

АЛИШЕР НАВОИИ ● ЛИСОНУТ-ТАИР

АЛИШЕР
НАВОИЙ

ЛИСОНУТ
-ТАЙР

(Қуш тили)

Тошкент
Ғафур Ғулом номидаги
Адабиёт ва санъат нашриёти
1984

Уз1
Н 14

Насрий баён муаллифи: ШАРАФИДДИН ШАРИПОВ
Масъул муҳаррир: СУЙИМА ҒАНИЕВА

Н $\frac{47025701000 - 102}{M352(04) - 84}$ 1 - 84

© Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1984 йил.

ҚУШ ТИЛИ ИШОРАТИ БИЛАН

«Лисонут-тайр» («Қуш тили») буюк шоир Алишер Навоийнинг энг сўнги достони бўлиб, у реал мавжудот ва илоҳиёт, инсон, табиат каби ғоят мураккаб масалаларни бадий ақс эттирган. Бинобарин, Навоий асарда юқоридаги масалалар юзасидан ўз қарашларини қушлар тили, уларнинг хатти-ҳаракатлари ва саргузаштлари орқали аллегорик тарзда, яъни мажозий усулда баён қилади.

Навоий бу ҳақда ўзининг «Муҳокаматул-луғатайн» («Икки тил муҳокамаси») асаринда шундай деб ёзади: «Чун «Лисонут-тайр» алҳони била тараннум тузубмен, қуш тили ишорати билан ҳақиқат асрорин мажоз суратида кўргузубмен».

Бу дoston мазмуни деярли бутун ҳаёти давомида Навоий фикрини банд этиб келган. Чунки у болалик чоғларида машҳур форс файласуф шоири Фаридиддин Атторнинг «Мантиқут-тайр» номли асарига мафтун бўлиб, ҳатто уни ёдлаб ҳам олган эди. Ёш Алишерни асарнинг фалсафий моҳияти эмас, балки унда келтирилган қушларнинг турлитуман саргузашти, ҳикоятларнинг ғоявий-бадий жозибаси, ранг-баранглиги, уларнинг катта пафос ва гўзал тил билан баён этилиши асир этган, дейилса хато бўлмайди. Ниҳоят, Навоий умрининг охирларида 904 (1498—99) йилда «Лисонут-тайр» достонини яратди. Шоир асарнинг бир ерида таъкидлашича, «таржума расми била», бошқа жойда ёзишича, «шарҳ этгали» «Мантиқут-тайр» йўлида ўз асарини қоғозга туширишга жазм қилади:

Мунчаким назм ичра қилдим иштиғол,
Хотиримдин чиқмас эрди бу хаёл —
Ким бу дафтарга бериб тавфиқ ҳақ,
Таржума расми била ёзсам варақ.

Неча бу ишга кўнгул машъуф эди,
Гўёким вақтига мавқуф эди.
Олтмишқа умр қўйғонда қадам,
Қуш тилин шарҳ этгали йўндум қалам.

Навоийнинг ўз асарини «Мантиқут-тайр»га жавобан, назира тарзида ёзгани ҳақидаги эътирофини адабий анъанага риоя қилиш мазмунида тушунилса тўғрироқ бўлади.

Зероки, асар оригиналлик даражасига кўтарилган. Бу ҳол, ўз навбатида, ўша даврларда назира боғлаш масаласига бениҳоя кенг ва анчайин чуқур маънода ёндашилганидан далолат беради. Навоий асарнинг фалсафий йўналишини ҳам, ижтимоий-сиёсий мағзини ҳам ўзгартириб, унга дидактик жаранг, ҳаётий руҳ бахш этади.

«Лисонут-тайр» достонининг ғоят қисқача сюжети қуйидагичадир: ҳар хил қушлар бир гулистонда мажлис қурмоқ ниятида йиғиладилар.

Лекин ҳар бир қуш ўзига муносиб ўрин олдлмагани туфайли можаро кўтарилади. Бундай адолатсизликни бартараф этиш учун уларда бир одил ва доно бошлиққа эҳтиёж пайдо бўлади. Худҳуд (попнак) Симурғ деган қуш борлигини айтиб, унинг афсонавий таърифини беради. Лекин Худҳуд Симурғга етишиш ғоят мушкуллигини тушунтириб, бу йўлда азобу уқубатлар чекиш муқаррарлигини уқтириб ўтади. Ҳамма қушларда Симурғга катта ҳавас уйғонади. Қушлар уни излашга аҳд қиладилар ва бу йўлда раҳбар бўлишликни Худҳуддан илтижо қиладилар. У рози бўлади ва ўз навбатида Тўти, Товус, Булбул, Қумри, Қаклик, Тазарв, Дуррож, Кабутар, Шоҳбоз, Шунқор каби қушларга мурожаат қилиб, йўлга отланишга даъват этади. Қушлар йўлга раво-на бўладилар. Лекин кўп ўтмай улар толиқадилар, йўл машаққатидан ғам ва алам чекиб Худҳудга узрхоҳлик билдира бошлайдилар. Тўти, гарчи қафасда эса-да, гўзаллар қўлидан шакар-қанд еб, қаттиқчилик кўрмай яшаб келардим, деса, Товус ўзининг оламдаги энг гўзал қушлардан эканлигини айтади...

Худҳуд эса қушларнинг барча узрларига жавоб қилади ва ўз фикрларини далиллаш учун қатор ҳикоятлар келтиради. Қушларнинг, Симурғга қандай қилиб етишиш мумкин,— маъносидаги саволларига Худҳуд: Бу нишқ йўлидир, бинобарин, бу йўлда жондан ҳам, имондан ҳам кечилга тайёр туриш вожибдур,— дея жавоб қилади. Худҳуд худди шу сўзларининг далилига машҳур Шайх Санъон ҳикоятини келтиради. Худҳуд Симурғнинг янада муфассал таърифини беради. Даврадаги қушларда Симурғга бўлган иштиёқ янада ортади. Қушлар бу йўлда раҳбар бўлиши зарурлигини эътироф этиб, яна Худҳудга юзланадилар. У рози бўлмайди. Шунда барчага қуръа ташлайдилар. Қуръа Худҳуд номига чиқади. Энди қушлар бирин-кетин ўз мақсадлари йўлида сийрат ва суратларидан келиб чиқиб саволлар бера бошлайдилар. Жумладан, бир қушнинг бу машаққатли йўл нимадан холи, деган саволига Худҳуд шундай жавоб беради:

...Эрур холи улус ғавғосидин,
Шоҳ иззу жоҳу истиғносидин.

Яна бир қушнинг асл манзилга қачон етиб борамиз, деган сўроғига Худҳуд, олдинда етти манзил бор, деб жавоб қилади ва ҳар водийни бирма-бир таърифлаб беради. Ниҳоят, қушлар олти водийдан жуда кўп азобу уқубатлар чекиб ўтадилар. Уларнинг кўплари ҳалок бўлади, кўплари эса бедарак йўқолиб кетадилар.

Ниҳоят, қушлар охириги — еттинчи водийга кириб келадилар, қарасалар:

Ҳар гул гулшанда бир кўзгу эди,
Ким қаён боқса — алар ўтру эди...
Кўринур эрди назарда мў-бамў,
Акс кўргузган киби кўзгую су...
Ким қилиб Симурғ ўттуз қуш ҳавас,
Ўзларин кўрдилар ул Симурғу бас.

Шундай қилиб, улар ахтарган Симурғ ўзалари — ўттиз қуш бўлиб чиқади.

Навоий бу асари билан мажоз усулидан фойдаланиб, мажозий қаҳрамон, персонажлар савол-жавоблари, хатти-ҳаракат ва интилишлари орқали бутун олам, ундаги барча мавжудотлар дастлабки моя — илоҳий субстанциянинг зуҳуридир, худо улардан ташқарида эмас, бал-

ки уларнинг ўзида мавжуддир, коинот — миръот ва унда зуҳур этган тамоми борлиқ худонинг инъикосидап иборатдир, демоқчи бўлади. Шуниси диққатга сазоворки, асарнинг муқаддимасидаёқ шоир худо тазоҳирларидан бири бўлган инсонни илоҳийлаштиради, уни оламнинг яралишидаги бош мақсад сифатида талқин қилади.

Модомки, олам, табиат ва ҳатто малаклар сажда қиладиган улур зот — инсоннинг ўзи худонинг зуҳури экан, инсон ўзлигидан, дунёдан воз кечиб, худо билан бирлашишга эҳтиёманд эмас.

Навой «Лисонут-тайр» асарининг асосий қолиповчи ҳикоя ва Худҳуд раҳбарлигида қушларнинг Симургни ахтаришлари ичида ҳар хил ҳажмдаги масал, ҳикоят ҳамда мунозаралар бериб боради. Улар ана шу қолиповчи ҳикоялар, сўз кетаётган мақсад, масала ёки воқеани тўлароқ ёритиб бориш учун бадий иллюстрация хизматини ўтайди.

Характерлиси шуки, асарда ижтимоий моҳиятга эга бўлган қатор ҳикоятлар ҳам мавжуд бўлиб, уларда инсон меҳнатининг қадрсизлиги, бойликка ҳирс қўйишликнинг фожиали оқибати, бадбинлик ва таркидунёчиликнинг беҳудалиги, тамаъгирлик ва текинхўрликнинг ёмон иллат эканлиги қаламга олинади ва айёрлик, фирибгарлик, жоҳиллик, хаёлпарастлик, ўқувсизлик каби хислатлар қораланади.

Жумладан, асардаги бир ҳикоятда дур ва марварид учур ўз ҳаётини хавф остига солиб, ниҳоятда оғир, машаққатли меҳнат билан топган дурларини савдогарларга 1—2 чақога пуллаб, тирикчилик қилувчи ғаввослар ҳақида сўз юритилади. Ҳинд савдогари ҳақидаги ҳикоятда бутун ҳаётини хатарли сафарларда ўтказган, роҳат-фароғат кўрмай, ҳамиша «савдо мояси била маст» юрган савдогарнинг охири дарёга фарқ бўлиб, балиқларга ем бўлгани баён этилади, яна бир ҳикоятда эса бойликка ҳирс қўйган басралик бир хасис умр бўйи топган олтин-кумушларини емай-ичмай йиғиб, бир қисмини ерга кўмиб, қолганларини эғнидаги тўнга тикиб олиб юрган, кунларнинг бирида сув соҳилида қўл юмқоқни бўлиб эгилганида, пуллар оғирлик қилиб уни сувга тортиб кетиб ҳалок бўлгани ҳикоя қилинади.

Бу ҳикоятлар ўз даври, феодал муҳитининг иллатларини қош қилиши билан бирга, ҳалол меҳнатни ва гўзал фазилатларни тарғиб этишда ҳам аҳамиятли бўлган ҳаётини лавҳалардир.

Асарда Навойнинг шахсий мушоҳадалари асосида яратилган ҳикоятлар ҳам анчагина бўлиб, улар ўзларнинг реалистик хусусиятлари билан ажралиб туради. Ҳунарнинг сир асрорларидан беҳабар боғбон, мушт еб қорини тўйдириб юрувчи беор текинтомоқ, ҳамманн алдаб мисни олтин, сохта тошларни гавҳар ўрнида пуллаб келган зарғар, беҳунар ва очкўзлиги туйфайли йўл азоби ва овқат тапқислигига чидай олмай ўлиб кетган паҳлавонларга бағишланган ҳикоятлар шулар жумласидандир.

Достонга алоҳида жозибга бағишлайдиган ҳикоя — бу «Шайх Санъон» ҳақидаги ҳикоятдир.

«Гарчи шоир достондаги бошқа новеллалар қатори «Шайх Санъон» ҳақидаги қиссани ҳам ҳикоя деб атаса-да, лекин бу қисса ўзининг ҳажми эътибори билан, айниқса бош қаҳрамон Шайх Санъон образининг тўла ва чуқур очилиши билан бошқа ҳикоятлардан кескин фарқ қилади ва уни бемалол достон ичидаги мустақил шеърини қисса ёки поэма деб қараш мумкин»¹, — дейди навойишунос олим Абдуқодир Ҳайитметов.

¹ Ҳайитметов А. Алпшер Навойнинг Шайх Санъон ҳақидаги қиссаси. Навой. Шайх Санъон, ЎзССР Бадий адабиёт нашр. Тошкент, 1962, 6-бет.

Қиссада Қаъбанинг шайхлар шайхи бўлган Шайх Санъоннинг Румга бориши, у ерда бутхонани томоша қилиб, бир гўзал тарсо — Христиан қизига ошиқ бўлиши поэтик жозиба касб этган сатрларда тасвирланади. Қиз ишқида ёнган шайх бениҳоя оғир изтироблар чекади. Шайх билан Румга келганлар уни бу йўлдан қайтармоқчи бўладилар. Ошиқ уларнинг пандларига қулоқ осмайди. Қуларнинг бирида бутхонада беҳуш ётган Шайхнинг қошига унинг ишқидан хабар топган қиз келади ва бир дунё таъна-дашномлардан сўнг, Шайхга ўзининг таъабларини баён этади:

Қим менинг васлим таманно айламиш,
Ихтиёр этмак керакдир тўрт иш:

Май ичиб, зуннор олиб, бўлғонда маст,
Куйдуруб мусҳафни, бўлмоқ бутпараст.

Ишқининг бу тўрт эрур шукронаси,
Ена икки иш эрур журмонаси...

Хўкбонлиғ келди бир йил ёнаси,
Бўлмоқ оташгоҳ ўти девонаси...

Гар менинг васлим санга матлуб эрур,¹
Ҳамнишин бўлмоғлиғим марғуб эрур.

Бу деганларни қабул этмак керак,
Васл кўйида нузул этмак керак.

Қизининг шартларини Шайх қабул қилади ва дарҳол уларни бажаришга киришади. Яъни, у қуръонни куйдиради, зуннор боғлайди, муттасил май ичади. Қундузлари чўчқа боқиб, тулларни гўлаҳлик қила бошлайди.

Шайхнинг муридлари қанчалар илтижо, чора ва тадбир қилишмасин, унга таъсир этмайди. Оқибат, улар Шайхни ёлғиз қолдириб, Қаъбага қайтиб кетадилар. Қаъбада Шайхнинг бир содиқ муриди бор бўлиб, Шайх Румга кетаётганида у сафарда эди. Мурид Қаъбага қайтгач, қараса Шайх ва унинг атрофидагилар йўқ, хонақоҳ хароб. Уни ҳамма гапдан хабардор қиладилар. Содиқ мурид Шайхни Румга ташлаб келган муридларига дашном беради ва:

Шайхқа тушганда бу янғлиғ бало-
Қим, биров ишқида бўлди мубтало.

Ул ўзига ҳар жафо қилғон чоғи,
Вожиб эрди қилмоқ они сиз доғи.

Охири ўзи қайтиб келган муридларга бош бўлиб, Румга равона бўлади. Чўчқа боқиб юрган Шайх уларни танимайди. Мурид ҳамроҳларини тоат-ибодат, дуо-илтижолар қилишга хорлайди. Шайх аста-секин ўзига кела бошлайди, муридларига узрхоҳлик қилиб, улар билан Қаъбага қайтиб кетади. Шундан кейин тарсо қизга тушида ғойибдан Қаъбага бориши, Шайхдан узр сўраши, унинг динига кириб, бир-

га бўлиши лозимлиги ҳақида хабар келади. Қиз Қаъбага йўл олади. Анча азобу уқубатлар, саргашталиклардан сўнг у ерга етиб келади. Шайх билан учрашади, ундан узр сўрайди, унинг динига киради ва ўша замоноқ дунёдан ўтади. Орадан кўп ўтмай Шайх Санъон ҳам қазо қилади.

Навоний талқинида Шайх Санъон қиссаси ниҳоятда таъсирли чиққан. Шоир қисса қаҳрамонининг ташқи ва ички қиёфасини жозибали тасвирлайди. Шайхнинг ишқий кечинмалари, дарду аламлари, муҳаббати йўлида собитлиги ғоят самимий чизилган.

«Лисонут-тайр»ни тугаллар экан, Навоний ёзади:

Ал бўстонида юз хайли туюр,
Кўрмасунлар зулм тошидин футур.

Бинобарин, инсонни улуғлаш, уни осуда ва бахт-саодатли нўриш ғоясини Навоний бу асарига ҳам илгари суради.

«Лисонут-тайр» достонининг тили Навонийнинг бошқа достонлари, шеърий асарлари тилига нисбатан анчагина содда ва равондир. Айтиш мумкинки, асардаги мураккаб фалсафий мазмун, мажозий воситаларнинг кенг қўлланганлиги тил ва услубни енгил, ўйноқ, жонли ҳам тушунари бўлишига тақозо қилган. Навонийнинг халқ оғзаки ижоди, ундаги сюжетлар, ҳикматли сўзлар, таъбирлардан, ҳазил-мутойибалардан унумли фойдаланиши ҳам шу билан изоҳланади.

Айтилганларнинг ҳаммаси ва «Лисонут-тайр» композициясининг ниҳоятда пухта ишланиши, мазмун ва уни очишда қўлланилган бадий усуллар ва образлар Навонийнинг юксак бадий маҳоратидан далолат беради. Хусусан, асарда аллегорик ва реалистик йўналишларнинг моҳирлик билан адмашиниб бориши шоирнинг бадиятдаги ўзига хос санъатини намойиш қилади.

Лекин асарда мистицизм элементлари ҳам мавжуд бўлиб, улар Навоний дунёқарашидаги баъзи идеалистик томонлар билан изоҳланади. Булар — дунёнинг пайдо бўлиши ҳақидаги тасаввуфий концепциянинг бериллишида, Одам ва Ҳаво тарихининг тилга олинишида, мейрож тарихи, Муҳаммад пайғамбарнинг фалак гумбазлари ва самовий буржлардан ўтиш тафсилотлари баънида яққол кўзга ташланади.

Буларга қарамай, «Лисонут-тайр» Навоний ижодида, қолаверса, бутун ўзбек адабиёт тарихида мустасно ўрин эгаллайди. Бу асари билан Навоний ғоят гўзал бадият намунасини яратди. У ўзининг ҳаётини пантенстик фалсафасини мистик тасаввуф таълимотига татбиқ қилишда ҳам ғоявий, ҳам бадий маҳорат кўрғазадик, натижада асар унинг тасаввуфий характерида қатъий назар, бадий баркамол, эмоционал таъсирчан адабиёт ёдгорлигига айланади. Бинобарин, буюк ижодкорнинг ўз замонасидаги турли-туман таълимотлар, ҳар хил урф-одатлар, бир қанча илм-фан соҳалари, халқ афсоналари, ҳикматлари ва диний ақидалардан атрофлича хабардор эканлиги «Лисонут-тайр»га алоҳида жозиба бағишлайди. Ҳаётини мушоҳадалари ва турмуш тажрибаси беихоҳа бой бўлган, даврнинг илгор гуманисти Алишер Навоний ўзининг бу асарига ҳам юксак идеалларига содиқ қолди, у оддий, кузатувчи, пассив мулоҳаза юритувчи тасаввуф назариётчиси эмас, балки ҳар қандай таълимотнинг рационал маъзини ажратиб ола биладиган, ҳар бир қарама-қаршилик ва зиддиятда илгор томонни илғаб оладиган руҳан тетик, маънан кучли бўлган фаол иш ва кураш кишини сифатида фикр юритади.

Хуллас, «Лисонут-тайр» ўша даврнинг энг актуал масалаларини қамраб олган, реал ҳаёт, жамият ва унинг турли табақадан ташкил топган намояндаларининг хатти-ҳаракати, феъл-атворидаги фазилат

ва иллатлар хусусида сўз юритувчи жуда ҳам мураккаб фалсафий дostonдир.

Алишер Навоий тили билан ҳозирги замон ўзбек адабий тили орасида маълум тафовутлар мавжудлигини назарга олиб, шоирнинг «Хамса» таркибидаги бешта дostonи насрий баёнга айлантирилиб нашр этирилди. Бу Навоий ижодига тобора қизиқиши ортиб бораётган кенд ўқувчилар оmmasига анчайин қулайлик туғдирди, унинг талабларини қондириб, шоирнинг ғоявий олами ва бадий маҳорати билан чуқурроқ танишишнинг қулай воситаси сифатида таҳсинга сазовор бўлди.

Шу йўлдан бориб, Навоийнинг олтинчи дostonи «Лисонут-тайр» дostonини ҳам насрга кўчиришга киришилди. Бу машаққатли ва масъулиятли вазифани ёш навоийшунослардан, истеъдодли олим, филология фанлари кандидати Шарафиддин Шарипов уддасидан чиқди. У бу мураккаб асарнинг ҳар жиҳатдан гўзаллигини ўз имконияти даражасида кўрсатиб беришга ноил бўлди. Уйлаймизки, Навоий асарининг асл поэтик текстини тўғри тушуниш ва ундан баҳраманд бўлишда Шарафиддин Шарипов меҳнати азиз китобхонларга, шубҳасиз, асқотади.

*СУЙИМА ҒАНИЕВА,
филология фанлари кандидати*

Жон қуши ўз сирларини баён қилишга киришар экан, уни тангрига мадҳия ўқиш билан бошлайди. Чунки тангри барча мавжудотнинг яратувчисидир. У мангу барҳаёт бўлиб, ундан бошқа ҳамма нарсалар ўткинчидир.

Яратувчи ўзининг қудратли қалами билан бутун оламни аниқ бир режа остида бунёд қилди. Аввало у тўққиз фалакни айланувчи қилиб яратди ва бунинг сирини тушунишда идрокни ожиз этди. Кўкни тун ва кунга бўлиб, уни қуёш ва юлдузлар билан безади. Унда ой гўё осмон тирноғига ўхшаш бўлиб, янги ой эса ўша тирноғнинг бир бўлагини эслатади.

Осмонни бетиним ҳаракат қилишга бўйсундирди, ерни эса унинг бўшлиғида турғун қилиб яратди. Ер юзини ёмғир сувлари билан ювди, натижада чанг ва чирклар ундан тозаланди. Қуруқликни денгиз юзидаги кемага монанд қилиб яратди. Тоғлардан бу кемага унинг мувозанатини сақлаб турадиган лангарлар ясади. Қуёш ўтидан сув қайнаб кетмасин деган мақсадда денгиз юзига буғлардан парда тортди. Сувда мавжуд бўлган қурт ва қушлар гамини ейишда адолат оламини кўрсатди. Найсон ёмғирига катта шараф ато этди, унинг эҳсони туфайли садаф ичида гавҳар ҳосил бўлди. Дурга у жуда катта қиймат билан ривож берди, оқибатда у тахт аҳлининг тожи учун зебу зийнатга айланди.

Ҳамал оғи билан баҳорни бошлаб берди; унинг ўлчо-вида кеча ва кундуз тенг бўлди. Тонг насимини Исо нафасидек эстириб, боғлардаги барча жонсиз нарсаларга жон бағишлади. Боғ аро хилма-хил раъно чечакларни ёйиб, чаман гўзалликларини намоён қилди. Елга ҳузурбахш ҳид ато этди, унинг туфайли дарахтларга қайтадан жон кирди¹. Тонгни кофурдек оппоқ ранг билан ёритди, шомни мушкни қора либосга ўради. Қуёшни кундузи порлатиб, оғини кечанинг шамига айлантирди.

¹ Баҳор фаслида табиатнинг уйғонишига ишора қилинган.

Агар у қуруқлик юзасида ҳар хил ғаройиботларни ёйган бўлса, денгизда эса улар бундан ҳам ортиқроқдир. У даштларда қанча жониворларни яратган бўлса, сувда яратган сузувчилари бундан юз баравар кўпдир. Қуюнни дашт аро айлантирган бўлса, сув юзида ҳам гирдобни тўлгантирди.

Сувни оловга душман қилиб яратди, шамолни эса тупроққа зид қилди¹. Яратувчининг қудрати билан ана шу бир-бирига зид тўрт нарса инсон хилқатида бир бутун ҳолда бирлашди.

Бутун оламни яратишдан кўзланган мақсад Инсон бўлиб, у ҳамма мавжудот ичида тенги йўқдир. Инсон кўнглини турли билимлар хазинаси қилди ва бу тилсим ичида тангри ўзини яширди. Инсоннинг ажойиб жисми бир махфий сир хазинаси ўлароқ ўзида ана шу ганж тилсимини сақлайди. Бу тилсим жон бўлиб, у ўша хазинада туради ва унга посбонлик қилади. Эй жон! Сенинг бу хилда яратилишингга чексиз офарин!

Чунки у ўз сирининг хазинасини очмоқчи бўлганида, уни на само ва на ер қабул қилди. Инсондан ўзга нарсалар жаҳолатга ботиб, унинг хитобини англамади ва бу сирни қабул этмади. Шунинг туфайли инсон бошқа барча нарсалардан мумтоз қилиб яратилди ва «Кунту канзан...»² сиридан хабардор этилди. Унинг бошига тўғри йўлдан бориш тожи қўйилди, шараф меърожига чиқиш эса унинг қисмати бўлиб қолди.

Ҳатто олам ичра бутун малакларга пешво бўлиб, уларга саждагоҳ бўлган ҳамда уларни ўзига бўйсундирган, дунёдаги барча жинлар ва малойкалар бошлиғи вазифасини бажарган шайтон, гарчи у бутун оламга эгалик қилиб, неча минг йил зуҳду тоат билан худо амрига итоат айлаган бўлса ҳам; ва ҳатто ер юзида ва мовий осмонда у сажда қилиб бош урмаган бирон қарич бўш жой қолмаган бўлса ҳам; у шундай юксак саодатга эришиб, ҳақ ёдидан ўзга биронта нафас олмаган бўлса ҳам ўз хизматлари ва худога яқинлигига суюниб кетди ҳамда бундан унда гурур пайдо бўлди. Натижада у бу ажойиб Инсонни кўзга илмади, унга бошқа малойкалар каби сажда қилмади. Яратувчининг бу амрига бўйин эгмай, таъна кўзи билан қараганидан унинг бўйнига шу он лаънат ҳалқаси осилди. Зероки, унинг кўнгли итликни ҳавас қилган эди, шу са-

¹ Модда таркибидаги тўрт унсур кўзда тутилган.

² Шу сўзлар билан бошланувчи ҳадисга ишора. Ҳадиснинг тўлиқ таржимаси қуйидагича: «Мен махфий хазина эдим, инсонни ва руҳларни мени билишлари учун яратдим».

бабли ҳам бўйнига итлар каби лаънат тасмаси боғланди. Шунинг учун ҳам у Инсон зотига доимий рақиб бўлиб, унинг имонини йўлдан урувчи ашаддий душманга айланди. У қиёматга қадар ана шу хил иснодга дучор бўлиб, дўзах олови, макр ва адоват қўзғатувчи номини олди. Хуллас, у шунчалик катта шараф билан малонкалар бошлиғи бўлса ҳам, такаббурлик қилгани учун абадий мардуд ва малъунликка гирифтор бўлди. Унинг бу қисмати бутун осмон ва ер юзидагиларга ибрат бўлиб қолди.

Шундай қилиб, (тангри) Инсон жисмини бир ҳовуч тупроқдан чиройли қилиб яратди, унга одамийликнинг ажойиб шаклини берди. Ҳам уни ўз сиридан хабардор қилди, ҳам халифалик¹ билан сарфароз этди.

Агар биров (шайтон) бош тортиш билан офатга гирифтор бўлган бўлса, биров (инсон) ўзини тупроқдек паст олиш билан эътиборга лойиқ бўлди. Инсоннинг саждагоҳ бўлишини таъминлаган ҳам, шайтоннинг ҳайдалиши ва рад этилишини муносиб кўрган ҳам унинг ўзи! Бу бирни (шайтонни) нуқсонли айлаган ҳам, бу иккинчини (инсонни) суюкли айлаган ҳам — ўша! У нима қилган, бу нима қилган бўлса, унинг ўзи билади, ўзга бу ишни қила олмайди, ҳар не қилса — у қилади. Унинг ҳикматларидан киши воқиф эмасдир, зероки, бу иш кишининг қўлидан келмайди. Ҳамма ишни унинг ўзи қилади ва унинг ўзи билади — бутун ҳикмат ана шундадир! У ўхшаши йўқ бир подшоҳдир-ким, унинг на шериги, на тенги, на вазири бордир.

Эй яратувчи, қудратингга юз офарин! Сендан ўзга йўқдир, бор десалар ҳам, у — сенсан! Фақат сен мавжудсан ва борлиқ кўркисан, ҳам бирлик, ҳам қадр этувчилик арзандасисан. Бирлик ҳам, борлиқ ҳам сенда; тириклик, қодирлик ва шафқатлилиқ ҳам сенинг ўзингда!

Агар шафқат денгизингда мавж кўтарилса, у ҳар қандай катта гуноҳнинг ҳам баҳридан ўта олади,

II

Ўз камчиликларидан шарманда бўлиб, бу уятдан боши тубанлик тупроғига эгилганлиги юзасидан барча ҳожатларни амалга оширувчи ҳакам олдида муножот

Ё раббий! Ўз ҳолимга ниҳоятда ҳайронман, ута гуноҳкор ва масту паришон ҳолга тушган бир кимсаман! Чунки

¹ Ерда худонинг ўринбосари бўлмоқлик.

ҳаддан ташқари баланд нафсим туфайли кибру ҳавога мағлуб бўлдим, тўғрилиқни номақбул билиб, покликдан узоқлашдим. Жонимга исён майидан мастлик пайдо бўлди, кўнглим фиққ аҳлига ҳамдамлик қилди. Шум нафсим бошимга ҳар хил ҳавойи кайфиятлар солди, шайтон галалари ҳар ёндан менга ҳужум бошладилар. Бу тўдадан мен воқиф бўлгунимга қадар, улар кўнглим мамлакатини остин-устун қилиб юборишмоқда.

Бир зулм қилувчи кўзимга чиройли кўриниб, ўзимни унга ошиқ, уни эса ўзимга маҳбуба деган эдим. Бу ёмон феълли маъшуқадан менга ҳар хил ситамлар етарди. У кўзимга кўрингач, ҳатто оқ уриб ўзимдан кетиб қолган пайтларим ҳам бўлар эди.

Унинг оловли лабларидан жонимга ўт тушди, сочи ва холидан рўзгорим қорайиб кетди. У сўзлаганида тилим лол қолар, нозли жилваси эса ақлимни олар эди. Унинг васлига етишмоқни ўзим учун ҳаёт, ҳажрини эса ўлим деб ҳисоблардим. Уларнинг биридан жоним осойиш топса, иккинчисидан жабр тортар эди.

Ҳажрининг ғамида май ичар эдим. Агар васл жоми кўлга киргудек бўлса, жондан кечишга ҳам тайёр эдим. Усиз тирикликни ўлим деб ангардим, ҳажридан доим жоним юз турли офат чекар эди.

Уни ҳаётимнинг мақсади деб билардим, ундан бошқа кўнглимга келмас эди. Ундан айрилиқда юрган чоғларимда бошқа ҳамма нарсалар ёдимдан кўтариларди. Чунки, сен ўзинг воқифсан, мен ҳам чин сўзни айтайин: ҳажридан кўнглимга шунчалик кўп жабру зулм етардики, ҳатто фақат унинг васлини ишташ учунгина сени ёд этар эдим...

Оллоҳ-оллоҳ! Ўзимнинг бундай бандалигимни эсла-сам, шармисорлик ўлдиради. Жаҳлда шунчалик юзқароликка йўл қўйдимки, булар кўзимга оламни қаро қилиб кўрсатмоқда.

Эй ҳеч нарсага эҳтиёжи йўқ тангри! Умримда бирон-бир ракаат намозни ўтинчсиз қилмадим. Ҳаргиз кераклик тош бўлмаса, тупроққа бош қўймадим. Ўзимни карам соҳиби кўрмагунимча гадога бирон-бир дирҳам¹ тутқазмадим. Донолик билан эмас, балки қўлимда юз доналик тасбеҳ ушламагунимча номингни тилга олмадим. Бирор ишни ўз фойдамни кўзламай қилмадим, ўзимни мунофиқликдан холи деб билмадим. Шу сабабли мен каби инсон,

¹ Дирҳам — кумуш танга.

инсонгина эмас, деуу шайтон ҳам бўлмасин! Ўзимнинг бу янглиғ феъл-атворимдан жуда хижолатдаман, булар учун ҳар доим кўнглум тушкунликка тушади, дилим мудом ғаш. Бу хил хижолатликлардан мен учун ҳаёт йўқ, чунки ҳар дам уят ўлдириб ташлаяпти.

Бу иллатларки, айтиб ўтдим, ўзим уларнинг ҳеч бир иложини қила олмаяпман. Шунчалик мусибатга дучор бўлганманки, агар сендан қазо етса, кейин нима бўлишини билмайман. Гарчи бу дардлар мен учун давосиз бўлсада, лекин уларнинг дармони сенга осондир. Дардимга дармон иноят қилгин, комил тавбага эришмоқ йўлини кўрсат. Адолат ва эҳсонингга мени сазовор қил ва зolim нафсдан мени халос эт! Жонимда шавқинг шуъласини мавжуд қил, ундан ўзга ҳамма нарсани кўнглимдан чиқариб ташла!

Гарчи руҳ бадан ичра тутқун бўлса ҳам уни мушоҳада этиладиган кун қўйиб юбор. Токи бу қуш сафарга мойил бўлиб, асл гулшан томон парвоз қила олсин. Чунки қуш¹ учмоқ² сари интилгани, тупроқ³ эса тупроққа қўшилгани маъқул.

Қилган ишларим ҳақида сўроқ қилиб, хитоб этган чоғингда сен берган саволларга жавоб топа олмай қолсам, мени ҳазин аҳволга қўймай, тезда ўшани қошимга етгуртилки, уни сен ғуноҳкорларнинг ҳимоячиси⁴ деб атагансан...

XIII

Олижаноблик эгаси ва поклик қибласи Шайх Фариддин Атторга (оллоҳ унинг руҳини эзгуликка буюрсин) мадҳу сано айтмоқ ва ўз ўтинчини баён қилмоқ

Оламдаги барча денгиз ва конларда нимаки бор бўлса, юзлаб ўшанча нарсалар Аттор дўконида⁵ мавжуддир. Унинг маънолар денгизидаги дурлар худди кечаси жилва

¹ Қуш — бу ўринда инсон жони кўзда тутилган.

² Учмоқ — жаннат маъносида ҳам қўллавилиб, сўз ўйини ишлатилган.

³ Тупроқ — инсон танаси маъносида келган.

⁴ Аслида: «шафиъул-музнабин» — «ғуноҳкорларнинг ҳимоячиси» демакдир.

⁵ «Аттор ижодиёти» демакдир.

қилаётган юлдузларга ўхшайди. Қонларидаги ёқутлар эса кечки пайтдаги шафаққа, балки тонг пайтида энди ёйиб келаётган қуёш нурларига монанд. Уларни сен дуру гавҳар дема, балки ҳодисалар тоши дегин, бу тошлардан заифу нотавонлар боши ёрилгусидур. Уларни ёқут ҳам дема, балки олам аҳли қатлидан оққан қонлар деб атагин.

Гарчи васфини айтишда қалам ожизлик қилса-да, энди унинг дўконини шарҳ қилай. Агар одам таъбини жаҳолат мағлуб этиб, унда ҳар хил ёмон ахлоқсизликлар пайдо бўлса, бу дўконда бундай иллатларни даволаш учун турли шарбатлар муҳайёдир. Ундаги сандал, мушк, абир ва заъфарон каби дориворлар киши таъбини жаҳолатдан даволайди. Файзли боғидан етиштирилган гулоб ва хушбўй мушкларнинг ҳар биридан таъбга юз файзли умид ҳосил бўлади. Унинг қанд ва новвотга ўхшаш ширин сўзларидан ўлган кўнгил ҳам ҳаёт топади. Асал ва шакар каби бу сўзларда ирфон ҳақида фикр юритилганки, улардан бечоралар чора топади. У назм ва насрда ҳар хил асарлар яратди, уларда ваҳдат (бирлик) сирлари тафсир этилган. Халқ учун у шундай гул ва қандлар етиштирдикки, улар кишилар таъби учун гулқанд каби фойдалидир.

Улардан бири «Мусибатнома» эди. Унда нафснинг юз хил мусибатга дучор бўлганлиги баён қилинган. Агар кўнгилга бирон мусибат тушса, у «Мусибатнома»дан ўзига таскин топади.

Яна «Илоҳийнома»ни ёзди ва қаламни ваҳйликка¹ муҳаррир қилди. Унда илоҳий сирларни шундай шарҳ қилдики, бундай тугал шарҳ камдан-кам учрайди.

Яна «Уштурнома» («Туянома»)ни ёзиб, унда ҳар хил нозик маъноларни гўё нортауялар каби қатор тизиб қўйди. Бир неча минг туя ҳам ундаги дуру гавҳарларни кўтаришга ожизлик қилади.

Яна «Лужжайи Ҳайлож» («Умр булоғи»)да ғаввос каби шўнғиб, пок дурларни қўлга киритди ва ҳар бир дурни шоҳлар бошига тож этди. Балки уни шоҳ тожининг зийнати қилди, улардан ҳар бирининг қиймати бутун бир мамлакат хирожига тенгдир.

Яна қасидалар даштига чопқир от солди ва бу водийни кесиб ўтгунча ҳар хил ажойиб байтларни қўлга киритди. Ундаги ҳар бир водийда юз хил ғаройиб мулклар бў-

¹ Ва ҳй — диний ақидага кўра оллоҳдан Жабраил орқали пайғамбарга юбориб турилган хабар.

либ, бу мулкларнинг ҳар бирида минг хил ажойиботлар бор.

Яна ғазал гулзорида гулдасталар ясади, булбул каби минг хил тараннум кўргузди. Лекин унинг ҳар бир тараннумида бирлик сирларининг шарҳи равшан баён этилганлиги аён бўлади.

Яна рубоидан девонга зийнат берди ва бутун оламга ғавго солди. Улар маънолар олами бўйлаб махсус бўлимларга бўлинган бўлиб, ҳар бири бир неча иқлимдан хабар беради.

Яна авлиёлар руҳини хушнуд этувчи тазкира¹ тузди. Унинг ҳар бир сўзидан юзлаб номаълум зотлар худди тирклик суви ичган каби жон топдилар.

Юқорида эслатилган асарларнинг ҳаммаси қанчалик шараф ва мақтовга сазовор бўлса, унинг ёлғиз «Мантиқут-тайр» («Қуш нутқи») асари ҳам шунчалик шараф ва мақтовга лойиқдир. Унда қушлар ҳақида ўзга тилда, ўзга сўзда ва ўзгача йўсинда сўзлади. Бунини фаҳмлаш учун киши махфий тилларни билиши керак. Йўқ, махфий тилларни билувчигина эмас, балки нақ Сўлаймоннинг² ўзи бўлиши керак!

Юз туман қуш нутқини ўзига мос равишда бера олиш, албатта, жуда мушкул иш. Аммо бу китобда ҳар бир қушнинг қуйлаш ва сайраш тартиби ўзгача, бундан киши ақли ниҳоятда ҳайрон қолади.

Аммо ҳақ мадад берса, мендек бир гадо ҳам Шайх руҳидан ёрдам олиб, қушлар нутқини изҳор қилмоқчиман; худди булбул ёки тўтига ўхшаб сўзламоқчиман. Шу тариқа халойиққа тараннум кўрсатиб, қуш тили билан такаллум этмоқчиман.

Лекин маънони тўти мисол ширин-шакар қилиб айтиш, албатта, ҳар кимнинг қўлидан келавермайди. Чунки тўтининг емиши шакар бўлиб, бу шакарни қуруқ хаёл қилиш билангина ҳосил қилиб бўлмайди. Шояд тангри лутфу иноят дастурхонидан насиб этса, Аттор дўконидан бундай шакарнинг қўлга кириши ҳеч гап эмас.

¹ Атторнинг «Тазкиратул-авлиё» асари кўзда тутилган.

² Сулаймон — Исроил ҳукмдорларидан бўлиб, милоддан аввалги 962 (баъзи ривоятларда — 976) йилда вафот этган. Афсоналарга кўра Сулаймон ўз даврининг фозил кишиси бўлган ва шаҳарлар бунёд этишда катта шухрат қозонган. Бундан ташқари, у оламдаги барча ҳайвонлар ва қушлар тилини билган эмиш.

Қушларнинг бир ерга тўпланиши ва ўрин талашиб бир-бирлари билан низоъ қилишлари ҳамда бир шоҳга муҳтож бўлишлари

Бир кун гулистон, ўрмон, денгиз ва биёбон қушлари ҳар бири ўз гуруҳи билан бир ерга жамъ бўлиб, мажлис туздилар. Улар муҳаббат билан наво тузиб, базм тугагач, осмонга парвоз қилмоқчи эдилар.

Аммо бу йиғинда улардан ҳеч қайсининг тайин бир ўрни йўқ эди. Утиришда тартиб бўлмагани учун Калог¹ Тўтидан, Зоғ² эса Булбул ва Қумрилардан юқорироқда ўтирди. Ход³ Шунқордан тўрға чиқди. Юртачи⁴ эса Товусни ҳам назар-писанд қилмай юқорига ўтиб кетди. Ҳунарликлар ўрнини беҳунарлар эгаллади. Тожсиз қушлар тўрға чиқиб олишди, тождор қушлар эса пойгоҳда қолишди.

Ниҳоят, пойгоҳдагилар низоъ чиқардилар, тўрдагилар эса уларнинг сўзига қулоқ осмадилар. Натижада қушлар орасида ғавғо-тўполон кўтарилди, улар содир бўлган аҳволни можаролаша-можаролаша қизгин муҳокама қила бошладилар. Вақт ўтган сари бу можаро тобора ошиб борди.

Охир-оқибат улар шундай бир шоҳга муҳтож бўдиларки, у шоҳ инсофли ва диёнатли, яхши тартиб ўрната оладиган ва адолатли бўлсин. Токи унинг давлати соясида пастдан аълога шикаст етмасин, юқори табақадагилар эса ўрта табақалар олдида хор бўлмасин. Ҳар бир қуш гуруҳи ўзига азиз бўлгани ҳолда, ҳамма бир тамизли, ақлли ва доно шоҳ бўлишини истади.

Аммо бундай одил шоҳ улар орасида йўқ эди. Шунинг учун ҳам қушлар зору маҳзун бўлиб, ҳар бири ўзининг ёмон ҳолидан афсус чекмоққа киришди. Улардан мотам оҳанглари эшитила бошлади. Бундай шоҳ топилмаслигидан уларнинг барчаси ноумидликка берилдилар. Бу ҳодиса улар қалбида оғир из қолдирди. Улар чала сўйилган қуш каби изтироб чека бошладилар.

¹ К а л о г — олақарға.

² З о г — гўнқарға.

³ Х о д — калхат.

⁴ Ю р т а ч и — ўлаксахўр бир қуш.

Қушларнинг ўзларига шоҳ истаб, уни топа олмай ҳайрон бўлиб турганларида Худҳуднинг Симурғ ҳақида хабар бергани

Худҳуд¹ ақл нуридан баҳраманд ва раҳбарлик жиғаси билан сарбаланд бўлган бир қушдирки, унинг зотида ша- раф ва иззат ниҳоятда юксак бўлиб, бошини тўғри йўл кўрсатувчи тож безайди. У арш олдида парвоз қилади ва Жабраил каби унга ҳам юз хил сирлар аён бўлиб турали.

У мақсад шами васфини куйлаш учун парвонадек ёниб, бу йиғин ичига девонавор ҳолда кириб келди ва шундай деди:

— Эй, ғофил ва беҳабар гуруҳ! Сизнинг ушбу ҳолин- гиз ғафлат аро остин-устин бўлиб ётибди. Чунки сиз учун оламда тенги ва ўхшаши йўқ бир шоҳ борки, унинг вас- фини айтишга юз минг тил ҳам ожизлик қилади.

У оламдаги барча қушларга шоҳдир, инчунун, ҳолин- гиздан доимо огоҳдир. У сизга яқин, аммо сиз ундан йи- роқсиз. У сизнинг васлингизга ета олади, бироқ сиз унинг фироқида қолгансиз. Унинг ҳар париди юз минглаб ажой- иб ранглар жилва қилади. Ҳар бир рангнинг ўзиди яна минг хил гўзал нақшлар бор. Унинг бу нақш ва ранглари- дан ақл хабардор эмас, тафаккур уни мушоҳада этишга ожиздир. Чунки у ақл билан идрок қилишдан устун бў- либ, шу боис ақл уни идрок қилишга йўл топа олмайди.

У Қоф деган тоғда яшайди, ўша ерларда уни Анқо деб ҳам атайдилар. Бутун оламда у Симурғ номи билан шуҳ- рат топган, зоти эса бу олий ва ягона осмон пештоқи аро тўп-тўлиқдир.

Сиз у шоҳдан бениҳоя узоқдасиз, аммо у сизга бўйин томирингиздан ҳам яқинроқдир. Ҳар киши тирик бўла ту- риб, ундан йироқда бўлса, унинг учун бу тирикликдан ўлим кўп марта яхшироқдир!

XVI

Худҳуд Симурғ ҳақида хабар берган, қушлар хушҳол бўлиб, у ҳақда суриштирганлари

Барча қушлар қий-чув кўтариб, Худҳуд атрофида шун- дай ғава бошладилар:

— Эй нафаси жонбахшу нутқи дилписанд! Уларнинг ҳар иккиси ҳам жону кўнгилга фойдадан холи эмас. Сен

¹ Худҳуд — попишак.

Сулаймон базмига қабул этилгансан ва у сени элчиликка юборган. Унинг хизматида яқинликка эришгансан, йўлида неча бекатларни кезиб чиққансан. Унинг амри билан қанчадан-қанча водийлардан учиб ўтиб, олий манзилларга етишгансан.

Сен худди Мустафо¹ ёнидаги Жабраил янглиғ Сулаймон қаерга борса, ўша ерда ҳозир бўлдинг. Ҳар қандай яхши-ёмон пайтларида унга дамсозлик, айшу ишрат чоғларида ҳамрозлик қилгансан. Агар у (ўз севгилиси) Билқис² ҳолидан хабар олишни хоҳласа, сен дарҳол Билқис турган Сабо шаҳри томон йўлга равона бўлгансан. Еридан хабар етказиб, изтироб ичра турган дамларида унга ором бағишлагансан.

Шундай қилиб, сен пайғамбарга маҳрамлик, ҳар қанча ғам юзланган тақдирда ҳам ҳамдамлик қилдинг. Агар у шаҳар ёки дашту биёбонларда базм тузгудек бўлса, биз барча қушлар қанотларимиз билан унга соябон бўлганмиз. Юз минглаб қуш унга чодир ўрнини босиб турганида, сен ўша сояда у билан бирга ҳамхона бўлар эдинг. У шу тариқа базм ичра сени бахтиёр этиб, ўзининг пинҳоний сирларига маҳрам этган эди.

Чунки ҳақ сенга баланд мартаба ато қилди, натижада ҳар бир пар ва азонингда бирон-бир хосият ҳосил бўлди.

Бизга эса гумроҳлик монёлик қилади, шу сабабли бизни ўша шоҳ сиридан огоҳ қилсанг. Унинг сифатларидан бизга ривоят айтиб, зотига эришиш учун тўғри йўл кўрсатсанг. Бизни бу ғафлат тузоғидан қутқариб, тийралик ва тубанлик шомида қолдирмасанг. Бизни шоҳ сирларидан воқиф этсанг ва бу сир изҳоридан баҳраманд этсанг, Жаҳл аро афтодаликдан қўлласанг, шоҳимизни изламакка йўлласанг. Агар биз бу ишда ўз мақсадимизга етсак, сендан ғоятда миннатдор бўлур эдик.

XVII

*Қушлар диққат билан сўраганларидан сўнгга
Худҳуд Симуридан нишонлар айтгани*

Худҳуд нафасини шакаррез айлаб, бу шакардан ширин сўзлар ҳосил қилди. Қушлардаги бундай изтиробни кўргач, уларга шундай жавоб берди:

¹ Мустафо — айнан: «танланган», «сайлаб олинган». Бу ерда Муҳаммад пайғамбарнинг сифати кўзда тутилмоқда.

² Билқис — ривоятларга кўра Сабо деган мамлакатнинг маликаси ва Сулаймоннинг маъшуқаси бўлган.

— Унинг аҳволидан билганимни, кўнглимга сирларидан келганини айтайин. Аммо афсона айтиш билан иш битмайди, эл қуруқ сўз билан висол хазинасини топмайди. Чунки олдимизда турган иш ниҳоятда улуғдир, шоҳ улуғдир, унинг даргоҳи улуғдир. Йўл эса машаққатли, водий узун, дил хоҳишлари улуғдир. Албатта, сиз шоҳ ҳақида сўзлагин дерсиз, аммо мен уни минг йил айтсам ҳам тамом бўлмайди.

Ҳеч бир киши унинг зотини идрок эта олмаган, аммо доим унинг отини тутиш шартдир. Бунинг учун аввал оғизни тириклик суви билан ювиш керак; ўн марта, балки юз марта, балки чексиз марта тозалаш зарур. Тил ва оғизни шу тарзда пок этгач, ўта эҳтиёткорлик билан унинг номини тутиш мумкин.

Аммо у шоҳ булардан ҳам аъло даражада туради, унинг даргоҳи шу даражада гўзалки, мен у ҳақда бирон фикр айтиш, тил қалами билан бирон сўз таҳрир этишга ожизлик қиламан. Лекин қушлар у ҳақда эшитишни орзу қилган эканлар, майли, шоҳ сифатлари ҳақида бир-икки оғиз сўз айта қолай. Шунда ҳам мен сизга мингдан бирини баён қилсам, бирдан минггача аён қилган бўламан.

Бизнинг шоҳимиз барча шоҳларнинг шоҳи бўлиб, ҳамма ҳолатларимиздан доимо огоҳдир. Унинг зоти бирлик ойинидадир, лекин у мингдан кўп сифатларга эга. Ундаги бу сифатлар бутун дунёга ёйилган ва оламдаги ҳамма нарсалар зот жиҳатдан ундан келиб чиқади. Агар унинг иродаси амр этмаса, бирон-бир киши ҳатто нафас олишга ҳам имкон топа олмайди. Сиз гарчи буюк ёки паст, шакл ва хислатда катта ёки кичик бўлсангиз-да, ҳаммангиз унга тобеъдирсизлар.

Унинг ҳар бир қанотида неча минглаб парлари бор. Унинг қанотлари учун ҳаммаёқ торлик қилади. Уларнинг барчасида илм денгизи мавжуд. У гарчи мураккаб ёки осон бўлса ҳам кўзга кўринмайди.

Сизга унинг нашъасидан ҳаёт берилган, шу сабабли ҳар тарафга қанот қоқиб учасиз. Уни ўз аъзонингиздаги қон янглиғ ва тирик жисмингиздаги жон янглиғ билинг. У сизга тан ичидаги жондан ҳам яқин, сиз учун ундан яқинроқ ҳеч бир нарса йўқдир.

Лекин сиз минг йилчалик ундан йироқсиз. Минг йил у ёқда турсин, балки имкондан йироқсиз. Ундан узоқда бўлган киши учун жоннинг нима кераги бор?! Агар жон усиз бўлса, ундан нима фойда?! Ким унинг васлидан бир дам баҳраманд бўлса, икки олам шоҳлигидан ҳам яхшироқ файз кўради. Аммо ундан айрилиқда яшаш ўлим-

дан ҳам хатарлироқдир; унинг фироқида саккиз **Даннат** ичида бўлиш етти дўзахга тушгандан ҳам баттарроқдир.

Аммо бундай шоҳнинг васлига эришмоқ осон иш эмас, кўп машаққат чекиб, интилмаёй, унга етишиб бўлмайди. Бу йўлда минг турли қийинчиликлардан ташқари талабгор учун сидқидиллик ҳам керак.

Лекин ўшал водий бениҳоя олис жойда. Унинг йўлида жуда кўп офатларга дуч келинади. Бундан ташқари, узоқ йиллар тинмай қанот қоқиб учиб керак. Бунга бир неча Каркас¹ умрича ҳаёт берилса ҳам кифоя қилмайди.

Бу йўлда хунобадан иборат дарёлар бор, хуноба эмас, балки заҳар-заққум, дейилса янада тўғрироқ бўлар. Тоғлари ҳам осмонга тиг тортган, бу тигларнинг барчаси шафқатсиз равишда қон тўкаман деб турибди. Ҳар томонида ўт туташган даштлар ёлқинланиб осмонга бош уради. Урмонлари ҳар хил даҳшатли балолар билан тўла, ундаги ҳар бир дарахтнинг шохи ғамдан, барги эса балодан иборатдир. Осмонда чарх уриб юрувчи булутлар киши бошига ёмғир ўрнига тош ёғдиради. Булутларидан чақнаган чақмоқлар оловидан оламга ўт тушади. У ерда бир тун қўниш учун маскан йўқ. Танга мадор берувчи сув ҳам, дон ҳам топилмайди. Минг туман қуш у томонга савфар қилиб, ҳавода минг йил қанот қоқса ҳам, бу йўлни босиб ўтмоғи ва мақсадига етмоғи маълум эмас.

Аммо кимки бу талабда жон берса, бу унинг учун юз абадий ҳаётдан ҳам афзалдир. Жаҳон бўстонидаги ҳар турли қуш неча кун учиб ёки қўниб, фано боғи оҳангини куйламоғи ва у томонга парвоз этмоғи керак. Улар ҳижрон водийси йўлида ўз жонини жонинига фидо қилса яхши. Бу ўлим завқи юз минг жон ўрнига ўтади. У шундай жонки, ўрнини мангулик умр босади.

Агар давлату иқбол ёр бўлиб, толеъ, бахт ва шараф раҳбарлик қилиб, бу айтиб ўтилган ҳадсиз ва чексиз дашт босиб ўтилса, ундан учиб ўтган қушга, шубҳасиз, абадий висол гулзори насиб бўлғай. Шоҳ билан абадий бирликка эришади ва ўзини ҳақ соясига восил этади. Унинг мавқеи арши аъло каби юксак бўлиб, ўз сояси билан Бойўғлини Ҳумойга² айлантира олади.

¹ Каркас — узоқ умр кўрадиган қуш.

² Ҳумо, Ҳумой — афсонавий давлат қуши. Гўё унинг сояси жиннинг бошига тушса, ўша киши бахтли бўлар эмиш.

*Қушларнинг Худхуддан Симурғнинг зухур этиш ибти-
досин сўрагани ҳамда Худхуд уларга бу маънидан
афсона ва бу сирли қушдан нишона айтиб бергани*

Барча қушлар дедилар:

— Эй йўл кўрсатувчи, бизга бу ишнинг қандай бош-
ланиши ҳақида хабар бер. Агар у султон бўлиб, барча
қушлар унга сипоҳ бўлишса, у халқ орасида аввало қай
тарзда намоён бўлди? Унинг ҳолати, феъли, номи, сифати
ва зотини ким кўрган? Уни қандай қилиб зиёрат қилиш
мумкин? Бу йўлда нималар букюрилгану нималар манъ
этилганлиги тўғрисида маълумот бер. Чунки буларни ай-
тиш қийин, ақл эса ожизлик қилади, юзта донишманд ҳам
бундан девона бўлиши мумкин.

*Чин шаҳрининг сифати ва Симурғ пари у ерга тушга-
нининг кайфияти*

Худхуд қушларга шундай деди:

— Бу воқеа Шарқдаги Чин деган бир шаҳарда бўлиб
ўтган. У шаҳар эмас, кенгликда бутун бир жаҳонга тенг
келар, унинг ичида ўн жаҳон аҳолиси жойлашган эди. Бу
шаҳарнинг кўриниши Эрам¹ гулзоридан яхшироқ, суви
эса жаннат анҳоридан дилкашроқ эди.

Бир тун у давлатмакон шоҳ олам бўйлаб парвоз этиш-
га киришди. Иттифоқо, ўша жаннатсифат Чин шаҳрига
йўли тушди.

Уша кеча у шаҳар устидан учиб ўтаётганида, бу шаҳар
бошдан-оёқ ёришиб кетди. Бу ишдан хабар топган халқ
бешуур бўлиб қолди. Симурғ силкиниб учиб бораётгани-
да, ундан бир пар тушиб қолди ва бу пар бутун Чин мам-
лакатини безак-ҳашамга ўраб юборди. Бу парда турли
рангу нақшлар ҳаддан ташқари кўп эдики, уларни сўз
билан шарҳ этиш қийин.

Эртаси куни эл яна ўзининг аввалги ҳолига қайтди ва
парнинг шакли ва рангига боқа бошлади. Ҳар бир киши
ҳайрат остида қўлига қалам ушлаб, бу пардаги нақшлар-
ни ўз хаёлида жонлантирар ва қоғозга туширарди. Ҳам-

¹ Эрам — афсонавий гўзал, хушҳаво бир боғнинг номи.

ма ундаги суратларни чизишга киришди ва бу элнинг барчаси шу иш билан машғул бўлди.

Бу кишилар орасида ўз суратлари билан бир киши юқори камолот даражасига эришди. Унинг оти Моний¹ бўлиб, қалами мўъжизакор, санъати кўрган кишиларни ҳайратга соларди. Шунинг учун ҳам маъно аҳли Монийнинг устахонаси Чинда деб айтадилар. Уша пар ҳали ҳам мазкур жаннатсифатли Чинда эмиш ва у ердаги ақл бо-вар қила олмас даражадаги барча гўзаллик ўша парнинг пайдо бўлиши туфайли эмиш.

Ҳеч ким уни — Симуриғни кўргани ҳақида оғиз очмаган. У ҳақда бу қадар сўз айтилмаган. Унинг асл зотидан ҳам ҳеч ким бир киши бирон сўз дея олмаган, чунки унинг зотини ҳар қандай ўткир кўз ҳам кўра олмайди. Уша пар устида ҳар тарафга патчалар ўсган, бу унинг сифатини кўрсатади. Бу пар ҳолатидан чексиз нақшлар пайдо бўлди. Бу пардаги ранглар беқиёс даражада бўлиб, исмларини унинг йўлларини билувчилар айтиб ўтдилар. Гарчи бирон киши бу қушнинг сайру ҳолати ҳақида гапирмасада, лекин аслида ҳеч ер ундан холи эмасдир. Унинг амрига итоат қилиш ҳаммамизга ҳам фарз, ҳам қарз. Бу ишни бажармасак, юз хил балоларга гирифтор бўламиз. Агар унинг айтганларини кўнгилдагидек бажарсак, у ўз висолидан бизни умидвор этади. Бордию осийлик қилиб, бўйин товласак, хавф-хатар юзланади. Бундай шоҳ ҳеч бир қавмда йўқ. Усиз яшаш юз минг оҳу дард чекмак билан тенгдир.

XX

Худхуд Симуриғдан афсона айтган, қушлар табиатида шавқ ўтининг алангалангани

Бу сўзлар қушларда фарёд кўтарди ва улардан ҳар бирининг кўнглига шавқ гулгуласини солди. Улар Худхудга шундай дедилар:

— Эй ўдаға! Бундай шоҳдан айрилиқдан яшаш мумкин эмас. Оламда бизнинг турли ҳолатимиздан огоҳ бўлган шундай шоҳимиз бўла туриб, биз жаҳолатга гирифтор бўлмайлик. Унинг фироқи бизни зор этмоқда. Ақлу ҳуши бор киши олдида шу нарса равшанки, ҳаётда бун-

¹ Моний ибн Фатак (216—276) — монавия таълимотининг асосчиси. Шарқ ривоятларида уни машҳур наққош ва рассом деб таърифлайдилар.

дай гафлатда яшагандан кўра ўлим кўп марта яхшироқдир.

Сен ўз сўзларинг билан бизга йўл кўрсатдинг. Энди барчамизнинг сендан илтимосимиз шу: ҳаммамизга беш бўлиб, бу сафаримизда бизга йўлбошчилик қилғил. Биз шоҳ йўлига ўз жонимиз билан, балки жонимизни ҳовучлаб, кўздан оқаётган ёшларимиз билан кирайлик. Унинг васлига эришишга интилайлик-да, бу истагимиздан бир нафас ҳам чекинмайлик. Бу йўлда анчагина қанот қоқиб, ҳар қандай денгизу саҳролардан учиб ўтайлик. Ё унинг висолига етгаймиз, ё бу йўлда жонимизни тарк этгаймиз!

XXI

Худҳуд қушларга кўнгил бериб, уларни бу йўлга тарғиб этгани

Худҳуд қушларнинг бу еўзларидан шоду хуррам бўлиб, уларга шундай деди:

— Эй афтодаҳол тўда! Бизга чарх бахтиёрликка эришишда мадад берса, чиндан ҳам бу сафарни ихтиёр қилган бўлсангиз, мен ҳам бу йўлда жоним борича, балки жисм ичра дармоним қолгунча ёрдам берайин. Ҳаммангизга ҳамроҳлик қилиб, сизни барча манзиллардан оғсқ қилайин. Йўлда ҳар қандай ғам етса ҳамдамлик, бироқ яширин дард бўлса маҳрамлик қилайин. Олдингизда мушкул иш кўндаланг бўлса, жоним билан уни ҳал қилай. Сизга ҳар қандай яхши-ёмон рўпара бўлса, уни дафъ этишга доим тайёр бўлай. Учаётган пайтингизда ҳамкорлик, қўнар жойингизда эса посбонлик қилайин.

Худҳуд қавмдан бу муддаони англагач, уларга таҳсин ва дуолар ўқиди. Мастога бир ҳолда уларга ҳар хил сирларни бир бошдан очиб бера бошладди:

— Эй сиз ҳаммангиз билиш сирларинга мойилсиз, зотингиз бу пинҳон хазинага қойил бўлган. Сиз яратилиш йбтидосида абадий жаннат боғидаги дарахтлар шоҳида ёқимли дostonлар куйлар эдингиз. Ҳаммангиз шоҳ сиринга маҳрамлик қилмоқчисиз. Сизнинг ёқимли сайрашингиз унинг тасбеҳидандир, қўшиқ ва дostonларингизда ҳам уни таъриф этасиз. Унинг ёди сизга доимо бахт каби; вақтингиз эса уни эслаб, фикрлаш билан ўтади. Сиз девона ҳолига тушдингиз ва кўзингиздан ёруғ шам яширинди.

Қушлар тўдасига бундан қўзғолон етишиб, ҳар бири овсраю бехонумон бўлди. Асл гулшан сари йўл топа олмайин, балки у хотирдан бутунлай кўтарилди. Бу тупроқ-

ни ошён айлаган уларга даҳр боғи сари майл этишликни аён қилди.

— Бу ғарибистонда турғун бўлганлар кўнглингиздан у нозу неъматлар кетган чорда, ҳақ кўмак бериб, мен тезлик билан жаҳд этиб, яна сизни у билан фикрдош этайин.

Бу сафарда қийинчилик ва азоб-уқубатга бардош бериш керак ва кўнглингиз унга чидаш берса, бу манзиллардан ўтиб, ғалабага эришсангиз, жисмингиз руҳ каби соф бўлса, сизда ўша аввалги ҳол яна жилва этади ва висол айёмига эришасиз. Шунда шоҳ сифатларини билиб оласиз ва жонингиз абадий барҳаёт бўлади. Сайр машаққатларининг воқифи, шоҳ билан нафсингизнинг орифи бўласиз.

XXII

Худҳуднинг Тўтига хитоб қилиб, уни мақсад йўлига тарғиб этгани

— Сайрагин, эй ўз нутқининг шуҳрати билан олий мақом тутган ширинкалом Тўти! Эгнингдаги яшил либосинг билан шоҳни изла, йўлдан озганларга Хизр¹ каби йўл кўрсат.

Энг аввал ўз манзилингни ёдга келтир ва кўнглингни бу умид билан шод айлагин. Сенинг асл ватанинг Ҳиндистон эди. Сен шоҳ бўстониинг махсус ичкарасида яшар эдинг. У ерда шакарларни еб, ширин-шакар сўзлардинг. Сайрашинг — висол шаккаристони эди. Шоҳ қўли — маскану манзилгоҳинг, ўзи эса такаллуминг ҳолидан огоҳинг эди. Энди сен бу ғурбатдан воз кечгил ва яна ўша чаман сари парвоз этгил!

XXIII

Худҳуднинг Товусга хитоб қилиб айтган чиройли сўзлари

— Эй Товус, давронни масту аласт қилувчи жилваларингни кўргиз! Бошинг узра раҳнамолик тожи бор, танинг

¹ Хизр — афсоналарга кўра, «оби ҳайвон» («тириклик суви»)ни топган ва ундан ичиб, ҳамиша тирик юрадиган сирли кароматлар соҳиби. Адабиётда Хизр ғойибдан пайдо бўлиб, йўлдан адашган мусофирларга кўмак этувчи сифатида ҳам тасвирланади. Хизр яшиллик ва гидрок тимсоли ҳисобланади. Бу ерда Навоий шуларга ишора қилмоқда.

латофат ва гўзалликка кон. Қоматингга ҳусну жамолинг шундай муносиб тушганки, тил уни васф этишда ожизлик қилади. Хилқатингга хўблик, зотингга эса маҳбублик ярашади. Лекин сен ўз масканингни, шоҳ қошида жилва қиладиган гулшанингни ёддан чиқарибсан. Бирданига у жаннатни унутиб юборма, бу харобазор ҳибсхонани тарк этгил. Шоҳ базмига эришиш шавқидан наво тортиб, у гўзал бўстон сари парвоз қилгин!

XXIV

Булбул навоси оҳангида Ҳудҳуднинг хушовоз сайрагани

— Эй шавқ гулзорининг Булбули! Шундай наво чеккилки, сенинг куйларингда ажойиб завқу шавқ сирлари янгрисин! Ишқ куйини минг хил наво билан тузгил, бенаволик кўшиғини бошла! Шоҳ гулистонида гул ҳуснига маст бўлиб, у гул ишқида мастликнинг кайф берувчи жомини кўтар. Баҳор чоғи сташин гул жилва қилгач, унинг ҳар бир япроғи парларингга ўт ёқсин.

Ҳозир сен у тоза гулшандан йироқдасан. Фироқ ўти жисмингни кул айламоқда. Кўм-кўк осмон сари парвоз қилгил, ўша қизил гул сари майл кўргазгил. Шоҳ бўстонида юз гул жилва қилиб туради, сен эса бу ерда ҳижрон шуъласидан минг бор куйиб-ёнасан!

XXV

Қумрининг сайраши усулида Ҳудҳуднинг нағмасозлиги

— Эй бўстон Қумриси! Ўз аҳволинг ҳақида бир сайраб бергин. Ажойиб куйларинг билан қушлар тўдасини бир нафас лол қилиб, уларни беҳол этгил. Юср¹ тасбеҳини бўйнингга солиб олдинг, бу ҳақда сўз айтишдан тил оғир аҳволда қолди. Чунки сен ҳар бўстон аро саргашта кезасан, бу билан гоҳо қонга беланиб, тупроққа ҳам қоришасан. Гоҳо ишқ савдосида мажнунлар каби маҳзун нолалар чекасан. Гўё сен висол боғини ёд этиб, бу янглиғ ошуфтаҳол бўлгандексан. Сенга қувончли хабар шуки, бу ғамда бенаво қолмасдан, тезда ўша гулшан томон ҳавога кўтарилгил!

¹ Юср — дарё тагида бўғин-бўғин бўлиб ўсадиган ўсимлик.

Каклик сайраши йўсинида Худҳуднинг куйлагани

— Эй фироқ тоғининг Каклиги! Кўзингни иштиёқ дардида маъл этиб, хиром қилгил. Ҳажр тоғидаги Фарҳодга ўхшаш бир ерда қарор топмай, йўлга қадам ташлагил. Сенинг тумшугинг лолага ўхшаш қизилдир. Бу қон ютишликдан аниқ далилдир. Гўёки яқинлик Қофини ёд айлаб, узоқдан туриб фарёд ураётгандексан. Аммо бу баланд сайрашларинг қаҳқаҳа эмас, балки ўз мотамингга заҳарли кулгидир. Чунки сен Қоф тоғи сари азм қилдинг, энди васл умиди билан базм тузгил. Васл умиди яқиндир, сен бундан шод бўлгил, ҳажр тоғи тошидан озод бўлгил!

XXVII

Тазарв хироми тезлигида Худҳуднинг сайр ҳақида дам ургани

— Эй ноз билан ишва қилувчи раъно Тазарв¹. Барваста сарв гулшан аро сенинг қулингдир. Сенинг жамолинг гулистонга кўркамлик бахш этади, ҳаттоки гул ҳам сенинг қизил юзинг олдида хижолат тортади. Сен гоҳ боғларда, гоҳ ўтлоғларда жилва қиласан; боғу роғлар сенинг зеболигинг билан фахрланади. Сен ҳам чаман аҳлига севимлисан, ҳам ваҳший ҳайвонлар учун ёқимлисан². Гарчи раънолигинг беҳад, ҳусн ила зеболигинг бениҳоят бўлса-да, ҳеч қачон ўз ҳуснингга мағрур, ўз жамолингга масрур бўлмагил. У бенуқсон ҳусни³ ҳам ёд қилиб, ўт каби у гулшан томон юриш қилгил!

XXVIII

Дуррож равиши нисбатида Худҳуднинг қадам ургани

— Кел-кел, эй Дуррож⁴! Сен ниҳоятда гўзалсан, жон қуши каби барчага ёқимлисан. Сен — ўрмонлар безаги, юришинг яшил майсаларга ривож беради. Мастога куй-

¹ Тазарв — тустовуқ.

² Бу ерда шоир тустовуққа ваҳший ҳайвонлар ўч бўлишлигига ишора қилмоқда.

³ Симурғ кўзда тутилмоқда.

⁴ Дуррож — қирғовул.

ларинг дилни ўзига тортади, тингловчилар кўнглидан сабрни элтади. Ҳайъатинг чиройлию шаклинг дилпазир, суратинг келишгану нутқинг беназир! Шунча ёқимтой кўриниш, мафтункор тузилиш, чиройли ва равоя сайрашинг билан ҳаммадан аввал сен бу кишандан озод бўлиб, ўша шоҳга ов бўлсанг арзийди. У тузоқ ёйганида жонингни фидо эт, бу ишинг билан сен абадий умрдан баҳраманд бўласан!

XXIX

Кабутар парвози тарзида Ҳудҳуднинг парвози

— Эй Кабутар! Осмонга парвоз қил, ҳавода чарх уриб, ҳар хил ўйинлар кўрсат! Ўз уйингда — қоронғу хонада ўтираверма! Ахир кабутархонада ўтиравериб, шабкўр бўлиб қолдинг-ку! Шоҳ қасрига боришни хаёл эт ва бу орзуни амалга оширишга қанот қоқ! Чунки кўнглинг юксакликка парвоз қилишдан қолиб, шоҳ қасрининг томига кўнишни унутиб қўйибди. Қаср султони ҳузурида олий мақом тутуш хотирангдан батамом кўтарилибди. Энди сен у томонга йўл ол! Уша том узра кўн ва бу айём гардиши узра бахтиёр бўлгин. Шояд у сени ўз ҳузурига қабул қилса ва сен кабутарларнинг асл хони томон йўл топа олсанг!

XXX

Шоҳбоз ҳусну истиғноси васфида Ҳудҳуднинг раҳнамолиги

— Нақадар гўзалсан, эй шоҳларга ўхшаш Шоҳбоз!¹ Сенинг кўринишинг ҳам, жамолинг ҳам жуда чиройли. Ҳақ қушлар орасида сени сарафроз этди, сен гўзаллик борасида қолган барча қушларга сабоқ ўргатасан. Сенинг масканинг доимо шоҳ билагини бўлиб қолган. У сенга доимо овқат топиб едирган. У қўли билан сенинг қанотларингни сийлаган, тумшуғ ва чангалингни ушлаб кўрган. Шу орада чарх орангизга нифоқ солиб, сени шоҳдан жудо қилди. Ҳижрон доғига мубтало бўлгач, табиатинг фироқ кунларига ўрганиб қолди. Энди яна шоҳга кўнгли қўйиб, унинг қўлини ўпиш билан баланд мартабага эриш!

¹ Шоҳбоз — лочин.

*Шунқорнинг шоҳларга йхшашлиги таърифида
Худҳуднинг мадҳ айтгани*

— Марҳабо, эй баланд осмонни ва шоҳ қўлини ўзига макон қилган Шунқор! Сен қушлар орасида худди шоҳлар каби тожга эгадирсан. Шоҳ бошинга олтин тожни лойиқ кўрган. Сен тожли қушларга бошлиқсан. Шу сабабли шоҳнинг сен билан суҳбат қуришга майли бор. Шоҳ базмида сенга энг олий жой, бениҳоят эҳтиром ва эътибор кўрсатилади. Чунки сенда ўзгаларнинг ўнтасидаги журъат бор, шунга кўра шоҳ сенга ўзгалардан ўн баробар ортиқ яхши қисматни раво кўрган. Қўли билан бўйнингни силаб-сийпаб эркалайди, бўйнингни дур ва гавҳарлар билан безайди. Сен эса ўз асл шоҳингдан кўп йироқ тушдинг. Энди бу ҳижронни унутиб, шоҳ қўлига қўн ва у ерни ўзингга ватан қил!

*Қушларнинг йўлга чиққанлари ва машаққат шиддати-
дан баъзиларининг сафарига путур етгани*

Худҳуд қушларга шу тарзда ишқ сирларидан гап очди, қуш тили билан тараннум қилиб, васл ва ҳижрон ҳақида сўз юритди. Қушларга ўзларининг ҳижронда эканликлари малол келиб, васл ҳақида юз турли ширин хаёлларга боришди. Улардан ҳар бирининг ёдига ҳажр пайтидаги қаттиқ аҳвол тушди, васл давронини унутганликлари, ҳажр қийноғида қолганликлари таъсир қилди.

Худҳуд сўзлари эса уларни ажойиб сирлардан, ишқ аро бу хил яширин рамз-ишоралардан воқиф этди. Улар ўзларининг қандай саодатдан йироқ тушганликлари ва қандайин тўғри йўлдан четга чиқиб кетганликларини ҳис қилдилар. Худҳуд сўзлари уларни огоҳлик сари бошлаб, уларнинг нечоғлик жаҳолат ва гумроҳликда қолганини англатди. Улар ўзларининг ишқ йўлидан йироқ эканликлари ва фироқ гирдобида қолганликларини чуқур ҳис этишди. Бундан уларнинг вужудни куйиб-ўртанди, ҳар бирининг жонидан аламли дуд чиқиб кетди. Ҳар бири чексиз уятга қолиб, ўз ҳаёт шамларини ўчириш даражасига етдилар. Ўз қилмишларидан шарманда бўлишиб, ўз гуруҳлари феълидан тушкунликка юз тутдилар.

Улар гарчи кўп ҳайрат хуноби ютган бўлсалар-да, ўт-

ган ишга саловат айтиб, энди ўзларининг токи ҳаётлари бор экан, туну кун ўша шоҳ йўлида қанот уришга аҳд этдилар. Улар бу йўлда бошларига минг турли бало келса ҳам, гарчи бу балоларнинг ҳар бирида юз минг азоб-уқубатлар бор бўлса-да, ўзлари ихтиёр этган бу талаб водийсидан воз кечмасликка ва у тарафга боришдан асло қайтмасликка қарор қилишди.

Барча қушлар шу тарзда иттифоқ тузиб, гапни бир жойга қўйишди, давронга фироқ оҳанги чекдилар. Улар бу соҳада Худҳудга бошдан-оёқ пайравлик қилдилар. Қушлар тўдаси йўлга чиқувчию Худҳуд уларга йўлбошловчи бўлди. Васл умидида кўп хурсандчилик билан йўлга тушиб, кўкка парвоз қилдилар.

Шу тарзда бир неча кун йўл юриб, бир биёбондан учиб ўтишди. Аммо йўл давомида уларга жуда кўп қийинчиликлар, ранжу аламлар, шиддату ғаму ситамлар юзланди. Бу масофани босиб ўтгунча ушбу нотавонларга ҳар хил офатлар дучор бўлди. Чунки улар авваллари бўстонларда ноз ила кун кечирар, иссиқ ёз маҳали соя-салқин дарахтлар орасида мазза қилишарди. Йўл машаққати уларни қийин бир аҳволга солиб қўйди, ҳар бирида юз хил малолликларни келтириб чиқарди. Улар ўзларининг аввалги тинч, осуда ҳаётларини соғиниб, боғу бўстонлар ва гўлзорлар қўйнидаги сокин уяларини қўмсадилар. У ерлардаги дилхушлик, бахтиёр дамлар, фароғатли гўшалар ва айшу ишрат гулшанлари уларнинг ёдига тушди.

Бу йўлда қушлардан айримларининг сафарига путур етиб, улар сафардан бўйин товлай бошладилар. Нотавонлик билан Худҳуддан кечирим сўраб, улардан ҳар бири бир узрни изҳор қила кетди. Бу узрлар уларга маъқул кўринди ва улар сафардан четга юз бурдилар. Уларнинг ҳаммаси Худҳудга шундай илтимос қилишди:

— Эй йўлбошловчи, бирпас тўхтагил! Биздан баъзилар жуда ночор аҳволга тушди, бу йўлни кезишдан баъзиларнинг жонни хаста бўлиб қолди. Баъзилар олдида ҳар хил мушкилот пайдо бўлди, бунинг учун улар сендан нажот истайдилар. Баъзиларнинг сенга айтмоқчи бўлган гаплари бор, бу гаплар азоб-уқубат оҳанглари билан тўла. Уларни сенга баён қилмоқ зарур, акс ҳолда сафарни давом эттиришга путур етади.

Худҳуд улардаги бу ожизликларни кўргач, барчасини бир ерга тўплаб, бир водий устига қўнди ва уларнинг дарди ҳолини эшитмоқ мақсадида: «Қани, кимнинг қандай гапи бор, айтинглар», деди.

Шундай қилиб, Худхуд қушлар арзини тингламоқ учун ерга қўнди.

XXXIII

Тўтининг узри

Ҳаммадан аввал Тўти узр айтишни бошлаб, ўз ожизлиги ҳақида шундай деди:

— Мен иссиқ ўлкаларда, чунончи, Ҳиндистонда сайр қилиб юрган қушман. Фасоҳатли, чиройли сўз айтиш билан шуҳратим эл орасида ёйилган. Ўз сўзларим билан ғамгин элни овутаман. Бахтиёр, давлатманд кишилар қафасни менга манзилгоҳ қилиб, ҳар қандай қийинчиликлардан авайлаб-асрайдилар. Нозанинлар қўлидан емниш ейман, улар мени қанд ва шакарлар билан парвариш қиладилар. Рўпарамда гоҳ бир кулгу, гоҳ бир кўзгу чеҳрали соҳибжамол туради. Умримда шоду хуррамликдан ўзга ҳеч нарса кўрмаганман; нутқим элга юз турли шодлик бэхш этади. То ўзимни билгандан буён қаттиқлик нимаю ранж захридан аччиқлик нима эканини татиб кўрмаганман. Сен айтган жой шундай бир даргоҳдирки, у даргоҳда бургут пашшага тенгдир. У ерга биздек пашшадан ҳам ожизроқ эл қандай бора оларди? У томон қандай боришни сира била олмайман! Ўзга қушлардек бу йўлни босиб ўтишга ҳеч бир ақлим етмайди! Шундай бир аҳволда сенга ҳамроҳлик қила олишим мумкинми?! Менинг бу ҳолатимни ўзинг бир ўйлаб кўр!

XXXIV

Худхуднинг Тўтига жавоби

Худхуд унга шундай жавоб қилди:

— Сенинг барча сўзларинг ёлғон бўлиб, хато ва норозиликдан иборатдир. Сен ўзингнинг бемаъни алжирашларингни фасоҳат деб биласан, тубан гапларингни эса балогат деб ҳисоблайсан. Сен ўз ўзингни мақтаб, хилма-хил зад гапларни айтдинг. Барча айтганларинг уйдирма, ёлғон ва лофдан бошқа нарсалар эмас. Сен ўзингга ўзинг ошиқ, ўзингни ўйлагувчи худбинсан, бу билан тубанликка мансубсан.

Ўз нутқинг ва қаршингда турган кўзгу билан фахрландинг, аслида сенинг бу гапларинг масхаралаб кулиш

га муносибдир. Ҳақиқий кўзгу шу нарсаки, у юз бало машаққатига чидаб, замиринг лавҳига жило бера олсин!

Ҳар ҳинду менинг назаримда шоҳ деб айтдинг, бу сўзларинг ҳам ёлғондир. Аслида сенинг шоҳинг — сен йўлдан қайтаётганинг ўша шоҳдир. Сен эса йўлдан адашиб, ҳар хил бемаъни сўзлар айтмоқдасан. Узр айтиш учун келтирган барча далилларинг, хаёлларинг нотўғри. Сенга ғафлат ва гумроҳлик монёлик қилиб, кўнглингга огоҳлик етишмаяпти. Бу ҳолатдан уйғониб, кўз очсанг, ўз ҳолингнинг ниҳоятда ёмон эканлигини тушунасан. Аммо у дамдаги пушаймонлигинг сенга ҳеч фойда бермайди. Қилган ишларинг ва айтган сўзларингдан юз хижолат ва афсус чекасан. Айтган барча сўзларинг шунчалик асоссизки, бу ҳар хил бемаъни сўзлар айтмоқдасан. Узр айтиш учун тон ҳам масхара этади.

XXXV

Далиллаш учун ҳикоят

Бутун вужуди ярамас нафсига қарам бўлган бир гофил киши бозор томон қадам қўйди. У ҳийла билан энига Хизрникига ўхшаш яшил чакмон ташлаб олган бўлиб, ўз нафсини ана шу яшил ранг билан хурсанд қилиб юрарди.

У бозор ичида кета туриб, дўконларда турли неъматларнинг беҳисоб эканлигини кўрди ва ўзини тутиб тура олмади. Бузуқ нафси эгри йўлга бошлаб, ҳар хил куйга сола бошлади. У моҳирлик билан ўзини гадо сифатида кўрсатиб, халқ ичида ўзи ҳақида ҳар хил сўзлар айта кетди. У гоҳо ўзининг камолотга эришганини изҳор этар, гоҳо каромат эгаси эканлигидан афсона сўзлар, гоҳида эса ўзини ақлдан озган киши сифатида кўрсатар эди. Хуллас, шу хил юз афсун ва макру ҳийла билан одамлардан егулик овқат ёки бирон-бир танга ундириб олар эди. Шу тарзда у ўзини ва ўзгаларни алдаб, шум нафси буюрган нарсаларни териб юрар эди. Еган банги ҳар лаҳза уни юз хил бузуқ хаёлларга етаклар, кўнглига ҳар хил бўлмағур фикрларни солар эди.

Шу пайт ногаҳон унинг олдига кўп манзилларни кезиб ўтган жаҳонгашта бир соҳибдил комил киши етиб келди. Ҳийлагар киши уни кўрган заҳотиёқ ўзининг ёмон ҳолатидан хижолатда қолди. У киши деди:

— Пирнинг олдида қўлга киритган нарсаларингни кўрсат. Қани, кўрайлик-чи, қандай бахтга эришибсан?

Бояги бадбахт киши пирга тўрвасини очиб кўрсатди. Унинг ичи заҳар-заққумлар билан тўла эди. У ўзи йиққан нарсаларнинг бари нажосат ва ифлосликлар билан тўла эканлигини кўргач, бундан жисмига ўт тушиб, кўнгли ўртанди. Пир унга ердан бир ҳовуч тупроқ ва тош олиб бериб, «Уларга қара»,— деди. У қараса, қўлидаги тупроқ эмас, олтин, тошлар эса лаъл ва қимматбаҳо дурларга айланган эди. Ноқис киши бу ҳолатни кўрган замоноқ комил пир унинг олдидан ғойиб бўлди. У халқ ўртасида шармандайи шармисорликдан хижолатда қолди. Аммо энди бу хижолатбозлик ва оҳу войни кўкка етказмоқдан нима фойда?!

Эй, Тўти, сен ҳам ўзинг ҳақингда шундай сўзларни айтдингки, бу сўзларнинг худди ўша яшил чакмон кийган кишининг аҳволини эслатади.

XXXVI

Товус узри

Сўнгра Товус ўз узрини бошлаб, шундай деди:

— Эй барчамизнинг бошлиғимиз! Мен қаср ва гулшанларга зийнат берувчи қушман. Менинг нақш ва рангларимдан олам аҳли ҳайратга тушади. Агар суратим гулшанга оройиш берса, юришим кўрган кишига осойиш бағишлайди. Боғлар мен туфайли хазон пайтларида бўстонга, ўрмонлар мен туфайли қиш фасли гулистонга айланади. Агар жилва айлаб, ранг-баранг қанотларимни ёзсам, гўё бошдан-оёқ Искандар ойинаси¹ намоён бўлгандек бўлади. Улус ҳуснимни томоша қилиб, яратганининг қудратига офарин айтсин учун тангри менга беқиёс ҳусну зеболик, ҳаддан ортиқ зебу раънолик бахш этган. Чунки ҳар ҳар бир кишини бир иш учун яратган: биров асал тотиш учун яратилган бўлса, биров ниш ейди. Ана шу тарзда донолик билан иш кўрилиб, ҳар ким бошига тушганини, «ё насиб», деб кўраверади. Тангри амри билан пари дилга ёқимли бўлса, шайтон бадбахтликка маҳкумдир. Ҳар бир киши ўзига буюрилган ишдан четга чиқа олмайди, ундан ўзга таклифга эса тоқат қилиб бўлмайди!

¹ Искандар ойинаси — афсонага кўра эрамиздан аввалги 358—323 йилларда яшаган македониялик шоҳ Филиппнинг ўгли Искандар томонидан темирга сайқал бериб яратилган ойина. Гўё унда жаҳонда содир бўлаётган нарсаларни кўрса бўлар экан.

Худҳуд унга жавоб бериш учун нафасини ростлаб, шундай деди:

— Эй жаҳолат аҳли каби ҳар нарсани ҳавас қилувчи! Сен шундай ҳолатларни баён этдингки, бу иш фақат девоналар ва ёш болалар қўлидангина кела олади, холос! Одам деган ташқи гўзаллик ҳақида сўз айтмайди. Кимки ундан фахр этар экан, уни одам қаторига қўшиб бўлмайди! Ноз ва хусн фақат дилбар қизларгагина ярашади. Эр киши эса дард ва машаққат чекиши билан яхшидир. Барча шакл аҳли учун энг шарафли иш ана шудирки, у шаклдан маъно томон олиб боради. Сен ўз шаклингга бино қўйдинг, бунинг учун кишилар томонидан масхара этилишга лойиқсан. Чунки, инсон ўз ташқи гўзаллиги билан фахрланмайди, агар фахрланса, у масхаралашга сазовордир!

Бир ҳинду ўзини нақшу нигор билан безаб, кўп қизиқ ишлар ошкор этди. Бу масхарабоз ўз бошига кунгурали тож ўрнатди. Тож ва кийимларини тиллага ўхшаш сариқ ялтироқ модда — кимсон билан бўяб, уларга зарҳал берди. Унинг ёнида ноғора чалувчи ва қўшиқ айтиб ўйин тушувчи бир тўда ҳиндлар бор эди. Улар қўли ва бошларини ҳиндларга хос бир йўсинда тебратиб, рақс тушар эдилар. Кўринишлари гўё бўстонга оройиш бергудек гўзал, жилвалари эса худди Ҳиндистон товусидек эди.

Ана шу тарзда бу масхарабоз майдонда зўр ҳангома кўрсатди. Унинг атрофи бир гала бебошлар тўдасининг ғала-ғовури билан тўлди. Шу маҳал тартиб-интизомни назорат этувчи муҳтасиблар етиб келиб, бу даврани ҳар томондан ўраб олдилар. Уша даврнинг фирибгар ва мақтанчоғи бўлган ҳиндуни тутиб олишди. Унинг ноғораси билан тожини уриб синдиришди ва баданини яланғочлаб, дарра билан роса савалашди. Шу тарзда унинг «санъат» кишиларга ибрат бўлиб, ана шу хил қисмат унинг тожи учун «зийнат» бўлди.

Булбул шундай деди:

— Эй бу йиғинга далиллик берувчи хот! Мен гул ёнидан узоқлашдим. Ундан айрилиқда ошиқу девона бир ҳолатга тушдим; ақлу ҳушу сабр мендан бегона бўлди. Усиз менда на сабр бор ва на тоқат! Мен шундай бир ҳолатда, эй, биродар, унинг фироқига қандай чидай оламан? Негаки, гул бўстонда жилва қилган чоғда мен минг хил наво билан унга ўз сирларимни шарҳ қиламан. Ишқидан ҳарлаҳза шиддатим ортиб боради, ҳуснидан дам-бадам ҳайратга тушаман! У боғдан кетгач, гунгу лол бўлиб қоламан, тараннум қилиб сайрашга бир елчалик ҳам мажолим қолмайди. Унинг ёди билан боғ ичида сокинман, ҳажрига йўлиқсам юз дард ила доғ ичра қоламан. Кўнглимда ҳам, жонимда ҳам, ўнгимда ҳам, пайдою пинҳонимда ҳам — ёлғиз у!

Шоҳга комил юз билан боқиш лозим, Мендек гулга ошиққа бу иш йўл бўлсин!

XL

Худҳуднинг Булбулга жавоби

Худҳуд бу афсонани эшитгач, шундай деди:

— Сен ўз ишқинг ҳақида бунчалик кўп ғавғо қилаверма! Айтганларинг ишқ эмас, бошдан-оёқ шунчаки бир ҳавасдир. Бас, у ҳавас бўлгач, эй, беҳабар, у ҳақдаги гап сўзингни йиғиштир! Оламда сен каби нафсга бўйин эгувчи бирон-бир нодон бўлмаган.

Сен ўзингни зўрлаб ошиқ сифатида кўрсатиб, ишқ аро ҳар хил ғавғолар кўтардинг. Йилда бор-йўғи беш кун чаманда очилиб турадиган, ўн кун ўтмай тупроқ узра хазон бўлиб сочиладиган вафосиз ва умр боғида бақосиз бир чечак учун шунчалик ғавғоми?! Киши бу хил гузалликка ошиқ бўлмагани яхши, чунки у ошиқ бўлишга лойиқ эмасдир. Шундай нарсани маъшуқ деб билки, у ҳеч қачон хас таҳол бўлиб ётмасин, унга ҳеч қачон завол юзланмасин. Гарчи сенинг бу ишқинг шайдолик бўлиб кўринса ҳам, барибир охири расволик билан тугайди.

Бир шоҳ отда сайр қилиб ўтиб бораётганда унга бир жаёлпараст гадо ошиқ бўлиб қолди. Халқ ичида оху во-вайло билан афрон бошлаб, рафғо-тўполон қила бошлади. Худди сенга ўхшаш у ҳам минг турли нолалар қилар эди. Бир масканда телбалардек муқим тура олмас, ўзини гулхан кулига булғар эди.

Шоҳга бу хил ишқ ва девоналик маълум бўлгач, ошиқни синов қилмоқчи бўлди. Бир кун у ўзининг безатилган отига миниб, имтиҳон қилиш мақсадида отини гадо ётган гулхан томон ҳайдади. Ва мулозимлариға айтдики: «У гумроҳни судраб олдимга олиб келинг ва ҳузуримда бўйнини узиб ташланг!»

Шундан сўнг гадони судраб, шоҳ олдига келтирдилар, ишқида ўзи орзу этган тилакка еткурдилар. Бахтиёр шоҳ уни қатлга ҳукм этди. Бундан гадо ваҳимага тушиб, беихтиёр орқасига қараб қоча бошлади. У қўрққанидан ҳуши бошидан учиб, ҳар томонга зир югурар эди. Одамлар унинг орқасидан тутмоқ учун қувлар эдилар. У энтиккан бир ҳолда гулхан томон чопди ва ўзини йўқотган ҳолда ўтга тушиб, куйиб кетди.

Шоҳнинг бу имтиҳондан мақсади шундай эди: агар гадо чиндан ҳам ошиқ бўлиб, ўз даъвосида содиқ бўлса, қатл ҳукмини қабул этиши керак эди. Шунда шоҳ отидан тушиб, ундан узр сўрамоқчи, аҳволидан огоҳ бўлмоқчи ва садоқати эвазига уни ўзига мусоҳиб ва яқин хизматкор қилиб олмоқчи эди.

Аммо гадонинг ишқи сохта бўлгани учун ҳоли расволикдан машҳур бўлди. Бордию сенга ҳам ўша ўзинг севган гулдан бир тикан озори етса, сенинг ҳам масканинг чаман эмас, гулханда бўлади.

Қумри айтдики:

— Эй доно! Гафлатда қолган ва йўлдан адашганлар раҳнамоси!

Мен шундай бир қушдирманки, умрим бўйича ҳеч қачон чамандан чиқмаганман, дашту водийлар бўйлаб сайр қилишдан зерикмаганман. Ўз заифлигим ва ожизлигим

билан машхурман. Мен ўз уямни дарахт шохлари ва барглари орасига қураман. Жаҳонда на совуқ кўрганман, на иссиқ. Бошимга на машаққат тушган ва на қаттиқлик тогганман. Доимо у боғдан бу боққа, у шохдан бу шохга ўтиб кўнглимни чоғ қилганман. Шундай бир ҳолатда бундай қийин йўлга чиқишга ҳавас қилиб, бу йўл азобларини кўтаришга ярай оламанми?! Агар жонимни бу машаққатга қўйсам, мажбуран ўз қонимни ўзим тўккан бўлиб чиқмайманми?!

XLIII

Худҳуднинг Қумрига жавоби

Худҳуд унга шундай деди:

— Эй ожизлиги билан юзтубан кетган, дард шавқини кўнгилдан Мосуво этган! Агар сен минг йил боғ ичида манзил тутсанг ҳам, бу тарзда шох ва барглар орасида учиб юришингдан не ҳосил?! Барибир йўлингни бирон-бир мушук пойлаб, ғиппа бўғади, қорнингни ёриб, қонингни ичади. Ёки биров камон ўқи билан сени отиб тушради, ёки палақмон тоши билан жонингни олади. Сен айтаётган айшу ком бундан ўзга нарса эмас. Сенга гулшан ичра шундай «эҳтиром» кўрсатишади. Фафлатга ботиб, бу хил ҳаром ўлиб кетгандан кўра ўзингни айрилик шуъласи билан ўртаб, ҳақиқий эрлар каби асл мақсадни истасанг-чи! Ер васлини излаб йўлга туш! Агар сен бу йўлда зор жисму ғамга пайванд жонингни фидо қилиб дарду машаққат ила ўлиб кетсанг, бундан ҳеч бир афсус чекма, чунки сенинг шу вақтгача ор қилишга сазовор офатли аҳволингдан бу ўлим юз қатла яхшироқдир!

XLIV

Ҳикоят

Бир уқувсиз боғбон бор эди. У боғбонлик санъатидан хабардор эмас эди. У на дарахтга пайванд қилиб, ундан ҳузур-ҳаловат берувчи мева олишни, на дарахтларни парвариш қилиб ўстиришни ва на ўз вақтида гули ҳосилга кира оладиган дон сепишни биларди. Боғ аро хас-хашак териш билан хурсанд эди. Аслида уни боғбон эмас, хашакчи дейиш керак. У шу тарзда заҳмат чекиб, ўз умрини ўтказар эди. Яқин ўртоқлари унга бу хил самарасиз

ишни ташлаб, ўзингни бир фойдали иш билан овут, деган тарзда панд-насиҳатлар қилар, у эса буларга сира қулоқ осмас эди. Жоҳил боғбон бу машаққатли иш билан шуғулланишни тарк этмади. Кунлардан бир кун у жўяклар оралаб ток кесиб юрганида, уни илон чақиб ўлдирди.

XLV

Кабутар узри

Сўнгра кабулар ўз арзи ҳолини шундай шарҳ этди:

— Эй тўғри йўл кўрсатиш бобида камолот соҳиби! Барча қушлар орасида тангри мен учун халқ қўлидан оқат ейишликни қисмат этди. Халойиқ мен учун маскан ва кошоналар қуради, кишилар олдимга сув ва донлар келтириб қўйишади. Жаҳонда мен одамлар тузоғининг маҳбусиман, шу сабабдан уларга одатланиб, ўрганиб қолганман. Тангри менга бу ҳолатни насиб этиб, қисмат дастурхонидан менга шу иш тушибди. Ҳақ шуни раво кўрган экан, ундан бўйин товлаш ақл қонунига мувофиқ келадими?! Қисматга шукр қилиб, бу машаққатли ҳаётга юз қўймаганим авло эмасми?!

XLVI

Ҳудҳуднинг Кабуларга жавоби

Ҳудҳуд унга деди:

— Эй турли баҳонани ўзига касб қилиб олган! Сенга макр ва ҳийлалар уяси маскан экан! Қушлар сенинг бу ҳолатингдан ҳайратга тушмоқдалар. Сен каби яна бир ғайратсизни эса учратиб бўлмайди.

Тангри сенга бутун коинотни учиб ўтгудек қанот насиб этган. Сен бўлсанг халойиқ олдида зору интизор бўлиб ўтирибсан! Кишиларнинг берган суви донларига асир бўлдинг. Одамлар ёғочнинг учига латта боғлаб, тўдангизни қувиб юришади-ку! Улар сиздек бефойда галани қувилаб, томларини сиздан холи айлайдилар-ку! Улар сизга шунчалик жабр кўрсатишади-ю, сиз эса тамагирлик билан уларнинг ёнидан жилмайсиз, уларнинг тоmidан бўлаб бошқа жойга бора олмайсиз!

Халқ орасида бир ишёқмас, танбал киши бор эди. Одамлар унинг беғайратлигидан ҳайрон қолар эдилар. У одамлардан мушт, шапалоқ ёки тепки ер, бунинг эвазига улардан бир бурда нон ёки таом олиб, кун кўрарди. Кишилар уни қувиб юборсалар ҳам у ҳеч қаерга кетмай, ўзининг ёмон қилиқларини тарк этмасди. У тортадиган жафоларга маълум бир нарх тўғрилаб қўйган эди. Қайси бир киши уни бир тепса ёки урса, у ўша кишидан бунинг ҳақини талаб қилиб олар, қўлига тушган нарсани дарҳол оғзига солар эди.

Кунлардан бир куни кимдир унинг қўлига бир парча нон бериб, шундай мушт туширдик, натижада танбал ер тишлаб қолди. Гарчанд у шапалоқлар еб, қорнини тўйғазиб юрган бўлса-да, бир мушт билан энди қайта ўрнидан турмайдиган бўлди.

XLVIII

Кабки дарий¹ узри

Яна тоғ Каклиги ожизлик кўрсатиб, шундай деди:

— Эй барча қушларнинг етакчиси! Мен тоғда манзил қурган қушман. У ерда тилим тангрига мадҳу сано ўқиш билан банддир. Шу тариқа олам элидан этак силкиб, тоғ этагида ором ва ҳаловат топдим. Бу хил узлат чўққисини ихтиёр қилиш сабабли менга толеъ ўртоқ, бахт ёр бўлди, тоғ хазинаси эса омонлик жойига айланди. Бас, шундай экан, ҳолимга бундай сафар муносибми? Юришим доим кон устида бўлгандан кейин бу ишда орзуим гавҳардир, Маънавий гавҳарни қўлга киритиш ҳамон қийин иш бўлиб қолмоқда. Шундай экан, бу йўл менга бемаъни сайрдан бошқа нарса эмас-ку!

XLIX

Худҳуднинг Кабки дарийга жавоби

Худҳуд унга шундай деди:

— Эй беҳуда хаёлларга берилган! Димоғингда ички

¹ Кабки дарий — тоғ каклиги.

хаёлдан асар ҳам йўқ экан. Тоғ орасида гўшанишин бўлиб, одамлардан узоқлашдим, деб айтдинг. Аслида бу гўшанишинлик эмас, нафсу ҳавога берилишдир. Тоғ ва чўққилар устида у ёқдан бу ёққа тинмай югурганинг-югурган! Ҳар лаҳза телба кишилар каби беҳуда қаҳқаҳа отишинг ҳам ўринсиз. Маънавий гавҳар ҳақида ҳам номуносиб сўзлар айтдинг. Эй, жаҳл билан маст бўлиб, фақат ўзини ўйловчи, сен қаёқдаю маънавият қаёқда! Бу хил ёлғон сўзлар билан муттаҳамлик қилиб, маъно гавҳари ҳақида оғиз очма! Уз сўзларинг билан асл зотинг пастлигини, бемаъни ва бадбахтлигингни кўрсатдинг. Сен шунчалик ёлғонга мубтало бўлдингки, улардан бошингга юз бало келгусидир!

L

Ҳикоят

Бир улуснинг толеъи паст қаллоб кишиси бор эди. У, бир шаҳарга бориб, ўзига жавҳарий — қимматбаҳо тошларни ажратувчи деб от қўйиб олди. Узи эса эшакмунчоқни фирузадан ажрата олмасди. Нафсини қуюшқондан ташқари чиқарганча сохта гавҳарлар ясаб, ўзини гадоликдан халос этди. Шишага ҳар хил ранглар суртиб, уларни лаъл ва ёқут деб қалбакилик қилди. Халқ унинг сохта ишларини чин деб ўйларди. Бир куни ўша қаллоб шу тарзда ҳунар кўрсатиб, бир бойга оддий бир пора тошни хушранг қилиб (бўяб), жуда катта пулга сотди. Кўп ўтмай у бу пулни ишлатиб юборди.

Гавҳар олган киши қалбаки ишдан воқиф бўлди: бир тиллалик лаългун биллурни юз минг тиллага сотган экан ўша муттаҳам! Гавҳар эгаси савдодан айниб, сохта гавҳарфурушни ушлади ва пулини қайтариб беришни талаб қилди. Гавҳарфурушнинг тўлашга ҳеч вақоси йўқ эди. Шунинг учун у муттаҳам қаллобни қийнаб ўлдирдилар.

LI

Тазарв узри

Яна гулюзли Тазарв шундай арз этди:

— Эй тўғри йўл кўрсатишда ном чиқарган! Мен ҳусн ва чиройга эга бир қушман. Гулшан ичида кўринишим нисҳоятда гўзалдир. Тангри азалдан менга беқийё ҳусну зе

болик ва лутфу раънолик насиб этган. Бениҳоя жамол ва гўзаллик мени кишилар наздида севимли қилди. Суюкли кишининг иши нозу истиғно қилиш эмасми?! Зероки, чиройли кишилар учун одамлар ранж чеқишни раво кўрмайдилар.

LII

Худҳуднинг Тазарвга жавоби

Худҳуд деди:

— Эй хаёли, хулқи ва сўзлари ажабтовур қуш! Ҳеч ким ўз ҳусну жамоли ҳақида сенчалик лоф урмаган эди. Бу сўзларни ҳатто жиннилар ҳам, барча гўл ва содда кишилару ҳаттоки ёш гўдаклар ҳам айтмайди. Ҳар хил ранг-баранг кўйлақлар билан ясан-тусан қилиб юрувчи суюқ-оёқ хотинлар ҳам сенинг бу сўзларингдан номус қиладилар. Ҳеч бир кимса бу хил беҳуда даъвони сўзламаган, эр кишилар у ёқда турсин, ҳатто хунасалар ҳам бу хил даъво қилишмаган! Бу каби ўз камолотини васф этувчи флҳри ожиз кишининг ушбу сафарга чиққанидан чиқмагани яхшироқдир. Сен баъзи ўзига бино қўйган аёллар каби худписандлик қилсанг, бундан эрлик номингга иснод етади. Эр киши ҳиммат билангина эр саналади, зийнат билан фахрланувчи эр — эр эмас. Эрнинг ҳақиқий гўзаллиги унинг яхши феъл-атворидир. Бундай кишилар учун янги зарбоф либос эски шол билан баб-баравар туради.

LIII

Ҳикоят

Бир йўл аро икки ўртоқ кетиб борарди. Улардан бири йўлсиз, иккинчиси эса тариқат билимдони эди. Бири нуқсонли, иккинчиси эса комил сифатлар эгаси бўлиб, унисининг оти Мудбир¹, бунисининг оти эса Муқбил² эди. Улардан ҳар бирининг исми жисмига муносиб бўлганидек, жисми ҳам исмига мос эди. Муқбил илоҳ аҳллари ҳақида, диндаги комил ва огоҳ кишилар тўғрисида сўз айтса, Мудбир эса бутни васф этувчи кофирларга ўхшаб фақат нуқсон аҳли ҳақида сўз юритарди. Униси ёниқ ҳо-

¹ Мудбир — айнан: «иши орқага кетувчи», «бахтсиз».

² Муқбил — айнан: «бахтли», «иқболли».

латлар ҳақида гапирса, буниси ялтироқ ташқи кўринишлар ҳақида валдирар эди. Шу тариқа улар бир-бирларидан ҳеч баҳра топмай, йўлда давом этишарди.

Улар қаршисида бир саодатли гўзал шаҳар намоён бўлди. Ҳамроҳлар уни ғанимат билиб, тезда бир-бирларидан ажралиб кетдилар. Муқбил фақрлар² турадиган кўчага, Мудбир эса кўнгилочар уй — фоҳишахонага йўл олди.

Мамлакат шоҳи Муқбилга юз ҳурмат ва эҳтиром кўрсатиб, уни кўргани келди. Шоҳ у билан суҳбатлашиб турганида ёмон хулқли Мудбирни бир гуруҳ одамлар судраб келишди ва унинг қилмишидан арз этишди. Айтишларича, бу кеча бир тўда безорилар ичиб, айшу ишрат қуришибди. Улардан бири Мудбирга «Сен бадбашарасан» деган экан, шу сўзи учун бу аблаҳ ўша одамга ханжар уриб, ҳалок қилибди.

Шоҳ бунини эшитгач, одиллик кўрсатиб, Мудбирдан қасос олиш ҳақида ҳукм чиқарди.

Камтар киши (Муқбил) ана шу тарзда шоҳ суҳбатига мушарраф бўлиб, олий мартабага эришди. Худбин (Мудбир) эса шу янглиғ жазосини топди. Дарҳақиқат, учкун юксак осмон сари кўтарилади, ялтироқ чивин бўлса ахлат устида қолади.

LIV

Қарчиғай узри

Қарчиғай ўз чангали ва тумшуғини кўрсатиб, шундай деди:

— Мен бошқа қушларга ўхшамайман, балки барча қушлар эгаси ҳисобланаман. Шу пайтгача сенга сўз айтиб, узр билдирган қушларнинг ҳаммаси менга овқат ўрнида ўтади. Мен шоҳлар қўлида ором оламан, улар ҳар кун менга овқат бериб туришади. Қайси бир қуш қасдида қанот ёзсам, у менга ўлжа бўлади. Ҳатто насри тойир — қирғий бўлса ҳам мендан қутулиши маҳолдир. Шоҳлар олдида шунчалик эътибор топдим; шавкатим амалда шубҳасиз, Симурғникидан кам эмас. Шоҳ қўли — менинг тахтиму бошимда тож, Симурғ сари боришимга йўқ эҳтиёж!

¹ Тасаввуфга мансуб кишилар.

Худхуд унга шундай деди:

— Эй ғурур қўлида паст бўлиб, жаҳл ва ғафлат аро тубан кетган. Шунинг билки, шоҳ тугул оддий бир овчи ҳам сенинг оёғингга тушов солиб, ўз ҳузурида тутеди. Очлик ва уйқусизликдан шу даражага етгансанки, ҳатто этинг суягингга бориб ёпишган. Олдинга бир луқма эт ташлаш гунга қадар тоқатсизлик билан фарёд қилиб, одамлар қулоғини қоматга келтирасан. Зоти паст одамларга муҳтож бўлиб, хор-зорликда кун кечириб, тангри ажратган насибангни еб юрасан. Сен қайси бир овни қўлга киритсанг, ўлжани ушлаган заҳотиёқ овчи ноғора чалиб, сени қуллаб юборади. Сен ўзингдан кучсизроқ бир ўлжага ҳамла қилиб, очофатлик билан уни ов қиласан. Ушлаган овингни эгасига топшириб, унга итоат этасан. Қушчи берганига қаноат ҳосил қилиб кун кечирасан. Шундай аянчли аҳволда бўла туриб, ёлғон сўзлар билан лоф уришдан уялмайсанми?! Агар сенда заррача виждон ёки уят бўлганда эди, бу шармандали ҳаётдан кўра ўлганим яхшироқ, деб ўйлардинг! Аммо сенда нодонлик ғолиб келиб, нафсинг сени алжирашга мойил қилиб қўйган!

LVI

Ҳикоят

Бир тоғлик одам тоғдан айиқ тутиб олди ва уни кўп азият чекиб, қўлга ўргатди. Илгари саёқ юрган айиқ эгасига ром бўлгунга қадар кунда икки марта ўлгунча таёқ ер эди. Очлик азоби ва еган беҳисоб таёғи ичи ва ташини эзиб ташлаган эди. Шу сабабли эгаси унга бир ёғоч кўрсатса, бас, айиқ ювошлик билан унга бўйин эгарди. Шу тарзда айиқ кўча-кўйларда ўйинчилик қилиб юрар, эгасининг уйига ўтин ташиб келтирар эди. Хўжаси унга ҳаддан кўп юк ортар, айиқ юк ташийверганидан эғнида ҳатто биронта ҳам туш қолмаган эди. Хуллас, у бу дунёда қанча жабру жафо бўлса, ҳаммасини татиб кўрган эди. Аммо жаҳолати туфайли нафсида такаббурлик ортиб кетди. Гоҳ макру ҳийла ва хусумат тоши билан қоплон бошини янчиб ташлайман, деб хаёл қилар, гоҳ даҳшатли шер йўлиқса ҳам, таом учун унинг қорнини дадил ёриб юбораман, деб ўйларди. У шу сифат ҳар хил хом хаёлларга бери-

либ юрди. Охир-оқибатда унинг ўзи бир кун итларга ем бўлди.

Шундай беҳуда алжирашинг билан халқ орасида сен ҳам худди ўша айиқнинг ҳолига тушгансан.

LVII

Шунқор узри

Шунқор шундай деди:

— Эй амрига ҳатто огоҳлар ҳам тобеъ бўлган тўда раҳбари! Ҳақ менга марҳамат кўрсатиб, барча қушлардан қудратлироқ қилиб яратди. Барча шоҳлар мен билан фахрланади. Менинг номимни қушлар подшоҳи деб атайдилар. Чунки ҳақ менга тож насиб этган, бошимда олтин тумоға — зар тожим бор. Менинг барча аҳволимни: қушлар орасида зотимни ҳам, отимни ҳам яхши биласан. Бир шоҳнинг бошида тожи бўла туриб, ўзга шоҳни исташи яхши эмас-ку! Ўзим шоҳ бўла туриб, нечун ўзга шоҳга тобеъ бўлишим керак?!

LVIII

Худҳуднинг Шунқорга жавоби

Худҳуд унга шундай деди:

— Эй бечора калтафаҳм! Сенинг бу хаёлинг зотингга кўрқувни орттиради. Сен ўзингни шоҳ деб ҳовлиқиб кетяпсан, бу беҳуда хаёлдан ўзга нарса эмас! Кўпгина зангилар аслида қоп-қора бўлгани ҳолда халқ орасида улар «кофур» (оқ) деб аталадилар. Дарвоқе, номлар орасида «султон» ва «шоҳ» тушунчалари кенг тарқалган, уларни ҳатто паст, тубан кишилар ҳам ўзларига нисбатан қўлайдилар. Аммо ҳар бир киши ўзини эр дегани билан эр бўлаверадими?! Қўлидан келмайдиган ишни бажараман дея оладими? Нодон кишиларгина сени шоҳ деб атайди, холос. Бу бутни ёки оловни илоҳ деб аташга ўхшаш бир нарса. Сенга шахмат шоҳини қиёс қилса ҳам бўлади. У шундай бир шоҳки, уни ҳар бир разил ва пасткаш одам истаган пайтда ҳавога кўтариб, ерга ура олади.

У шоҳ (Симурғ) билан сенинг шоҳлигинг ўртасида ер билан осмонча фарқ бор. Сенга ўхшаб шоҳлик даъво қилгандан гадолик минг марта яхшироқдир,

Бир подшо кўнгил ёзиш ниятида бутун мамлакатга катта тўй берди. Унда зийнат ҳар қанча гумон қилинганидан ҳам ортиқ даражада эди. Бутун мамлакат ва шаҳарлардаги аҳоли бошдан-оёқ ясаниб, кўчага чиқа бошлашди. Бу тўйда санъат аҳли жуда юксак маҳорат кўрсатиб, осмон қуёши каби порлоқ гумбазли юзта тўрт бурчакли чодир қурдилар. Ҳунар аҳлининг барчаси уларни шунчалик безатишдики, натижада бу чодирлар бутун мамлакатнинг кўркига айланди. Кўп ажойиботлар кашф этилдики, ҳаёт ўз сеҳрига ўзи ром бўлиб қолди. Ҳар бир киши ўйин-кулги деб найрангбозлик қилди, ғам-ҳасратни доғда қолдириш учун айшу ишрат нашъу намосини оширди.

Шу одамлар орасида бир беҳаё разил киши ўзини бўйра шоҳи деб эълон қилди. Унинг устидаги кийими бошдан-оёқ бўйрадан бўлиб, садоқ, қалқон ва камони ҳам бўйрадан ясалган эди. У бир неча нокас масхарабоз дўстларини ҳам ўзига ўхшаш ясантирди. Шу тарзда улар базм майдони томон йўл олдилар. Йўл-йўлакай ҳар хил бузуқ, бидъат ўйинлар кўрсатдилар. Уларнинг бошлиғи эса ўзини гўё мамлакат шоҳи ҳисоблар, ҳар ниманки қилган ҳазил ишларини чин деб билар эди.

Ниҳоят, шодлик айёми ниҳоясига етиб, у аблаҳ ўзига таъзия тутди. Уни ушлаб олиб, соябони ва тожини бошига урдилар, бўйра тўнини эса бузиб, куйдириб юбордилар. Бу ҳангомадан сўнг билдики, шоҳлиги масхара бўлишдан бошқа нарса эмас экан.

Бургут, яъни Уқоб ўртага кириб, шундай деди:

— Эй қушлар хўжаси! Менинг ҳолатим ўзга қушлардек эмас; кишилар қумри ёки булбул каби мени мақтаб, васф этмайдилар. Менинг савлатим баҳайбат, қаҳрим эса ёмон, тоғ мулки ичра қаҳрамонман! Ҳар кун бир неча каллик менга овқат бўлади, агар бу бўлмаса, тунлари кўзимга уйқу келмайди. Егулик излаб ҳавога кўтарилсам, мен учун қулон ёки кийикни овлаш ҳеч гап эмас! Бўғзи шу қадар катта бўлган қуш озуксиз йўлни қандай ниҳоясига

етказа олади?! Бу йўлда кўпроқ қанот қоқсам, мени ушлаб қол, негаки, қорин оч бўлгач, йнқилиб қолди деявер!

LXI

Худҳуднинг бургутга жавоби

Худҳуд шундай деди:

— Эй қудратли ҳукмдор! Олам аҳли сен кабини шу вақтгача ҳеч бир кўрмаган! Сенинг зотингга йнгитлик мақтовни лойиқ, отингга эса паҳлавонлик ярашади. Аммо сенинг бу тумшуг ва чангалингга шавкатли ва саодатли қанотларингга хайф! Эй, баднафс пасткаш! Сен асл мақсадни иста! Ҳалитдан бунчалик ожизлик кўрсатма, йўлга тушмай туриб, қанотингни четга тортасан. Чангалинг, тумшугинг ва қанотларингга бу уят эмасми?! Сен шулар билан ўзингни тавсиф этдинг-ку! Зўрлигинг ва шавкатинг билан ўзингни таърифлади-ку! Шунини яхши билки, ўз ширин жонидан кечиб, бу йўлга кирган кишининггина ҳақиқий паҳлавон ва қаҳрамон деса бўлади.

LXII

Ҳикоят

Бир зўр паҳлавон бўлиб, у беҳунарлик фанида соҳибҳунар эди. Чошгоҳда ўн ботмон, кечқурун ҳам худди шунча овқат ер эди. Бу икки пайт мобайнида яна шунча овқатланиб оларди. У шунчалик кучли эдики, ҳатто маст филга ҳам шикаст етказа оларди. Иттифоқо, ҳаёт ҳодисалари туфайли мамлакатда харобалик юз берди. Шу сабабли у ернинг аҳолиси ўз жойини тарк этиб, ўзга томон кетишга мажбур бўлди. Халқ жон ҳовучлаган ҳолда ўзга юрт сари бош олиб кетди. Йўл қийинчиликларидан беҳабар паҳлавон ҳам уларга ҳамроҳ бўлди. Йўл узоқ бўлиб, унда баднафс кишилар нафсини тўқ тутадиган обод жойлар йўқ эди.

Таом смаган паҳлавон биринчи кунданоқ ўз ҳолига аза тутишга киришди. Иккинчи кун эса унинг жисмида мадори қолмади. Аммо учинчи кун у бояқиш биёбонда жонини топширишга мажбур бўлди.

Яна икки-уч кун машаққат тортгач, ёш болалар ҳам, ҳатто икки букилган қариялар ҳам сабр-тоқат билан йўлни охирига етказишди ва обод бир манзилга етиб келиб,

мақсадларига эришди. Паҳлавон эса бу азобга бардош бера олмай, ажал йўлида нобуд бўлди.

LXIII

Куф узри

Куф¹ ўз аҳволидан шундай шикоят қилди:

— Мен заиф ва ожиз бир қушман, йўл эса қўрқинчлидир. Умримни бошимга қулаб тушгудек бир вайронада ўтқарибман. Барча вақтим андуҳ ва ғам тортиш, мотам саро кишилар каби оҳу фиғон чекиш билан кечади. Вайрона остидаги ганжга эришиш умидида неча турли фиғонлар қилиб, ҳатто ўзимдан кетиб қоламан. Умримда шунчалик азоб-уқубат тортдим, ажаб эмас, насибам бир кун ганж бўлса. Мен ганж умидида девонаман, кеча-кундуз сокин вайронани ўзимга макон қилиб олганман. Бу узун йўлга мени ундама! Мен қайдаю Симурғ ила Қоф тоғи қайда?!

LXIV

Худҳуднинг Куфга жавоби

Худҳуд унга шундай деди:

— Эй иши макр ва ҳийладан иборат! Сен бу қилмишинг билан ўз жонингга қасд қилиясан! Қўнглингда амалга ошиши мумкин бўлмаган пуч орзу ўрнашиб олган. Унинг қўлга киритилиши асло мумкин эмас.

Фараз қилайлик, сен ганжни топган тақдирингда ҳам, ундан бошингга турли балолар ёғилишини, янги-янги ғамларга мубтало бўлишингни ўйлаб кўр, эй, ўзига ўзи дард орттирувчи нотавон. Сен ўша балолар гирдобида хору зорликда ўлиб кетасан, хазина эса душманинг қўлига ўтиб кетади.

LXV

Ҳикоят

Бир мамлакатда бир девона киши бор эди. Унинг маскани кеча-кундуз вайрона эди, Ҳар дам ўша вайронанинг

¹ Куф — бойўғли.

бир ёнини қазиб, ўз умрини хазинага эришиш умиди билан ўтказар эди. Иттифоқо, шунча машаққат чеккандан сўнг бахти чопиб, у хазинани топиб олди. У қазийётган чуқурда бир эшик кўринди. Ичкари киргач, катта бир саройга дуч келди. У ерда Фаридун¹, йўқ, балки Қорун² хазинасига тенг қирқта хум турар эди. Телба бу бойликни кўриб, ҳушидан кетиб қолди. Шу орада бу ерга бир аблаҳ киши етиб келди. У хазина олдида ҳушидан кетиб ётган девонани кўрди ва ҳеч бир иккиланмай пичоқ санчиб, унинг қонини ўша хазина устига тўкди ҳамда бутун хазинани эгаллаб олди.

Шундай қилиб унинг яшашдан мақсади хазинага эришмоқ эди. Аммо у бору йўқ сармойасидан — ҳаётидан ажралиб қолди.

LXVI

Ҳумой узри

Иззатли Ҳумой ўз узрини шундай бошлади:

— Эй сарсон-саргашталар раҳнамоси! Менга иқбол шунчалик кулиб боққанки, ҳатто мен ўз соям билан кишиларга шараф тахти ато эта оламан. Агар илоҳ зотимга шунчалик шараф бахш этган бўлса, яъни менинг соям ҳатто гадони шоҳ даражасига кўтарса, мен учун яна шоҳ истеомоққа не ҳожат бор?! Узимни машаққатга чоғламоқнинг нима кераги бор?! Ундан кўра соямдан шоҳларга паноҳ бериб, ҳавода учиб юрганим яхши эмасми?!

LXVII

Ҳудҳуднинг Ҳумойга жавоби

Ҳудҳуд унга шундай деди:

— Сенинг бу сўзларинг афсонадан ўзга нарса эмас. Сен айтганларни фақат девоналаргина баён қила олади.

¹ Фаридун ёки Афридун — қадимги Эрондаги пешлодийлар сулоласига мансуб подшоҳ, Фаридун золим ва одамхўр шоҳ Заҳҳокка қарши темирчи Кова — Ковайи оҳангар исёнига қўшилиб, Заҳҳокни ўлдиради. Фаридун яхши ахлоқи, одиллиги ва ўз хазинасининг бойлиги билан машҳур.

² Қорун — қадимги яҳудий қавмига мансуб бўлган, ниҳоятда катта бойликка эга афсонавий шахс, лекин у ўта хасис бўлган эмиш. Бадий адабиётда Қорун давлатмандлик ва хасислик рамзи сифатида ишлатилади.

Айтишингча, гўё зотинг баланд бўлиб, сени кўп шарафли этибди. Гўё сен ўз соянг билан кишиларни шоҳликка эриштирар эмишсан. Ахир шунчалик ҳам гумроҳлик бўладими?— Агар шоҳлар тарихини варақлаб кўрсанг, бу хил воқеа қайси бир шоҳ тарихида кўрилган? Сенинг соянг билан шоҳ бўлиб кўтарилган бирон-бир одам борми?! Бу нотўғри афсона сени шод қилибди, шундай бузуқ эътиқодга ошна этибди.

Масалан, бу даъвонг рост бўлган тақдирда ҳам, борди-ю, сенга бу сифат бехосдан келган бўлса ҳам, соянг тушган киши илоҳ қудрати билан шоҳ даражасига кўтарилса ҳам бундан сенга нима фойда?! Барибир ит каби даштларда қолган суякларни, тўғрироғи, ғажиб ташланган қоқшол суякларни еб тирикчилик қиласан-ку!

Эй бузуқ хаёлга асир бўлган! Агар билсанг, ушбу ҳолингга бу воқеа яхши мисол бўла олади.

LXVIII

Ҳикоят

Уммон соҳилида савдо ишлари билан шуғулланиб, денгиз эвазига бойишни кўзлаган савдогарлар кўплаб учрайди. Улар пасткаш ғаввосларга беш-ўн дирҳам бериб, катта фойда умидида бўладилар. Ўз жонларини юз ранж ўтига дучор қилган бу ғаввослар денгиз қаъридан садаф излайдилар. Агар улар топган садаф ичида хоҳ минг дона бўлсин, хоҳ подшолар тожини безовчи дури шоҳона бўлсин, барибир бу ғаввосга ҳақ тўлаганнинг мулки ҳисобланади.

Савдогар ана шу тарзда ҳақиқий гавҳарни қўлга киритади, ғаввос эса арзимайдиган бир-икки чақага эга бўлиб қолаверади.

Ғаввос-ку, оз бўлса-да, ўз ҳақини олади, аммо сен бечорага ўша ҳам йўқ. Ит каби суяк билан нафсингни тўқ сутиб юраверасан. Оқил бўлсанг, бундай ёлғон сўз айтма, зунки бу сўзларинг бошдан-оёқ ҳақиқатга хилофдир.

LXIX

Ўрдак узри

Ўрдак ўз сўзларини шундай бошлади:

— Эй саодатли зот! Менинг ҳаётим сув билан тирик. Ундан айрилиққа тушсам, худди сувдан йироқ тушган ба-

лиқ каби қайғуга ботаман. Зотим сув ичида таскин топиб келди, шунинг учун ҳам ўзимни пок тутиб юришни одат қилиб олганман. Сув туфайли покликни қозондим, шунинг учун ҳам васфимга ҳусн эгаси лойиқ бўлди. Агар бир лаҳза тиниқ сув ичида бўлмасам, унинг фурқатида юз жоҳаро қилгим келади. Сув ичида мавждан жойнамоз соламан ва ўша кўзгуда мақсадим юз кўргизади. Менинг асл мақсадимга етмоқлик сувдадир, бас, шундай экан, бошқа ёққа учиб кетмоқлик мен учун хатодир.

LXX

Худҳуднинг Урдакка жавоби

Худҳуд шундай деди:

— Айтган сўзларингнинг ҳаммаси хатодан иборат. Сенинг ақлингни сув яхшилаб ювиб кетибди. Сувда жойнамоз солдим дединг, Бойўғли ҳолидан балки ғофил эдингми?! Мен сувда доимо покман деб лоф урма! Сувда ўзингни гуноҳлардан холи деб ҳам ҳисоблама! Агар чиндан ҳам пок бўлсанг, унда нега кеча-кундуз сувга шўнғийсан?! Қимки ўз нафси учун фиқ тухумини сепса, улардан қутулмоқ учун сувга шўнғийди. Ахир бу қандай гап, қандай ҳолки, сен тун-кун сувга шўнғигину пок бўлмасанг. Агар, ҳақиқий эр бўлсанг, олдинда фано (йўқлик) денгизи тунрибди, унга шўнғигину ўзингни ёрга ошно қил!

LXXI

Ҳикоят

Ҳинд денгизида бир савдогар бор эди. У савдо-сотиқ ишларида жуда моҳир эди. Унинг димоғига савдо мояси ўрнашиб олиб, сувга ғарқ бўлиш хаёлига ҳам келмасди. Бир мамлакатда ўн кун турмас, савдоси тугагач, яна сув сари йўл тутар эди. У денгизни ҳар хил офатлардан холи деб ўйлаб, йиллар шу янглиғ сафар қилди. У Макка атрофини сув ичра неча бор айланиб ўтган бўлса-да, унинг яқинига етгач, ўз фарзини адо этмас эди. Кишилар унга ҳажни ҳам бажариш керак, деб айтар эдилар. Аммо дидрам — бойлик орттириш ҳирси савдогарни у томон боришга йўл қўймас эди.

Бир кун денгизда бўрон кўтарилди. У тушган кема гоҳ осмонга сапчир, гоҳ пастга тушиб кетар эди. Савдогар, савдо ишларига ғарқ бўлганидек унинг кемаси ҳам денг

ғизда, ғарқ бұлди. Денғизда сузиш хаёли ҳаж сари йўл бермади. Охир-оқибатда у катта бир балиққа ем бұлди.

LXXII

Товуқ¹ узри

Товуқ ўз узрини шу тарзда ошкор этди:

— Эй қушлар ичра раис ва тож эгаси бўлган! Иккаламизга ҳам ҳақ тож nasib этган бўлса-да, лекин ҳар биримизга бошқа-бошқа ишни белгилаган. Сенга у раҳбарликни ато қилиб, қушларга рансу пешво қилди. Менга эса элни субҳ ва шомда муттаеил тоат қилишга чорлаш учун дилкаш куй берди. Бутун ваҳший ҳайвонлар ва қушларни яратувчи мени бир ерда муқим турадиган, сени эса сайр қилиб юрадиган қилди. Чунки хўрознинг эрликда омади юришиб, бу соҳада илғор бўлганидан ҳақ унга бир неча гўзал келин ато этди ҳамда унинг учун ҳар томонга кезиб юришни таққилаб қўйди. Шундай бўлгач, у киму Симуғғни излаб Қоф тоғига бориш нима?!

LXXIII

Худҳуднинг Товуққа жавоби

Худҳуд шундай деди:

— Агар киши ўз ҳолидан баён қилиб, бир сўз айтса, бу бесабаб бўлмайди.

Дарҳақиқат, шундай қуш ҳам борки, у қанот қоқиб учмасдан туриб, еттинчи осмондаги сидра² дарахтининг шохи устида макон тутади. У анжуманни ўзига хилватгоҳ этади, лекин сайр этадиган ери доим ўз ватани бўлади. Гарчи у зимдан аршга парвоз этиб, сидра дарахтига қўнса-да, ўзининг бу парвозини элга ошкор этмайди. У Симуғғдан бир нафас ҳам айрилиқда эмас, унинг васлидан қўнғлида ўзга олам жилваланади. Унинг ҳажридан жонига шикаст етмайди, шакли эса унинг васлида доим нақшланиб туради. Боши узра эҳсонли тожу ўзи васл меърожида жилва қилади. Васлдан мамнун бўлади, аммо даммини

¹ Матндан англашилишича, сўз хўроз устида кетади.

² Сидра — диний афсонага бинван еттинчи осмондаги дарахтининг номи.

ичига ютади ва ўзгалардан ҳолини яширин сақлайди. Васлнинг юз минг дурридан кўнглида жўшқинлик содир, бўлса-да, орзи садаф янглиғ ёпиқ туради¹.

Аммо лекин сен, эй, овози ёқимсиз қуш, ундай қуш эмассан! Балки ҳар хил ёлгон ва беҳаё сўзларни сўзлагувчисан! Кеча-кундуз ҳаддан ташқари¹ фисқу фужурга берилиб, асоссиз гавго ва қичқиришлар билан вақтинги ўтказасан. Юз хил ёмонликлар кўрсатасану яна ўзинги яхшиларга нисбат берасан. Бугун эса шунчалик сусткашлик аён этдингки, бу ишинг билан, сен, эй, макиён, ўзинги хўроз деб атама!

LXXIV

*Қушлар Худҳуддан ўзларининг Симуругга бўлган
нибатларини сўраганлари*

Шундай қилиб, ҳар бир қуш Худҳудга бир уэр билан мурожаат этди ва Худҳуд уларга тегишли жавобни қайтарди. Худҳуд сўзлари қаршисида қушлар ожиз қолиб, бошқа уэр айтишга уларда майл қолмади. Уларнинг барчаси Худҳуд олдида бечораҳол бўлиб, унга шундай савол бердилар:

— Эй зотига раислик гавҳари, бошига тўғри йўл кўрсатиш тожи лойиқ бўлган қуш! Сен неча биёбонларни кезиб чиққансан, маслак йўлида имкон борича эътиқодда маҳкам тургансан ва бу йўлнинг хавф-хатарини бошдан-оёқ биласан, хавфнинг олдини олишда юқорқ даражага эришгансан.

Биз эса зору забун ва ожиз бир тўдамиз, шўрпешона-лигимиз сабабли қора бахтимиз ҳаммамизни хор айлади. Бу сир кўнглимизга равшан бўлмади, чунки жаҳолатимиз кўпдан-кўпу илмимиз оздан-оздир. Агар у камолот осмондаги порлоқ қуёш бўлса, биз зарра каби саргаштаю сарсонмиз, аҳволимиз афсус чекарли бир ҳолатда. У олий чархдан ҳам, юқорироқда ўрин тутайди; унинг даргоҳи кенглик ичра аршга қадар бўлган олис масофадан ҳам кенгроқдир. У тўққиз фалақдан ҳам ортиқ туради, биз эса оддий бир хасдан ҳам камроқмиз. Биз билан унинг ўртасидаги нисбат нимадан иборат? Ё бу нисбат ичра ҳик-

¹ Бу сатрларда Навоий нақшбандия тариқатига ишора қилиб, унинг асосий қонун-қоидаларини ихчам баён этган.

мат недир? У подшоҳ шоҳларнинг шоҳи бўлса-ю, биз йўлда ётган тупроқдек гадоларнинг гадойи бўлсак. Бизга бу ишлар жуда қоронғу: уларни бизга маълум эт, ақлимиз уни идрок этишдан ожизлик қилмоқда. Биз бир ҳақир бўлсагу у олий бир зот бўлса, айтгин-чи, қатранинг денгизга нисбати не бўлади?

LXXV

Худҳуднинг қушларга жавоби ва Симури зуҳуридан хитоби

Худҳуд қавмга шундай жавоб берди:

— У бир олижаноб шаҳаншоҳдир. Унинг бутун олам гўзаллигини ўзида сақловчи зоти аввал махфий бир хази-на эди. Аммо унинг бу гўзаллигини намоён қилувчи кўзгу йўқ эди. У ўз кўринмоғини таманно қилиб, аста-секин жилвалана бошлади. Бу жилваланиш жараёнида қуёш каби юз туман минг соя ошкор этди. Соялар қанчалик покиза жилвагар бўлса, уларга шунчалик кўп эътибор бери-ди. Оламдаги барча қушларнинг шакли, билгилки, унинг ҳикматга тўла соясидан иборатдир.

Сен бу ҳикматдан воқиф бўлдинг. Сен билан Симури ўртасидаги нисбат ана шудир. Сен бунинг маъносини яхши тушунсанг, эй, нозик фаҳм этгувчи, уни ўзгаларга ошкор этиб, фош қилма. Бу сир кимга кашф ўлса, у хаёлга чўмади ва ўзининг ҳақ эканлигига ишончи комил бўлиб, ҳайратдан «худо сақласин!» дейди. Чунки ҳаққа чўмиб, у билан бир бутунликни ташкил қилганни ҳақдан бўлак яна нима дейиш мумкин? Яъни уни ҳаққа қоришиб кетган деб айтиш керак!

Сен ўзингнинг кимга соя эканлигингни ва ўзингнинг туб негизингга яқин эканлигингни фаҳмлаб олдинг. Агар Симури ўз соясини истаб, жилва этмаганида, соя эгаси бўлмас эди. Бордию Симури ўзини яширин тутишни хоҳласа, унинг сояси ҳеч қачон аён бўлмасди. Зероки, соянинг ошкор бўлмоғи соя берувчининг вужуди ҳақида дадил бўла олади. Сенинг кўзларинг Симури кўра олувчи бўлмаганида эди, кўнглинг кўзгудек мунаввар бўлмас эди. Бундай кўзга эга бўлмасдан туриб, унинг юзини кўриш мумкин эмас, бундан бошқача бўлмайди. У ўз ҳуснига ошиқ бўлишларини истаб қуёш каби бир кўзгу пайдо қилди. Токи бу кўзгуда ўзи жилва ва ноз айлаб намоён бўлсаю ҳуснига ошиқ бўлганларни билса, Эй, дил аҳли,

бу кўзгу кўнгул бўлиб, ҳақ унда муттасил жилва қилади. У ўз ҳуснининг жилвасини намоён этди, сен эса унга ўз кўнглунг билан ойинадорсан, яъни кўнглинг орқали уни била оласан.

LXXVI

Ҳуснини намоён қилишга кўзгуни восита қилган шоҳ ҳикмати

Жамол осмонидаги тўлин ой каби бир шоҳ бор эди. Дунёдаги барча моҳпайкар гўзаллар унга сипоҳ эрдилар. У эса уларнинг шоҳи эди. Унинг қоматидан сарв ҳам хи-жолат тортар, оразидан қуёш ҳам шарманда бўлар эди. Оламни унинг гўзал юзи овозаси тутган эди. Ҳамма ўша ҳалок қилувчи ҳусни кўришга ошиқарди. Унинг ҳуснининг ғавғоси оламни тутиб, ишқининг яғмоси жон ичра тутаган эди. Жаҳонга шунчалик чирой бахш этувчи бу ҳусн эгаси бундан юз минг марта ортиқроқ нозу истиғнога ҳам эга эди. У гоҳо майдонга от ўйнатиб чиқиб қолгудек бўлса борми, олдига келган киши унинг ҳуснини кўрган заҳотиёқ жон таслим этарди. Шу тарзда у жавлонгоҳдан сайр этиб чиққунча йўли ҳалок бўлган эл билан тирбанд бўлиб кетар эди. Хусусан, ҳуснидан бу оламда ғавғо, зулмидан жон мулкига яғмо кўп тушган эди.

Халқ унинг қатлидан беҳад қирилди ва у ўз жамолини ўлга кўргизмоқни хаёл қилди. Унинг ҳукми билан бир кўзгу ясаб, тахти олдида ўрнатдилар. Қаср ёнида эса кўзгу акси тушадиган юлдуздай чарақловчи бир манзар ясатди. У ойинага қараб, ўз ҳуснига назар солар ва эл ҳам ўша манзар воситасида ундан баҳра олар эди. Токи бу каби кўзгуни ясамагунларича, унга кўз ташлаган киши унинг ҳуснидан баҳраманд бўлмади. Шундай қилиб, ҳам унинг ўзи ўз ҳуснидан баҳра топди, ҳам унга қараган кишилар баҳра олди.

Сен бу кўзгуни кўнгил деб хаёл қилгин, унда ўша жамол ўз аксини кўрсатади. Қасрни инсон танаси, ундаги кўзгуни кўнгил деб бил ва бу кўзгуда шоҳ ҳуснини наззора қил. Аввал кўзгуга жило берилмасдан туриб, шоҳ унга ўз аксини солмайди. Унинг ҳусни аксини кўзгуда акс этмоқда деб англагин ва ўзингни унинг қаршисида томоша қилиб турган деб ҳисоблагин. Кўзгу қанчалик равшан бўлса, акс ҳам шунчалик бениқсон намоён бўлади.

Искандарнинг элчиликка борганлиги ҳикояти

Бир кун Искандар шундай қарорга келиб, ўзини ўзи элчи деб тайинлади. Унинг бу иши худди Симурғ (қушлар подшоси)га нома элтувчи кабутарни эслатарди, яъни у шоҳ мактубини олиб борувчи элчи вазифасини бажариши лозим эди. У ўша элчи бориши керак бўлган мамлакатга элчиларга ҳос тартибда етиб борди ва у ердаги кишиларга «Искандарнинг сўзи будир...» деб айтди. Қизиғи шуки, унинг ўзи Искандар эди. У худди элчилардек сўз баён этар, ўзи ўз ҳукмини уларга етказар эди. Халқ унинг Искандар эканлигини қаердан билсин?! Ҳамма уни мамлакат ҳокимининг чопари деб ҳисобларди. Элга саноқсиз фармонлар етказиб, элчи сифатида ўз мақсадини амалга оширди. Бу ҳолатни халқнинг мингдан бири ҳам билмади, ҳеч ким бу парда нақшида қандай мақсад бор эканлигини пайқамай қолди.

Сен ҳам шоҳ ҳақида сўз юритасан, унга эришмоқни истайсан, аммо қуруқ чўпчак айтиш билан бунга эришиб бўлармиди?

Қушлар шу тарзда бу сўзлардаги пардали маъно ва сирларни билиб олдилар. Ҳамма ўз мақсадларига эришиш йўлини билиб, истаган нарсаларига бўлган муҳаббатлари янада ортди. Шундай қилиб, пешво Худҳуд илиқ сўзлар айтиб, бегоналарни ошно этди. Яна қушларнинг барчаси унга шундай савол билан мурожаат қилишди:

— Эй тўғри йўл кўрсатиш амрида соҳибкамол! Биз ҳаддан ташқари зор ва заиф, жони кучсиз, тани озгин ва нимжон бир тўдамиз. Олдимизда турган иш ниҳоятда улкан, йўл эса жуда олис, унда хавф-хатар кўп. Биз бу йўлни қандай босиб ўта оламиз?

LXXVIII

*Қушларнинг бу йўл сифати ҳақидаги саволига
Худҳуднинг жавоби*

Худҳуд қавмга шундай жавоб берди:

— Бу ҳақдаги тўғри фикр қуйидагича: яъни бу йўлдаги энг асосий сифат ишқдир, ишқ аҳли эса маслаҳат бершдан йироқ бўлади. Кимки ошиқ бўлса, у ўз жонидан қўрқмайди! Еки имондан кечиб, кофир бўлишдан ҳам тўнмайди! Агар ошиқ ўз жонини эришмоқчи бўлса, бу йўл-

да жону жаҳонидан воз кечмоғи керак! Гўёки биров йўлида чоҳ учраб қолгандай жон ҳам ошиқ йўлидаги тўсиқдир. Ошиқ киши ҳатто тан ва жондан ҳам, ақлу ҳушу куфру имондан ҳам ажралган бўлади.

Ишқ оламга ўт солувчидир, жонни ёндирувчи ҳам — ўша! Унинг шавқи ўти куфр ва имонни куйдиради. Ошиқ бўлган киши ору номусдан ҳам, мазҳабу имондан ҳам, исломдан ҳам воз кечади. Ишққа фақат шавқ, ёниш ва дард муносибдир. У чақмоқ каби жаҳонни ўрташи лозим! Кимни дард ва ишқ истило қилган бўлса, унинг учун жон тарк этмоқ авлодур! Кимнингки жонон томонга ройи бор, жонга офат етмоғидан қандай парвойи бор?! Ишқ иши ғамли кечаларда дард чекиш ва ёнишдир; жаҳонни шуълалантирувчи оҳ унга шам вазифасини ўтайди. Ишқда ёнишдан фақат дард пайдо бўлади, чунки дардга эга бўлмасдан туриб, жонни фидо қилиш мумкин эмас.

Эй мутриб, дардли бир қўшиқ айт! Соқий, бедардлигимдан ҳалок бўлмоқдаман! Мени зор этиш даражасига олиб борадиган дард жомидан тут, токи ундан ишқ дарди кўнглимга кор этсин! Мен уни ичиб, жондан кечай, ақлу ҳушу дину имондан кечай! Қофирлар майхонаси ичра маскан тутай, белимга зуннор боғлаб, бўйнимга бут осай! Майхона пири олдида ўзимни маст айлаб, Қуръонни ўтда куйдирай ва бутпараст бўлай! Ишқ майхонаси ичра ўзимни хос қилиб, жонимни имон оридан халос этай! Бутхонада қўнғироқ чалиб, бутга сажда қилиш учун ер ўпай! Белимга зуннорни¹ маҳкам боғлаб, кофирларни ўзимдан хурсанд этай!

LXXIX

Дикоят

Шайх Санъон² даргоҳга етишганлардан бўлиб, кўнгли ғайб сирларидан огоҳ эди. У Қаъбада авлиё кишилар ва қавмни етакловчилар орасида худди пайғамбар ўз саҳобалари билан тургандек турарди. У халойиққа тўғри йўл

¹ Зуннор — христиан динидаги кишиларнинг белга боғлайдиган чилвири.

² Шайх Санъон (ибн Саққо) — XI—XII асрларда яшаган тарихий шахс бўлиб, унинг оташин севгиси ҳақидаги қисса Шарқ мамлакатларида машҳурдир. Бадий адабиётда бу қиссани биринчи бўлиб Фаридиддин Аттор 1221 йилда «Мантиқут-тайр» асарида назмда берган.

кўрсатувчилардан бири бўлиб, Каъбадаги барча шайхларнинг шайхи эди. Унинг остонасида шоҳлар гадолик қилар, огоҳ кишилар ҳам унга қуллик қилишдан фахр этишарди. У бирон-бир ғамгин киши ҳақиға дуо қилмоқчи бўлса, малонкалар қўл очиб, «омин», дерди. Унинг мақсади қаршисида улар юз кўрсатиб, кўнглининг кўзгусида жилваланиб турар эдилар. Унга яқин кишилар ва муридларнинг сони тўрт юзтага етар, уларнинг ҳар бири Жунайд¹ ва Боязидларга² тенг келарди. Агар у бир дуо қилса борми, ҳатто офат дудидан қорайиб кетган олам ҳам ёришиб кетарди. Агар бирор киши бирон-бир дардга мубтало бўлган бўлса, у дуо қилгач, бу бало дафъ бўларди. Унинг шукуҳидан чархи аълога шикаст етар, арши аъзам ҳам унинг ҳиммати олдида паст турарди. Ақлига аршнинг ўзидан хабар келиб, улар ваҳй ёки илҳом каби воқеликка айланарди. У тушида бирор нарса кўрса, бу воқеа бошдан-оёқ ўнгида ҳам юз берарди.

Унга бир неча тун бир тушни қайта-қайта кўргиздилар. Бу тушдан сабру қарор ипини уздилар. Уйғониб, ўзининг бу ҳолига тавба қилар, кўзини юмиб, уйқуга кетса, яна ўша туш қайта такрорланарди. Тушида бир бегона жойда сайр қилиб юрар, маълум бўлишича, бу жой Рум³ мамлакати экан. Бу ерда у бир бутхона ичида маст ҳолда турар, мастликдан ўша ибодатхона аҳли каби бутпарастликка юз тутган эди.

Бу туш ана шу тарзда бир неча бор такрор бўлгач, сирлар хазинаси бўлган Шайх:

— Бу балодан сақланиб бўлмайдиганга ўхшайди. Агар бир киши Каъбада ёки оташпарастлар ибодатхонасида турар экан, буни ҳам бир кўриб қўйиш керак. Тезроқ ўша мамлакатга йўл олиш, тақдир қаёққа етакласа, ўша томонга кетиш лозим. Ўша ерга ҳам бир бориб кўрайлик. Бошимизга нимаики келса, «ё насиб», деб қисматдан кўраимиз,— деди.

Шу тарзда у ўз ҳолига назар солиб, ўша юртга боришдан ўзга чора топмади. У кета туриб, Каъбага юзини қўйди ва юз ҳаяжон билан видолашмоқ учун уни тавоф қил-

¹ Жунайд Бағдодий — машҳур шайхлардан, 910 йили вафот этган.

² Боязид Бистомий — тўлиқ исми Тайфур бинни Исо бинни Одам. Йирик шайх, тайфурия тариқатининг асосчиси, 961 йилда вафот этган.

³ Рум — Кичик Оснё. Қадимги Рум давлати ва унинг ҳалқи Шарқда шу ном билан юритилган. Кенг маънода у мусулмонлар йашамайдиган Ғарбий Европа мамлакатларини ҳам англатади.

ди. Минг ҳасрат билан ҳарам тавофини қилиб бўлгач, Рум иқлими сари йўлга тушди.

Ҳамсуҳбатлари унинг бу ҳолидан хабардор бўлгач, бу сафарда унга ҳамроҳлик қилдилар. Тариқат пири йўлда давом этар, тўрт юз йўл аҳли эса унга ҳамроҳ эди. Йўлда ҳалок қилгулик ҳар хил савдолар Шайх кўнглига гўлгула соларди. Ҳар дам у ўзга бир ҳолатга тушар, бу оғир аҳволдан қутулиш чорасини топа олмас эди. Унинг бу ҳолига дўстлари ҳайрон қолишар, уларнинг ақлу ҳуши бошидан учарди. Яқин кишилари ундан «Сенга нима бўлди?» деб сўрашар, аммо шайхнинг бу ғариб аҳволидан воқиф бўлмасдилар. Улар ўз саволларига жавоб топа олмагач, Шайхдан ҳам кўпроқ изтироб чекардилар.

Хуллас, улар шу тарзда мақсад сари, қайси мақсад, балки беҳад шиддат сари йўл босдилар. У юртга етиб келган заҳотиёқ Шайх кўнглида юз хил тўполонлар туғён ура бошлади.

Ҳар нафас бир жойни кезиб юрганларида ногаҳон ғалати бир бутхона намоён бўлди. Унинг тоқи осмон гумбазига етар, жуфту тоқида эса кўпгина сирлар яширинган эди. Бу бинонинг тошлари ғам ва машаққат тоғидан келтирилган бўлиб, ғиштлари дарду бало тупроғидан ясалган эди. Бу ғиштлар юз хил мураккаб усуллар билан ҳар хил рангдаги бўёқлар бериб пиширилган ва турли гўзал нақшлар билан терилган эди. Бино болаҳонасининг айвончасида фитналар қараб турар, улар кишиларни чорасиз ҳолга солиб, улардан қутулишнинг сира иложи бўлмасди. Бинонинг ҳар бир дарчаси ишқ нуридан ёришиб турар, лекин бу дарчаларда турли балолар маскан тутган эди. Кунгуралари имонга раҳна солар, барчаси ишқ доғини ошкор этар эди. Ҳар кунгурага терилган тошлар ишқ тигидан кесилган бошларга ўхшарди. Бу тошлар дин аҳли бошини учуриб юбориш, олам узра тошбўрон қилиш учун мўлжаллангандек эди. Дарвозаси фитна тўдаси юриб ўтадиган жой, фитнагар тоқи эса бу ҳунарда фалакдан андоза оларди. Бу дарвозанинг ҳалқа ва занжирлари юз минг найрангдан иборат бўлиб, улар кишиларни савдо ҳалқасига ўраб, девона қилар, телбалик занжирига боғлаб ташлар эди.

Бу бинонинг ичида ишқ ўти ёқилган юзта оташкада бор бўлиб, уларнинг ҳар бирида юз туман савдойилик мавжуд эди. Улардан чиқаётган қора тутунлар бутхона устини худди куфр ва исён зулмати каби қоплаб ётарди. Бу кўҳна дунё шунча айлангани билан бу хил ажиб бутхонани ҳанузгача кўрмаган эди.

Бу ерга келганда Шайх жисмида ҳарорат кўтарилди, кўнгли изтиробдан бетоқат бўла бошлади. Ҳар дам унга хасталик юзланиб, кўзи ўнгида қандайдир бир ўзга олам намоён бўла бошлади. У ҳар томонга ошуфтавор қараб юрганида, кўзи беихтиёр бир тарафга тушди. Унинг қарши-сида юзига парда тортган бир гўзал пайдо бўлди. Бу парда гўё унинг қуёшдек юзини бекитиб турган уфқдаги камалакка ўхшарди. Шу пайт шамол келиб, унинг юзидаги пардани кўтариб юборди ва бу қуёш нури ҳар томонга ёйилиб кетди. Уни қуёш деб атама, балки юз қуёш ҳам унга девона бўлиб, унинг ҳусни шами атрофида парвонадек эди.

Бу гўзал қизнинг қадду қомати гўё суратдаги руҳнинг ўзгинаси бўлиб, ундан ҳар лаҳза руҳда ўзга ҳолат юз берарди. У ҳур суратли ажойиб бир паризод, гул ёноқли озода бир сарв эди. Кўриниши руҳни ўзига мафтун этар, шакли шамойили эса кишини юз хил шаклга сола оларди. Суратидан ҳур ва парилар ҳам хижолат чекар, талъатидан шарқ қуёши ҳам уяларди. Юзи нур сочиб турар, сочи зулмат каби қоп-қора эди. Бу нур ва зулмат гўё куфр ва имондан нишона берарди. Юзи узра мушк тарқувчи зулфи ёйилиб турар, гўё бу зулмат ичра нурнинг яширинганини эслатарди. Соци нур аҳлига зулмат олами бўлиб, унда савдо аҳлининг буюк бир ўлкаси бекингандек эди. Худди янги ой девонани ҳайратга солганидек, унинг қоши ҳам савдойи кишилар учун янги ой каби туюларди. Қошининг тоқи — қабоғидаги кўзи худди ўша бутхона тоқиси остида турган гўзал қизнинг ўзгинасидек офатли эди. Кўзи тева-рагида фитна аҳли каби киприклари ҳар тарафга саф тортиб турарди. Кўзининг пастида «бало» сўзининг остида ёзилган нуқта каби бир холи бор эди. Ўша бало остида ва юз устидаги холларни бу икки сўзга қўйилган нуқталардан мисол деб бил¹.

Оғзи ғайб сирларидан нишон берар, аммо ўзи ғайб аҳли каби бенишон — кўзга кўринмас даражада эди. Лаби хаста жонлар учун малҳам бўлар, нутқида Исоғи Рухуллоҳ дами² бор эди. Агар унинг кайф берувчи лаби ёқут

¹ Бу ўринда «бало» ва «юз» сўзларининг арабча ёзилиши кўзда тутилган.

² И с о — Масиҳ лақабли пайғамбар. Диний афсоналарга кўра у ўз нафаси билан ўлганларни тирилтириш, уларга жон бағишлаш қобилиятига эга бўлган дейилади. Шарқ шеърлятида севгилининг лаблари жонбахшликда Исога ўлшатилади.

каби қизил рангда бўлса, унинг ширин сўзларидан хаста жон озиқ оларди. Унинг кулгичларида юз минг жон асир, бағбақасининг чуқурчасида эса юз Юсуф¹ Канъон тутқун бўлар эди. Агар у бу чоғга тушганларни қутқариш учун зулфидан каманд ташласа, бу каманд уларни янада кўпроқ ўзига банди этарди. Ияк айланаси худди бағбақа остидаги «нун»га ўхшайди, гўёки оби ҳайвонга гумбаз бўлиб хизмат қилади, аммо у қадар баланд эмас. Ҳам унинг қадди ниҳолига жон жилваланади, ҳам хиром айлаб юришидан оби ҳайвон жилваланади. Кўзи била лаби ажаб санъатлар кўрсатишар, агар бири кишиларни ўлдирса, иккинчиси ўша ўлганларни тирилтирарди.

Жисми гулгун бўлиб, кийган кўйлагига гўё гул узра гул эди, уни кўрган заҳотиёқ юз минг кўнгил тоқатсизланиб, ўзини йўқотарди. Кўйлагига ранг-баранг гўзал нақшлар солинган бўлиб, уларда Рум ва Фаранг² усталарининг жон чекиб меҳнат қилганлиги кўриниб турарди. Кўйлактаги қатл этувчи қизил ранглар неча кишиларни ўлдирса, лекин ундаги атирдан ўлган кишиларга қайтадан жон кирарди. Дин аҳлига қирғин келтирувчи кофирдек қотил кўзидан барча баҳра олишни истарди. Кимки унинг сочи зуннорини хаёл қилса, бу соч унинг дину имонини поймол этарди. Ҳусну латофатда жон аро ер тутгудек ёқимли, балки бир қултум сув билан ютгудек сўлим ва гўзал қиз эди. Ҳуснининг шуъласи давронга ўт солса, оташин лаълидан жонга ўт тушарди. Ақлу ҳуш эгалари ундан оташгоҳ ишқини топардилар, ишқида зоҳидлар куйиб кул бўлардилар, аммо у оташдан холи эди.

Хуллас, ана шу тарсо³ қизи шундай бир гўзал шаклда худди қуёш айвонидаги Исо қизи каби қаср устида турарди. Бундан Шайх кўнглига чақмоқ чақилгандек бўлиб, унинг жони шуъла денгизида ғарқ бўлди. У қаттиқ ҳаяжондан «лоҳавл!⁴ дуосини ичида қайта-қайта такрорлаб, «тавба», деб ёқасини ушлади. Аммо у шўх ўз рухсорининг шуъласи билан Шэйхнинг тавбаю дуосини куйдириб

¹ Юсуф — машҳур «Юсуф ва Зулайҳо» достонининг қаҳрамони. Диний ривоятларда канъонлик Юсуфнинг оғалари ҳасад юзасидан уни қудуққа ташлаб, кўйлагини қонига бўяб, Юсуфни бўри еди, деб оталарига элтадилар. Бу ерда Навоий гўзал қиз юзидаги занахдон — чуқурча — кулгични Юсуф ташланган қудуққа ўхшатмоқда.

² Фаранг — бу сўз бутун Европани англатган; баъзан «Франция» маъносида ҳам келади.

³ Тарсо — христиан динига мансуб киши.

⁴ Лоҳавл — кўрқанда ёки қаттиқ ҳаяжон пайтида ўқиладиган дуо.

юборди. Шайх ўзидан кетиб, тупроққа йиқилаёзди. Бу дамда қўлидаги ҳассаси худди уй устунига ўхшаш унинг гавдасини суяб қолди. У шундан сўнг бирпас орқасини деворга тираб турди ва бу ғаройиб ҳолатдан ҳайратга чўмди. Аммо ҳаяжоннинг зўридан хассаси ва жисмига шикаст етиб, ҳолдан кетганча ерга қулади.

Охир-оқибатда унинг тоза жонига ишқ тушди, ишқ унга қон каби кириб, бутун вужудини қоплаб олди. У гоҳ беҳол бўлар, гоҳ ўз ҳолига келар, йўлдошлари эса унинг бу аҳволдан лол қолишарди. Улар бир-бирларига ҳайрат билан боқишар, Шайхнинг бу ҳолатидан гоҳ бошларини қуйи солишар, гоҳо қарсак урардилар. Шу тарзда унинг ҳоли оқшом тушгунга қадар ҳайрон қоларли даражада кечди, балки бу ҳолдан унинг ўзи ҳам саргардон кезар эди.

Тун мамлақати кунни қорайтиб, атрофни ўша бутхонадаги куфр зулмати каби қоронғулик қоплади. Унинг бошига шу тун каби қора қисмат тушган, унинг рўзгорига ҳам, унга тобъе кишиларга ҳам қора мусибат тушган эди. Уларнинг ҳаммаси ўша муғ дайри тупроғида, қайси тупроғ, балки балолар тоғида қолишди. Шайхнинг бошига жуда оғир кун тушди; бу каби қора тунни ҳали ҳеч бир одамзот кўрган эмасди.

Тун осмонда бахтсизлик пардаларини ёйди, ҳар ёнга юлдузлардан миҳлар қоқди. Чарх кўз ёшини оқизишга дуд хизматини ўтаб, кўк атрофида аралаш-қуралаш бўлиб кетди. Фалак айланишдан гўхтаб, тоғ каби ўрнидан тебранмай қолди. Чарх дард аҳлига бедодлик кўрсатиб, тоғ-тоғ қайғуларни ижод этиб турарди. Дунёни ўша тоғлар билан ёшириб, унга юз туман минг тошлар ҳам ёғдирарди. Осмон кўзларидан юлдузлар сочиб, Шайх аҳволига мотамдан нишон билдирарди. Бундан барча олам аҳлига мотамсаролик тушган, улар қора кийган эдилар.

Шайхнинг бошига бу каби қаттиқ иш ҳеч тушмаган, у ниҳоятда эзилган ва гоҳт заиф эди. У зolim ишқ зулмидан зор ва беҳол бўлиб, бутхона тупроғида хору зор бир аҳволда ётарди. Ишқ унинг жисм ила жонига ўт ёққан, куфр дину имонига ўт солган эди. У кўз ёш тўкканча ётар ва лекин ҳар дамда оғзи қурир, чунки кўнглидаги ўтнинг шуъласи оғзидан чиқмоқда эди. Ишқ унинг рўзгорини қаро қилган бўлса, тун гўё уйқу борини ҳам қаро қилган эди.

Шу тариқа юз хил бало унинг жонига насиб этгандан, у ғариб ўз ҳолига йнглаб, шундай деди:

— Ҳар дам қайғу-мусибатим ортиб бормоқда. Эй, фа-

лак! Менга пелар қилмоқдасан?! Тинчлигимни бузиб, ишқ сари бошладинг, юз ёнар ўт ичра мени ташладинг! Кўнглимга аввал равшан қуёшни кўргузиб, кейин уни яширганча, ғам шомига тутқун этдинг! Ғам шомигина эмас, балки осмон бўшлиғидаги яратилиш чехрасини қаро қилдинг! Ғам дўзахининг дуди оламни тутиб кетди, унишқ шўъласини кўнглим ўти билан ёритдинг.

Оллоҳ-оллоҳ! Не кечадур бу кеча?! Ё раббий! Шундай ҳам машаққатли кеча бўладими?! Мен ўз бошимдан кўпгина қийин кечаларни ўтказганман, аммо бу каби уқубатли кечани ҳаргиз кўрмаганман! Бу тун эмас, балки дўзах ўтининг дудидир. Ё фалакнинг оқидан иборат қоришмадир! Бундай тун, ё раб, ҳеч кимнинг бошига тушмасин, унга ҳеч кимса мендек гирифтор бўлмасин!..

Билолмай қолдим: тун балосидан гапирайми ёки менга тушган кун балосидан гапирайми?! Жисмим, аъзойи баданим, сезгиларим ва ақлу ҳушим ишқдан шундай парда ёпиндиларки. гўё уларнинг ҳеч бири мавжуд эмасдек, ишқ зулмидан ҳаммаси нобуд бўлгандек туюлмоқда. Ҳатто гавдамда тобу тоқат қолмаганидан кўйида кўз ёш сизгари равон бўлишга куч топилмайди.

Бошимни чексиз ғамдан қутқармоқ учун тошга уриб тилка-пора қилмоқликка қувват қани?!.

У қуёш нурларидан нур олмоққа, у ой юзликка назар солмоққа кўз қани?!.

Қул шоҳга тазарру айлагандек, ўша даргоҳга суртмоққа юз қани?!.

Кўксимга тош ургудек, бошимга тупроғлар совургудек қўл қани?!.

Ўзимни қўлга олишга, ақлдан озишимга тўсқинлик қилладиган ҳуш қани?!.

Ишқ тадбирларини айтиб берадиган, вайрон бўлган кўнгулни тинглайдиган ақл қани?!.

Дардимга чора қиладиган ёки бағрим порасига даво берадиган сабр қани?!.

Ҳолим ғамини еювчи кўнгил қани?! Ахир у ҳам ҳозир ўлик сонида-ку!..

Бир нафас ургучалик тағин жон қани?!. Кўнгил каби уни ҳам излаб топа олмайман!..

Менга бу йўл не балолик йўл эди?! Ахир бундан баттарроғи бўлиши мумкин эмас-ку!! Умрни бу янглиғ хору зор кўргунча ҳаргиз тирик бўлмаганим яхшироқ эмасмиди?! Бир хатар чақмоғи тушиб, вужудимдан асар қолдирмаса нима қиларди?!!

Дўстлар! Менга мадад берсангиз нимангиз кетарди?!.

Жам бўлиб, мен зорни ўлдирсангиз!.. Тоинки бу олам оримдан, башарият аҳли эса афғону зоримдан қутулсин. Ёродарлар, жонимга қатл тигини уринг! Куйдириб, кулимни ҳар томонга совуринг! Токи жаҳонда бу янглир расво бўлмайин! Ҳар дам юз марта ўлгандан кўра бир йўла ўлиб қўя қолганим маъқул!

Шайхнинг бу мусибатли ҳолига дўстлари ҳайрон қолишар, унинг дардидан ҳар дам қон йиғлашар эди. Бу ғамгин ва чорасиз кишилар бир ерга тўпланиб, ҳар бири Шайхга турли насиҳатлар бера бошлашди. Шайх улар пандини фаҳмламас, нозик сўзлар маъносини ҳам англамас эди. Улар Шайхга ақл мезони билан хитоб этган бўлсалар, Шайх уларга ишқ йўсинида жавоб қайтарар эди.

— Улардан бири деди:— Эй дин арбобларининг бошлиғи! Сенинг босган қадамларингнинг изи яқинлар аҳлига сурма ўрнидадир. Киши ҳаётида шунақа кўргулик содир бўлиб туради, ахир, ундан фақат ўзини қўлга олган кишигина нажот топади.

Шайх деди:— Эй фарзанд! Ўзлик қаёқда дейсан, у бўлганда мен ҳам уни забт этмасмидим?

Бири деди:— Бу шайтоннинг иши. Ундан киши фақат виқр тушиш йўли билангина қутулади.

Шайх деди:— У ҳолда жамъият шартдир, мен эса паришонҳол одамман, қандоғам хосият берарди?..

— Бири деди:— Эй сир аҳлининг пешвоси! Бу балоня дафъ қилиш учун намоз ўқиш керак.

Шайх деди:— Бу маънида сўз айтма! Мен телбаман, телбага эса ақл ўргатмайдилар.

Бири деди:— Ўрнингдан тур-да, таҳорат қил ва кишиларни тоат-ибодат қилишга ишорат қил!

Шайх деди:— Кўз ёшимдан ўзга сувим йўқ, бағримдан ҳар дам кўзимга қон ёшлар келади!

Бири деди:— Ғусл қилиш керак, у кўнгулни пок этишдан ташқари ғамдан қутқаради. Энг тўғри йўл ана шудир!

Шайх деди:— Мен йўқлик денгизида ғарқ бўлдим. Мендан яна нима истайсан?!

Бири деди:— Тасбеҳингга машғул бўл-да, бу паришон ҳолатдан ўзингни қутқар.

Шайх деди:— Тасбеҳининг тори узилди, унинг ўрнига зуннор ипини боғладим!

Бири деди:— Мисвок — тиш тозалагичга илтижо қил, уни оғзингга солиб, суннат бажо келтир!

Шайх деди:— Агар мисвок ҳавас қилмоқчи бўлсам, мен учун оғзимдаги ҳайрат бармоғи етарлидир.

Бири деди:— Вужудинг хато йўлга кирган бўлса, тангридан уэр сўра ва ер ўпиб, унга сажда қил!

Шайх эса кўзларидан қон ёшини оқизиб, шундай деди:— Барибир бу эшикдан бошимни олмайман!

Бири деди:— Сафар Румга бўлди, энди Каъбани қарорлоқ эгмоқ даркор.

Шайх деди:— У ерда излаганимни бу ерда топдим, энди нима учун орқага қайтиб, беҳуда машаққат чекишим керак?!

Бири деди:— Сахро сари юзланиб, Батҳо¹ томон йўлга чиқини вақтидир.

Шайх деди:— Мен уни бу ерда топдим, Рум борида Батҳо¹ни нима қиламан?!

Бири деди:— Сафаримиз тамом бўлди, Ватан сари йўлга тушсак яхши бўларди.

Шайх деди:— Эҳсонли тангри гўё ўзи мурувват кўрсатиб, ушбу бутхонани менга ҳақиқий ватан этибдир.

Бири деди:— Агар бошқа шайхлар бу ишдан хабар топсалар, бизни таъна-маломат қиладилар-ку?!

Шайх деди:— Улар билан ишим йўқ. Истаган кишим харобат² чидадир.

Бири деди:— Сенинг аввалги важҳу ҳолатинг — эътиқодинг қани? Зухд ва ибодатда ўтказган покиза вақтларинг қани?!

Шайх деди:— Ҳолатим -- бутҳонада турмоқдан иборат, бордию вақту соатим юзта бўлса ҳам ҳаммаси шундайлигича кечарди.

Қавм ўша кечаси юз бор куйина-куйина, Шайх аҳволдан изтироб чекарди. Улар Шайхга таъналар қилишар, аммо Шайх буларга парво қилмасди. Улар Шайхга ўнгилар бершар, аммо у буларни фаҳмламас эди.

Эрталабгача бутҳонадаги кишилар ғавғо қилиб, дин аҳлининг бу ҳолини томоша қилдилар. Улар дин аҳли расм-русмларини ҳазил-масхара қилиш билан ўз динлари тариқати билан лоф уриб, мақтаниб қўйишарди. Улар гумроҳлик андишасига бориб ўз лот (бут)ларидаги «ло»ни «иллаллоҳ»³ сўзининг «ло»си билан тенг деб ҳисоблашшарди. У кишилар учун ўзларининг бахтсизликка дучор бўлганликлари бир сари бўлса, бутхона аҳлининг бу савдодан севиниши бир сари бўлиб тушмоқда эди. Шайхнинг

¹ Батҳо -- Макка атрофидаги тоғ оралиғида жойлашган бир даря номи. Мажозий маънода Маккани ҳам англатади.

² Харобат — бу ўринда «майхона» маъносида қўлланилган.

³ «Иллаллоҳ» — «бир худодан бошқа» (оятдан олинган).

яқин кишилари билан бутхона аҳли яхши-ёмон диний қондалар хусусида баҳс юритишарди. Шайх эса ўз қавмига эътибор қилмай., бутхона кишиларининг ёнини олар, бундан дин аҳли хижолат тортарди. Тонг ёришгунга қадар бундай мудҳиш ҳол мусулмонларга кўп малоллик етказди.

Ёруғлик қоронғуликни енггач, бутнарастлар ўзларининг катта қўнғироғини чалдилар. Христиан қизи ўз чеҳрасини намойиш этганидек, чарх қуёш нурларини оламга кўргизди. Бутхона аҳли орасида Шайх ишқи ва аҳволи ҳақида можаро қўзғалди. Улар бутхона ичида тўпланиб олиб, бутхона аҳли миллатига қувват бағишловчи бу ҳолдан шод бўлишарди. Дин аҳлининг бундай хижолатлари тобора ортиб, ниҳоят улар номусга чидай олмай, Шайхни ёлғиз ташлаб тарқалиб кетишди. Бечора Шайх бутхонадаги болаларга ҳам масхара бўлди, улар Шайхнинг бу ҳолидан мазза қилиб кулишарди.

Кекса Шайх ошиқу зор, ғариб бир ҳолда кўзини тарсо қизи томонга тикканча йўл узра юзтубан бўлиб ётарди. Кишилар уни таҳқирлаб ва масхаралаб босиб ўтса ҳам у мутлақо парво қилмас эди. Чеккан азобидан ғойибу ҳозирларнинг ҳам, инграшидан мўъминну кофирларнинг ҳам раҳми келарди.

Аммо Шайхнинг кундуз кунини шу тариқа қаро қилган ва уни дин йўлидан чиқариб, кофирлар бутхонаси ичида расво айлаган ўша оламга ўт солувчи тарсозода парда орқасидан ошиқу зорига, гирифтorigа яширинча боқиб турарди. У, Шайхни ғафлатда қолдириб, поймол бўлиб ётганини кўрса-да, ўзини билмасликка солар, унинг ҳолини тушунишни ўйламасди. Гарчи у Шайхнинг динига қасд қилиб, унинг жонини талон-торож этган бўлса-да, ўзини гўллик ва нодонликка солиб, гўё ҳеч нарса билмагандек тутарди.

Унинг фироқидан Шайх жони ўртанар, балки бору йўғи шу ўтда ёнарди. Эртадан кечгача бағри чок-чок бўлиб, кечдан тонг отгунча айрилиқдан ҳалоқат ёқасига бориб қоларди. Шу тарзда унинг машаққатли ҳар бир нафаси ортиқ туюлар, бир ой мобайнида аҳволи шундай кечди. Чунки унга ранжу дард ҳаддан ташқари юзланди, ҳам ичида қолган жисми тупроқ билан тенг бўлаёзганида, ўша золим кофир, ишвагар хулқли гўзал яна ўша жойида кўринди. Нозли ҳусни билан бутун оламга ўт солганча ўз гирифтори ҳолидан хабар олмоқчи бўлиб, шундай савол берди:

— Эй ислом элига етакчи, дин ва ислом аҳлига тўғри

Иул кўрсатувчи пир! Сенга Каъба тавофини қилиш ҳунар эди, нечун бутхона эшигида ватан тутдинг?! Сени дин элининг мададкори дейишарди, кофирлар бутхонасига нечун асир бўлдинг?! Агар сафар аҳли бирор ерга тушиб, у ерни манзил этса, бир кеча ўша ерда бўлиб, эртасига бошқа ёққа кетади. Сен Шайх эса бир ойдан бери бу ерда туриб, бутхона тупроғини маскан этдинг. Кофирлар бутхонасида яшашдан ва зулмат аҳлидан тилаган мақсаднинг нима экан?

Шайх жаҳонни безатадиган бу жамолни кўриб, унинг бу жон бахш этувчи сўзларини эшитгач, ҳаяжондан бутун аъзосини қалтироқ босди. Жисми гоҳ букилар, гоҳ тик бўларди. Ҳушини йўқотиб, ўзидан кета бошлади, жисмида ҳаётдан асар ҳам қолмади. Бутхона эли уни ўлди деб гумон қилишди ва минг йил олдин ўтганлар билан тенг бўлди деб ҳисоблашди.

Шайх шу аҳволда бир кеча-кундуз ўликдек ётди. У саним эса Шайхнинг бу ҳолига афсус билан бош чайқатарди, бошқа кофирлар ҳам ҳайрону лол эдилар. Ҳаттоки қон тўкувчи ўша қотилнинг ҳам унга раҳми келди. Куфр ва дин аҳллари Шайхнинг бошига йиғилиб, комил ишқинга офаришлар айтишди. Унинг бошини тупроқдан кўтариб қарасалар, ҳали баданида жони бор экан.

Шайхнинг ишқи эл кўнглига ниҳоятда таъсир этди, саним ҳолида ҳам ўзгариш юз берди. У ўз ишқи билан қатл этилган Шайх олдига қадам қўйди. Хастанинг димоғи мақсад исини сезгач, гулчеҳрага қараш учун аста кўз солди. Унинг юзида на ранг, оғзида на сўз қолди. Шу тариқа у бир муддат гунг ва лол бўлди, тили сўз айтишга ожизлик қилди. Висол завқи уни ўз ҳолига келтиргач, золим кофир унга шундай савол қилди:

— Биз Шайхдан ҳол-аҳвол сўраб, унинг қандай кайфиятда эканлигини билмоқ учун савол берган эдик. Аммо Шайх завқ зўри билан беҳуш бўлди, бизга бирон сўз айтиш учун огиз очмади. Энди у яна ўз ҳолига қайтди, бизнинг юқоридаги саволимизга жавоб берсин.

Шайх бу сўзларни эшитгач, оҳ уриб, кўзидан шашқатор ёш тўкиб, деди:

— Эй кўнглимга қиёмат солган! Сен мендан ҳол-аҳвол сўраганингдан кейин арз қилмоқдан ўзга иложим йўқдир. Арзимни бирон такаллуф билан пинҳон тутиб бўладими, ахир?! Чунки бу иш махфий сир бўлишдан ўтди, энди бағримга тиш бекитганча — дардимни ичимга ютганча, уни сенга аён қиламан. Бутхона ичида бу хил зор бўлдим, ишқ бандига гирифтор бўлдим, жонимга ҳар хил ба

долар юзланди — ҳаммасига сенинг оразинг боис. Бағоятда ажойиб жойда жилваланиши билан худди тўртинчи осмондан қуёш порлагандек бўлди; менда не чидам қолди, не сабру тоқат, ўша соатдаёқ ақлу ҳушимдан ажралдим.

Ўз ҳолимни қисқача изҳор этиб, сени дардимдан хабардор айладим. Агар чора қилсанг — сен учун осон, агар қатл қилсанг ҳам жонимнинг ҳаёти бўлади. Мен ўз ҳолимни билдирай, деб сенга арз қилдим. Бундан буёғини; қатл этасанми ё раҳм қиласанми — сенинг ўзинг биласан!

Шўх унга деди:

— Эй олий сифатлар эгаси бўлган муршид! Аҳли ислом ичра уят йўқ эмиш! Ахир сен каби ислом элининг бошлиғи ҳам шундай паришон сўзлар айтадими? Сенда на ҳаё бор экан ва на адаб! Сен ўзи ғалатироқ одам экансан, айтган сўзларинг эса сендан ҳам ғалатироқ!..

Эй, пешво! Қимки ишқ аҳлидан бўлса, уни фақат одобли ва ҳаё кони деб билгил! Эй, йўл пири! Бу хил одобдан ташқари сўзларни дадил айтиш ҳатто ёш болаларнинг ҳам қўлидан келмайди! Ахир сени Шайх деб атайдиларку, оқ соқолингдан уялсанг бўлмайдими?! Ёшинг тўқсон билан юзга бориб қолибди. Сени қари деса ҳам, ёш деса ҳам бўлади... Ёш бўлсанг, ҳанузгача ақлинг кирмабди, қари киши эса бу хил сўзларни ўзининг хазон фаслида айтиши ярашмайди. Ахир сен ёш эмассан, ҳайрон қоларли даражада қарисан-ку, ақли ҳуши учиб, мункиллаб қолган чолсан-ку!.. Сен шундай сўзлар сўйладингки, уларни инсон жинсидан бўлган биронта ҳам одам айтмайди.

Эй беқарор Шайх! Ҳеч бир шак-шубҳасиз сенинг бу сўзларингда тилинг билан кўнглинг бир эмас. Чунки ишқ аҳли ўз сирларини махфий тутиб, унинг фош бўлишидан эҳтиёт бўладилар. Айниқса, маъшуқа олдида бу хил сўзларни айтиб, ишқини бу хил шошиб-тошиб баён қилиб бўладими?! Ишқ дардига йўлиққанлар шундай йўл тутадиларми? Зухду тақво элининг чидамлилиги шундоқ бўладими?!.

Гўзал талъатли маҳваш шу хил сўзларни айтгач, Шайх уятдан ўзини қўярга жой топа олмай қолди. Бечора Шайх кўп хижолатлар чекиб, унга шундай деди:

— Эй инсон сифатли ҳурзод! Ишқ мени зору забун айлаб, ақлимни ўғирлаб олди, ўзимни телба-девона қилиб қўйди. Эл девона кишидан ақл тамаъ қиладими? Ё савдойи ва сеҳрланган одамдан адаб талаб этадими? Агар телбалик туфайли адабсиз сўз айтган бўлсам, мени кечир; чунки у пайт мен ўзимда йўқ эдим. Аммо нима де-

ган бўлсам, уларнинг ҳаммаси рост. Ишонмасанг, текшириб кўришинг мумкин. Эй, нигор, таним зор бўлиб, кўнглим пора-пора бўлган бир пайтда, қандай қилиб сенга сертакаллуфлик билан сўз айта оламан?! Сен сўраган пайтда қай ҳолда бўлсам, шундай жавоб қайтардим. Барибир уни яшириб бўлмайди, бориचा айтдим. Чунки ўзимни ошиқ эмасман ва ёр васлини истамайман, дея олмайман-ку, ахир!

Шундай қилиб, Шайх айтган сўзларидан тонмади, маъшуқасидан узр сўраш, ёлворишга ўтмади. Шунда у шўхи саркаш деди:

— Агар кимки менинг васлимни таманно айласа, у тўрт ишни бажаришга рози бўлиши шарт: у май ичиши, маст бўлиб, зуннор боғлаши, Қуръонни ўтда куйдириши ва бутпарастлар динига кирмоғи керак.

Бу тўрт нарса ишқнинг шarti — шукронасидир. Унинг яна иккита журмонаси — жаримаси ҳам бор. Чунки бу фонилик тўрт йўли бўлса, яна икки йўл ўша тўртнинг ифноси (фанода бутунлай йўқолиш, ўзини маҳв этиш) демакдир. Улардан биринчиси — бир йил давомида чўчқабоқарлик қилиш бўлса, иккинчиси — шу давр мобайнида оташгоҳ ўтининг парвонаси бўлишинг, яъни оташгоҳда ўт ёқишинг лозим.

Агар Шайх бу бутхона аро чин ошиқ бўлса ва ўз ишқининг даъвосида содиқлик кўрсатса, унга исботлаш учун шукрона ҳам, жарима ҳам ана шундан иборат. Бундан ҳам ортиқ балолар бўлармикан? Агар менинг васлимга сен талабгор бўлиб, ёнингда бўлмоқлигимни истасанг, бу айтгандаримнинг ҳаммасини қабул этмоғинг керак. Шундагина сен васл кўчасига кира оласан. Бордию бу ишларни бажаришга қурбинг етмаса, эрта кунни кеч қилмасдан, йўлингдан қолма!

Шайх унга деди:

— Эй хаста жоним офати! Кўнглимни ишқнинг оташи ўртамоқда. Шавқинг шуъласи вужудимни чулғаб, ишқинг чақмоғи ўриш-арқоғимни куйдирмоқда. Мен ғарибу ошиқу девонаман, ақлу ҳушу сабрдан бегонаман. Парирухсор ёр неки амр этса, девона ошиқига не ихтиёр! Нимаики талаб қилсанг, буюр, чунки сен ҳокимсан! Агар бажармасам, жафо тигини бўйнимга ур!

Шайх ўз сўзларини шу ерда тўхтатди. Унинг бу сўзлари шўх қизга ва барча бутхона аҳлига маъқул тушди. Шундан сўнг бутхона ичини жаннат каби ясатиб, кўп такаллуф билан безадилар. Унинг тўрида осмон баробар юксак тахт ўрнатдилар, ундаги зебу зийнат ҳаддан зиёд

кўп, қиёсдан ташқари гўзал эди. Шўх христиан қизи унга шавқ билан чиқиб келди, уни кўрган Шайх ҳар дам ҳалом бўларди. Имони юзини қора қилиш учун Шайхни тўпланган одамлар ўртасига олиб кирдилар. Бутпарастрлар, хоҳ улар шу ердаги турғун кишилар бўлсин, хоҳ сайр этиб юрувчи жаҳонгашталар бўлсин, ҳаммаси бир ерда жам бўлдилар. У ерда кўпдан-кўп май ҳозир этиб, унинг ҳар хил газакларини ҳам тайёр қилиб қўйдилар. Атрофида бутхона қўнғироғи ва арғанунлар¹ Шайх дини мотамига ун тортиб, куй чалар эдилар.

Ҳеч қачон оламда бу янглиғ иш бўлган эмас эди. Кашиниш²лар ҳар тарафдан саф тортиб ўтирар эдилар. Огоҳ муршиддан Қуръонни сўрадилар, оташгоҳдан ўт олиб келиб қўйдилар. Зуннор ва-салиб³ муҳайё этилгач, дилни оловчи тарсо қизи юз афсун билан ўрнидан турди. У юз минг ноз билан тахтдан тушиб, Шайх олдига эъвоз билан юриб келди. Унинг ёнида ўтириб, қадаҳ тўла май ичди. Бунни кўрган Шайхнинг ҳуши бошидан учди. Соқий қадаҳдан сархуш бўлгач, яна бошқатдан қадаҳни лиммо-лим тўлдириб, уни Шайхга тутди ва шундай деди:

— Охирига қадар ич, эй, олижаноб киши! Билки, бир томчи қолса ҳам ҳисобга ўтмайди!

Ишққа берилган Шайх истар-истамас дилнавоз тутган майни ичар экан, кўзларидан ёш думалар, ислом ва имондан қўлини буткул ювган эди. У шундай ичдики, бошидан дуд чиқиб, май ўтида бутун борлиғи кул бўлди.

Шайхга бир неча давра май тутганларидан сўнг, унинг ишқи ақлига жабр эта бошлади. Бода унинг ҳушини ўтмас қилиб қўйгач у қизга васлдан муддао изҳор этди.

Шўх тарсо қизи эса унга: «Энди шартлардан биригина бажарилди, холос»,— деб айтди. Шайх унга: «Эй, шўх, яна нима қолди, айтгил, ҳар не матлуб бўлса, мен бажарай!»— деди. Шундан сўнг соҳибжамол маҳваш куфр элининг олий табақасига ишора қилди. Уларнинг барчаси куфр ишлари соҳасида моҳир кишилар бўлиб, Шайх имонини куфрга тақдим этдилар ва уни ўша динга киритдилар. Унинг устидаги пирлик хирқасини ечиб олиб, яланғочладилар. Бу ҳолатни кўрган киши гирён бўлиб йиғлаб турарди. Шундан сўнг уни май ҳовузи ичига солиб, бошдан

¹ Арғанун — музыка асбоби (орган).

² Кашиниш — христиан динида таркидунё қилган одам, роҳиб, монах.

³ Салиб — христианлар бўйнига осиб юрадиган крест.

оёқ чўмилтирдилар. Шайх ҳам ҳеч нарсадан ҳайиқмасдан майга шўнғишда давом этаверди.

Кейин кофирлар киядиган кийимларни олиб келиб, унга бошдан-оёқ кийдирдилар, Белига зуннорни маҳкам тағиб, бу тасаввуф пешвоси бўлган Шайхни кофир қилдилар. Сўнгра хор бўлиб эзилган Шайхни бутхонага олиб кирдилар. У маст ҳолда бут олдида сажда қилди, эгнидаги пирлик хирқасини оловда куйдирди ва «Каломуллоҳ»ни ўтга ташлади. Шундай қилиб, дам-бадам узатилаётган қадаҳдан маст бўлди ҳам ўзини мастона бутпараст қилди. Гардун унинг бошига солмаган жаҳондаги ҳеч бир расволик қолмади.

Ишқ Каъба сирини мушкилини ана шу тарзда ҳал этиб, Шайхни бутхона болаларига масхара қилди-қўйди. Ёш фаранг баччалар маст-аласт ётган дин пешвоси билан ҳазил-мазах ўйнашар; қутлуғ қадам эгаси Шайх эса ўзини билмай ётар; агар ўзига келиб қолгудек бўлса, унга яна май тутар эдилар. У туну кун у тарзда ҳушсиз, ғирт маст ҳолда карахт бўлиб ётар, унга на кун ва на тун маълум бўлар эди.

Оқибат ишқ яна туғён урди. У бир саҳар ўрнида туриб, шундай афғон қилиб, фарёд кўтарди:

— Эй кўнглимга изтироб солиб, вужудим биносини хароб қилган! Ишқи бедодликни бунёд айлаб, дину имонини барбод этган! Куфр элининг дини шундай бўладими?! Сўзни бир жойга қўйиб шартлашини натижаси шуми?! Эл мақсадини шу тарзда амалга оширадиларми?! Шу хил ваъдага вафо қиладиларми?! Кўнглинг нимаикн истаган бўлса, ҳаммасини бажартирдинг, юз туман бало чақмоғини менга урдинг. Қани айт-чи, қайси истагингни амалга оширмадим?! Қайси шартингни бажо келтирмадим?! Вафо қилиш пайтида ўзингни билиб-билмасликка солмоқдасан. Васлга эришувимга бепарволик қилмоқдасан. Мен ҳам ғарибу ҳам қари, ҳам хастаман, куфр занжири билан маҳкам боғланганман. Мени кеча-кундуз майга тутиб, ваъда қилганларингни унутдинг! Даъвонгни шу тариқа исботлайсанми?! Ўзинг чўқинадиган «Манот» ва «Лот» лар¹дан қўрқмайсанми?!

Шўх тарсо деди:

— Эй Шайх! Бунча кўп таъна қилаверма! Шарт бойлашдингми, уни ниҳоясига етказ. Васлга суюнчи бўладиган тўрт ишни бажардинг. Энди ишқнинг икки жаримаси

¹ «Манот», «Лот» — исломдан аввалги араблар сўғинадиган бутларнинг номи.

қолди. Эй улуғлар фаҳри, бу жарималар қуйидагича: бу бутхона атрофида кўнглинг жирканмасдан роппа-роса бир йил кечалари оташгоҳда ўт ёқасан. Кундуз кунлари эса ўзингни нотавон тутмасдан, чўчқа подасини қарши олишга равона бўласан ва кечга қадар чўчқабоқарлик қилиб, бу ердаги кишиларга чўпонлик вазифасини бажарасан.

Бир йил тугагач, висол сари етиб келасан. Ушанда мен висол базминни муҳайё қилиб, сенга пешвоз чиқаман ҳамда куфр йўсинида тўй бошлаб, васлим билан сенинг жонингни шод қиламан.

Агар ишқ қондасида нотамом бўлиб, бу йўлга қадам қўя олмасанг, яъни айтилган жарималарни бажармасанг, кофирликдан воз кечиб, динингни қабул қил, ҳамда ибодатхонани қўйиб, Каъбага қайт! Неча кун муттасил айш қилиб, май ичганингни ўзингга бағишладим. Қуйдирилган эски кийимларингнинг ҳам баҳридан ўт, уларнинг ўриш-арқоғи ҳақида сўз юритмай қўя қол. Ёки ўз кийимларингга муайян баҳо даъво қилсанг, майли, пулини олиб, чўнтагингга сол, йўлда харжлаш учун ишлатарсан. Бу ерда ниманки кўрган бўлсанг, кўрмадим деб гумон қил ёки ҳавас майхонаси томон от чоптирмадим деб ўйла!

Шайх маҳваш сўзларига қулоқ солиб эшитгач, унинг қалбида яна ишқ туғён айлаб, шундай фиғон қилди:

— Эй ишқинг шиддати жонимда бўлган, хотирим ороми, кўнглим қуввати! Ҳар неки истагинг бўлса, буюр — қўлингман. Агар бажармасам, майли, мени қатлга ҳукм эт! Аммо ҳижрон сўзини ёдингга олма, мени васл уйдан бенасиб этувчи сўз айтма!

Шундай деб у ўрнидан ирғиб турди-да:

— Сурувни келтиринг, қўйни¹ чўпон ҳузурига еткуринг! Мен гумроҳга мадад айлаб, лутфу карам кўрсатинг ва оташгоҳ сари йўл бошланг! — деди.

Хуллас, қўйни чўпон ҳузурига еткардилар, унинг иккинчи тилагини ҳам бажо келтирдилар. Шайх кундуз кунлари чўчқа тўдасидан огоҳ бўлиб, уларни боқса, кечалари унинг манзилгоҳи оташгоҳ бўлар эди.

Кечқурундан тонг отгунга қадар унинг иши ўт ёқиш бўлиб, куфр оловини равшанроқ ёндириш билан вақтини ўтказарди. Саҳар пайти бутхонада қўнғироқ чалинган, яъни қаро зулмат туни ёришган, у девоналикдан гулхонга йиқилган одамдек дудга беланганча кулдан чиқиб ке-

¹ Қўй — бу ўринда «чўчқа» маъносида ишлатилган.

ларди. Қўнғироқ оҳангига мос ҳолда куфр элининг одати ва тартибида хиргойи қиларди. Шу тариқа у тўнғизларга рўпара бўлар, унинг атрофида юздан ортиқ тўнғиз бўларди.

Шундай қилиб, у бу хил зулматга гирифтор ва асир бўлиб қолган эди. Унинг фармонидаги қавм бу аҳволдан уни халос этиш учун кўпгина чора-тадбирлар қилиб кўришди, аммо бу тадбирлар унга қил учичалик ҳам таъсир этмади. Улар Шайхни халос қилишга ҳеч имкон топа олмагач, чорасиз ҳолда ҳар ёққа тарқаб кетишди. Шайхнинг ўзи ёлғиз қолди. Улардан ҳар бири уятдан бир томон бориб, Каъбада қочоқлар каби яшириндилар.

Шайхнинг бир фоний муриди бўлар эди. У ишқ жомидан ҳаддан зиёд кўп май ичган эди. Етакчи (Шайх) карвонни қаерга бошласа, бу солиқ (шоғирд) ҳам ўша манзилда унга ҳамроҳ бўлгувчи эди. Аммо Шайх Рум сари сафарга чиққанида, унга ўзга бир мамлакат маскан бўлган эди. Бу қутлуғ қадамли йўловчи сафардан қайтиб, Каъба томон кўпгина манзилларни босиб ўтди. Йўлданок у Шайх атрофидан паноҳ истай деб, хонақоҳ томон юзланди. Аммо келиб қараса, хонақоҳ хароб, унинг пири йўқ эди. Хонақоҳдаги тўрт юзта тақводордан бирортаси ҳам кўринмасди. У бу ҳолни яхшилаб текшириб кўргандан сўнг унга содир бўлган аҳволни бориचा айтиб беришди: Шайхнинг Рум сари йўлга чиққани ва бу ерда унинг бошига не ишлар тушганини сўзлаб беришди.

У Шайх муридларининг халифаси (бошлиғи) бўлгани учун ўз ўртоқларини олиб келишга кишилар юборди. Шу тарзда ҳиммат кўрсатиб, барчасини бир ерда жамлади ҳамда улардан Шайх аҳволини диққат билан суриштирди. Унга туш билан Рум воқеасини баён қилиб, бутхона ва тарсо қизи бедодини айтиб беришди. Шайхнинг ишқ ичра беқарор бўлганини ва ҳолида беихтиёр қолганини; бода ичиб, ринду маст бўлганини; динини тарк этиб, бутпараст бўлганини; яна оташгоҳни маскан этганини ва «Қаломуллоҳ»ни ўтга солганини ҳамда қандай қилиб зуннорни белига тўрт айлантириб боғлаганини, ҳозир у кечалари оташгоҳда ўт ёқиб, кундуз кунлари эса чўчка боқшилигини ҳикоя қилиб беришди.

Шунда дард соҳиби бўлган ҳалиги хабардор ринд уларга шундай деди:

— Эй ор-номусни сақлашда тўнғизлардан ҳам баттар бўлган кишилар! Шайх сизнинг пирингиз эди, сизлар унга мурид эдингизлар. Унинг иршодидан барчага умид нажо-

ти етарди. Фақр аро муридлик қилиш шарти шундай: агар кимки қутлуғ табиатли бўлиб, муришид бўлса, унинг муридлари ҳам унга ўхшаш бўлиши керак. Агар у ўзининг яхши-ёмон кунларида нима иш қилса, сиз унга тақлид этишингиз лозим. Сиз вафосизларга фақр тартиби одатлари ҳайф! Сўфийлар киядиган хирқаю ўрайдиган салла ҳам ҳайф!

Тинчлик пайти ёлғон лоф уриб, Шайхга содиқлигингизни исбот этишга тиришасиз. Шайхнинг бошига оғир иш тушса, ўзингизни ундан узоққа тортасиз. Шайхингизга бевафолик қилиб, Қиблангизни¹ бутхона ичига ташлаб келибсиз. Худодан қўрқмай, элдан уялмасдан, бу иш унинг бошига тушганда, уни ёлғиз қолдириб, орқангизга қайтибсиз. Ўз пешвонгизни у ерга қўйиб, хизматидан, балки дийдоридан тўйиб, қайтиб келибсиз. Шу сифат билан яна ўзингизни яхши фикрли, тўғри иш тутувчи деб ҳисоблайсиз, бир-бирингизни яна «дарвиш» деб ҳам атайсиз. Зухду тасбеҳу ридонгиздан уят сизга! Қавуш, салла ва ҳасангиздан уят сизга! Агар Шайх итбоқарлик қилиб, бир неча ит парвариш этганида эди, унга чархдан бу янглиғ жафо етган пайтда итларидан вафо кўрган бўлмасмиди?! Ахир улардан баъзилари йўқолиб кетса, баъзиси қолар, унинг атрофидан жилмасдан турар эди-ку! Унинг мухолифлари билан гоҳ уришиб, гоҳ унинг мотамида улишар эди! Агар инсондан вафо йироқ бўлса, вафо бобида ундай кишидан ит яхшироқдир. Бордию сизда мардоналик, ихлос даъвоси ичра оқиллик, донолик бор бўлса эди. Шайх бошига бу янглиғ бало тушганда, яъни у биров ишқига мубтало бўлиб, ўзини ҳар жафога дучор этганида, уни сиз ҳам қилмоғингиз лозим эди. Аммо барчангизда унга ҳамдардлик қилишдан ўзни четга тортиш зоҳир бўлиб, фақр ичра юз номардлик кўрсатдингиз. Киши «эрман» деб лоф ургани билан эр бўла оладими? Қўлидан келмайдиган ишга қўл урадими?

Жонга озиқ бағишловчи шогирд шу тарздаги сўзларни айтар, улар оғзига сукут муҳри солганча, лом-мим демай жим ўтиришар эди. У уларни койигач, «Бир ерда ўтириш билан иш битмайди», дея ўрнидан туриб, Рум сари, дин ва имонни ёндирувчи ўша манзил томон йўлга чиқди. Ҳалиги жамоат ҳам уни қўллаб, хоҳлар-хоҳламас унга йўлдош бўлишди. Барча чўли биёбонларни босиб ўтиб, чўчқабоқар Шайх турган манзилга етиб бордилар. Шайхда

¹ Шайх кўзда тутилган.

на ислом, на имон маслагидан асар қолган; на ақл, на зуҳду тақво андишасидан нишон қолган эди. Бу телба ошиқ майдан маст ҳолда беҳудлик дарди билан бирга эди.

Шайх ўз олдига келганларни танисмай, улардан юзини тескари бурди ва чўчқалар тўдаси юрган томонга қаради.

Сўфийлик йўлини тутувчи солиқ бу ҳолни кўргач, Шайх учун кўнгли бузилиб, оҳ урди. Юзига кўплаб ҳайрат ёшлари тўкиб, ўзи билан бирга келган жамоатга қараб шундай деди:

— Энди худога ҳамду сано айтиб, бу ерда турмасдан, орқаларингга қайтинглар! Камолот соҳибни бўлган муршидимиз Шайхнинг кўзи ишқ ғавғосидан хиралашиб қолибди.

У шаҳарга қайтиб, оташпарастлар бошлиғини топди ва даҳр зулм этган одамларга ўз мақсадини айтди. Шундан сўнг у ҳалол, чин ошиқ даргоҳида кеча-кундуз илтижо ёшларини тўка бошлади. Унинг иши яхшига ҳалос топишни муддао билиб, муножот ва дуо қилмоқдан иборат бўлиб қолди. У бу мақсадида содиқ бўлиб, ўзи садоқат аҳлига мувофиқ эди. Изтироб билан кўп дуо қилди ва ниҳоят тангри ҳам унинг дуосини қабул этди...

Тонг шамоли мушк ҳид таратиб эса бошлади. Тун мушки ичра ойдинлик ёйилди. Нотавон шогирд кўнглига хуш юзланиб, мағзига жўш тушганча, сакраб ўрнидан турди. Худо фарзини тўғри адо келтириб, турган жойидан худовандига юз қўйиб, эгилди. Ёнидаги асҳоблар ундан аҳволни сўраб, вазиятдан огоҳ бўлгач, ҳаммаси унга ҳамроҳ бўлдилар. У майсалар ва сув юзидаги шамол каби Шайх томон ошуфтаҳол йўртиб борарди. Гоҳ баландлик, гоҳ пастликларни босиб ўтиб, ишқибоз Шайх турган манзилга етиб келди.

Бу пайтда Шайхда ҳам гумроҳлик дафъ бўлиб, унга ғойибдан огоҳлик етган эди. Мадад гулшанидан эсан насим унинг кўнглига катта таъсир кўрсатган эди. Кўзларидан хижолат ёшларини ошкор этиб, оҳу надомат алангаси чекарди. Қофирлар кийимини ташлаб, белига боғланган зуннорни узиб ташлаган эди. Куфр путур етказган тийра кўнглига тўғри йўл топиш шами нур етказган эди.

Шу аснода у гуруҳ етиб келди. Улар келгач, Шайх кўнглига улуғлик етишди. Шайхни бу ҳолатда кўрган замоноқ уларда ҳам ўзгариш ҳосил бўлиб, юз шукр айтиб, шодмон бўлишди. Улар шундай дедилар:

-- Эй висол соҳиби бўлган муршид! Сенга қувончли мужда шуки, расул¹ мададкоринг бўлди.

Шайх юз берган бу ҳолдан воқиф эди. У ўз хайлига бу ҳақда сўзлаб берди ҳамда яқсифатлик бобида мардона бўлган ўзининг ана шу содиқ доно шогирдини бағрига босиб, қучоқлади. Шайх унга шундай деди:

-- Эй саодатли фарзандим, жоним риштаси пайвандим! Садоқат кўрсатишда ўз ҳолингни ўзгартирмадинг, ёрлик бобида камчилик кўрсатмадинг. Не тил билан сенга ўзимнинг узрхоҳлигимни баён қилайин? Бу садоқатинг узрини илоҳнинг ўзи бажо келтирсин!

Шогирд ҳам кўзларидан севинч ёшларини тўкиб, пир оёғидан бошини кўтармас эди. Бу икки ошуфтахотирлар тинчланмагунча барча изтироб чекиб, нима қилишини билмас эди.

Ҳамфикр дўстлари шундай дедилар:

-- Эй бошлиқ! Бу давлатни бизга худонинг ўзи насиб этди. Энди бу хатарли манзилдан кетиб, Каъба водийси томон юришимиз керак.

Шайх ювиниб, эгнига хирқа кийди, буни кўрган кишилар завққа тўлдилар. Сидқ билан улар ҳарам — Каъба сари йўлга чиқиб, саҳрони босиб ўтиш учун қадам урдилар.

Шайх Батҳо сари йўлга тушаверсин, биз энди тарсо қизи сари қайтайлик. У пари ноз уйқуда ётар эди. Уйқусида бир туш кўрди. Тушида қуёш осмондан пастга тушиб, шўхга Исо пайғамбардан шундай хабар етказди:

-- Эй вафо бобида хому норасо! Замона аҳлининг муршиди бўлган Шайх Санъон сенинг бутхонангга меҳмон бўлиб келди. Аммо сен мезбонлик одатини билмасдан, меҳмонинг бошига не кунларни солмадинг?! Ҳозир у бутхона меҳмонлигини тарк этиб, мезбонлик қилиш учун Каъбага йўл олди. Унинг орқасидан етиб, динига мушарраф бўл, ундан кечирим сўраб, унинг жуфти ҳалоли бўл!

Христиан қизи Шайх оёғининг изи бўлишни истаган ҳолда уйқудан уйғонди. Қилган ишлари ёдига тушиб, ношод кўнглига ўтлар туташди. У оҳ урганча ўрнидан туриб, Каъба эҳроми сари йўлга тушди. Унинг кўзларидан осмондаги юлдузлар каби ёшлар тўкилар, Мажнуннинг маъшуқаси Лайли каби зор йиғлаб борарди. Шайх ўз одамлари билан жўнаб кетган томон худди ел учирган тоза гул барги янглиғ тез юриб борар эди. У беҳол бир

¹ Муҳаммад пайғамбар кўзда тутилган.

ҳолатда қадам ташлар, чарх эса унинг қилган ишлари учун кинакашлик кўрсатмоқда эди. Айниқса, бу кинакашликнинг биёбон ичра шиддати ҳаддан ошиб, қизни ваҳима, кўрқув ва ҳайрат босиб кела бошлади. Унга бу ниҳоясиз дала-даштда касаллик ва ожизлик юзланди. У шундай деди:

— Ё раббим! Ожизу саргашта бир ҳолда кўз ва кўнглим қонига беланганман. Заифу бечорадурман, раҳм қил! Бекасу оворадурман, раҳм қил! Гарчи менинг гуноҳ ва жиноятдан ўзга нарсам йўқ бўлса-да, сендан бошқа паноҳим ҳам йўқдир!

Шундай қилиб, у ўзининг кимсасиз ва ёлғиз қолиб, бунинг чорасини топа олмаслигига зор-зор йиғлади. Нозанинга уқубат шунчалик ўз кучини кўрсатдики, у ҳолсизланиб, тупроққа юзтубан тушди. У йиқилгач, ҳуши тасом ўзидан кетди. У тупроғ устида хору дарднок бўлиб ётарди.

Юқори мартабали Шайхга бу ҳодиса кашф бўлди. Наники, унга ҳамроҳлик қилган муридлари ҳам бу синоатдан хабар топдилар.

Ой юзлига, ой юзли эмас, ожиз ва ғам чекувчига ана шу синоат юзланди. Бу пайтда ундан узоқда йўлда кетиб бораётган қудратли ринд — Шайх бирдан ўз ортига қайтди. Унга ҳамроҳ гуруҳ ичидаги каттаю кичик ҳам Шайх билан бирга орқасига қайтди. Бу ғофил кишиларнинг ҳар бирида юз хил хаёл пайдо бўлди. Улар: «Ё раб, бу орқага қайтишнинг сабаби нима экан?» — деб ўйлар эдилар.

Шу тариқа Шайх ва унинг сирдошлари ўша сарвиноз ётган жойга етиб келишди. Гарчанд Шайх бу ҳолни тўла фаҳхламаган бўлса-да, лекин йиғламоқдан ўзини асрай олмади. У тезлик билан ҳушсиз ётган нозанин бошини ўз қўйнига олди. Қиз юзига Шайх киприкларидан ёшлар оқиб туша бошлади. Гул барглари узра гулоб сочилгач, маст уйқуда ётган нарғис очилгандек бўлди. Қиз Шайх қўйнида ўз бошини кўргач, юзига ҳасрат ёшларини тўка бошлади. Заифликдан унинг ноласи оғзидан билинар-билинмас чиқар, юзи узра бағридан сизғиган парча-парча қонлар оқар эди. Қиз Шайхга деди:

— Эй шиори тақво ва паноҳи дин бўлган киши! Сендан қайси тил билан кечирим сўрай оламан?! Агар менга шум бахтим бебош болалардек тош отса ҳам бошимга сен каби олий дарахт соя солиб турибди. Агар гул бутасида юз минг тикан бош кўтарса, ҳар бир тикандан баҳор булутлар туфайли гул очилади. Гарчи гуноҳим ҳаддан ташқари кўп бўлса-да, лекин сендаги лутфу эҳсон ундан

ҳам ортиқроқдир. Қилган беадабликларимни билиб, сенинг узрингни истаб, қора юз билан ҳузурингга келдим. Ўша пайтда нимаки ёмон иш қилган бўлсам, булар менинг ўзимнинг ёмонлигим, юртим ва динимнинг ёмонлиги туфайлидир. Олдинда яна анча сирлар айтмоқчи эдим, аммо умр ошиқиб шошилмоқда, фурсат эса ниҳоятда оз...

Шу тахлит у ўзининг ислом динига бўлган шавқини баён этиб, Исо пайғамбар айтган нишонларни бирма-бир баён қилди ва ниҳоят шундай деди:

— Пойма-пой сўзларимни шу жойда тугатаман. Тезроқ имонимни келтир, бир нафаслик вақтим қолди...

Шайх юзига кўз ёшларини оқизиб, ўзининг тарсо ёрига имон арз этди. Қиз яширин имонга ошно бўлгач, оқ урганча Шайх олдида ўз жонини топширди. Бундан яна дин аҳли аро ғавғо тушиб, улар фарёду вовайло чека бошладилар. Куфр ва дин ичра шундайин бир-бирини тушуниш сабаб бўлиб, шундайин ғаройиб иш зоҳир бўлди.

Ишқ аро бу хил ажойиботлар, қизиқ ҳолатлар кўпдир. Бу ажойиботлар турфа ўйинлар кўрсата олади. Ишқ шундай бир денгиздирки, унинг поёни йўқдир. Ундаги ҳар бир пуфак бепоён осмонни эслатади. Ишқ бир оламдир, аммо ниҳоятда кенгдир; ишқ бир осмондир, аммо жуда юксакдир. Унда булут чархни ерга туширади, унда пашша анқони забун эта олади. Агар ишқ ўтидан бирор учқун етса, у юз яшиндан кўпроқ зарар етказди. Бу денгиздаги ҳар бир қатра ҳеч бир шаксиз олам юзини бало сели билан хароб қила олади. Агар ишқ тиғи юз минг қирғин зоҳир этса, унинг олдида на қасос олишининг, на хун пули тўлашнинг маъноси бўлади! Ишқдан кўп офат чеккан киши ўз жонига миннат қўйиш билангина чора топади.

Кўргилки, ишқнинг бўстони ажабланарлидир, ундаги сув ва ранглар беғуноҳ кишилар қонидандир. Ундаги ҳар бир киприк юз минглаб жонга ниш уради. Билгилки, ўша қотил ҳиндунинг одати ўзи шунақадир. Унинг бир турфа холи юз туман кўз қорачиғини худди ортиқча нуқта мисоли йўқ қилиб юборади¹. Ишқ мулкида гадо ва шоҳ бирдир, майхона ичида раҳбару гумроҳ тенг ҳисобланади. Ишқ аро дарду балодан, зулму бедоду жафодан ўзга нарса йўқдир!

Ишқ Шайхни шунчалик шайдо этиб, олам аҳли ичра расво қилди. Сўнгра у менга ҳам ўз ғавғосини солиб, кўнгра

¹ Арабча ёзувдаги «кўз» сўздан нуқта олинса, «кўр»га айланади. Бу ўринда шоир ана шу хил ҳарф ўйини ёрдамида «Ишқнинг кўзи кўр», «Севги кўзни кўр қилади» деган мақолларга ишора қилмоқда.

лим мулкани талон-торож этди. Агар ҳолимини киши ундан ортиқ демаса ҳам, ҳар ҳолда ундан кам ҳам эмас. Кел, Навоий, сўзни шу ерда тўхтатгил, ишқ аро кўп даъволар изҳор қилмагил. Агар умримдан бир неча кун омонлик топсам, ишқим шарҳини назмга солиб, бир дoston ёзайин. Шунда сўзимнинг чинлиги ёки лоф эканлиги инсофли кишига яққол билинади.

Алқисса, Шайх айрилиққа учрагач, бутхонадаги ишларини тугатди ва Қаъбага боришга ҳозирлик кўрди. У ёрини ишқ айвонида дафн этиб, дин ва имон аҳли гўристонига қўйди. Қаъбадан бутхона томон йўлга қандай чиққан бўлса, худди шундай ҳолда бутхонадан Қаъбага томон қайтди. Бу ерда у тангрига ўтмишдаги ишларидан узра сўраб, арз қилди ва ниҳоят узрлари қабул бўлиб, қазо уни ўз ёрига қўшди.

LXXX

Қушларнинг пешволикка қуръа ташлаганлари ва қуръа ҳудҳуд номига тушгани

Қушлар бу ажиб сўзларни эшигач, ҳаётдаги барча ҳориб-чарчашлари ёдларидан кўтарилди. Ишқ уларнинг қўлларидан ихтиёрларини тортиб олиб, барчаси шавқ ўтидан беқарор бўлдилар. Улар яшин каби тезлик билан йўлни босиб ўтишар эди. Ғарбдан Шарққа бориш улар учун ҳеч гап эмас эди. Барча ошиқиб, шошилинич равишда ҳаракат қилар, уларга ҳар дамда бир хавфли водий рўпара келарди.

Аммо улардан баъзилари бу қаттиқ йўлни босиб ўтишга қодир бўлсалар, баъзилари зор ва заиф, ожиз эдилар. Бундайлари тўдадан айрилиб, йўлда қолиб кетар, баъзилари эса адашиб, ўзларини турли томонга уришарди.

Қавм орасида сардор бўлмоғи шарт. У қавм ҳолидан хабардор бўлиб туради. Агар бундай бошлиқ бўлмаса, қавмнинг ҳоли паришон бўлиб, барча ўз ҳолига ҳайрон қолиши турган гап. Агар чўпон қўйни ўт ва сувга йўллаб турмаса, бу сурувни ҳалок бўлди деб гумон қилавер. Ҳар бир жамоатда пешво йўқ экан, унинг йўлга қадам қўймоғи мумкин эмасдир.

Йўл ниҳоятда оғир ва йироқ бўлгани сабабли қушларнинг ҳаммаси иттифоқлик билан шундай дедилар:

— Бизга бир ақлли, ҳушли бошлиқ керак. У барча қушлар ҳокими бўлсин. Чунки биз заифмиз, йўл эса жуда

машаққатлидир. Тўдага ҳам раҳбар, ҳам ҳамроҳ бўлади-
ган бир бошлиқ лозим.

Сайрга чиққан қушларнинг паст ва олий табақаси бир
овоздан бу ишни Худҳудга юклади. Уни бу вазифани ба-
жаришга ундадилар, аммо унинг табъи амалдор бўлиш-
дан ибo қилиб, қушларга шундай деди:

— Майли, мен тўдани йўлга бошқариб, қавмни ўз бил-
ганимча олиб борайин. Бундан ўзга таклиф этсангиз, қа-
бул этардим, аммо бу ишни ўз бўйнимга ололмайман.
Агар бажара олмасам, орамизга фироқ тушади деб қўр-
қаман.

Шундай деб Худҳуд бу ишни қабул қилмади. Ундан
ўзга қушларнинг барчаси эса жоҳил эдилар.

Қушлар кўрдиларки, барча иш расво бўлмоқда. Шун-
да қуръа ташлаш муқаррар бўлиб қолди. Улар ҳар бир
қуш зотига қуръа ташладилар. Қуръа Худҳуд отига туш-
ди. Шундан сўнг унга энди узр айтиш учун уйдирма тў-
қиш, йўқ демоқликка баҳона топиш учун ҳеч бир асос
қолмади. Чунки унинг илми ҳамма қушларникидан кўп
эди. Унинг бошлиқ эканлиги ва унга бўйсуниликка аҳду
паймон қилиб барчаси қўл ташлашди. Худҳуд пешволик-
ни қабул қилгач, қушларнинг ҳаммаси ўз муддаосига эри-
шиб, шундай дейишди:

— Биз энди сенга тобъемиз, сен бизнинг бошлиғимиз-
сан. Қандай мақсаднинг бўлса, биз уни раво қилайлик.
Сен бизга бош қўмондонсан, бизлар эса сенга қўшимиз.
Сен бизни қаерга бошласанг, ўша ёққа орқангдан эрга-
шиб борамиз.

LXXXI

*Бир водий бошига келиб қушларни ҳайрат лол этгани
ва бир қушнинг Худҳудга савол бергани*

Шундай қилиб, Худҳуд уларга бошлиқ бўлгач, улар
йўлни босиб ўтиш учун осмонга кўтарилишди. Улар бир
неча кун қанот қоқиб, бир ерга етиб келишди. Олдинда
бир ниҳоясиз водий пайдо бўлди. Уни кўргач, қушлар
жонларидан умидларини узишди. Бу водийда кулфат бе-
ниҳоя чексиз бўлиб, ўзи ҳажр шомъ каби чексиз узун эди.
Ҳатто унга қарашнинг ўзиёқ умр ва жонга офат етказар,
аммо қушларнинг уни босиб ўтмоқликдан ўзга чораси йўқ
эди. Ундаги ҳайбатли, қўрқинчли кўриниш сўз билан ифо-
далаб бўлмас даражада уқубатли бўлиб, қушлар бундан
қўрқиб кетишди. Бу ер ҳали ҳеч ким бориб етмаган ва ҳеч

бир қуш учиб ўтмаган номаълум бир водий эди. Буни кўрган қушларнинг жисми сусайиб, қанот-қуйруқлари шаллайиб қолди. Шунда бир қуш Худҳудга савол берди:

— Оё, бу йўл нима учун бўм-бўшдир?

Худҳуд бир оз фикр юритиб, шундай жавоб қайтарди:

— Бу йўл улус ғавғосидан холи бўлиб, шоҳнинг иззати, мартабаси ва эҳтиётсизлигини кўрсатиб туради.

LXXXII

Ҳикоят

Боязид бир тун ўз хилватидан чиқди. У юмшоқ табиатли киши эди.

Ойдин бир кеча. Ҳаммаёқ ой нуридан равшан. Осмон юлдузлар чаманидан гулшан ясаган. Кўм-кўк денгиз каби мовий осмонда порлоқ юлдузлар чарақлар, уларнинг ҳар бири нур сочишда гўё пок инжуни эслатарди. Етти қават осмон бир олий қасрга ўхшар, коинот ўзининг бутун юксаклиги ва кенглигини унда намойиш қиларди. Унинг сайр этиб кезиб юриши ва бир ерда ором топиб туришига ҳам, тузилиши ва чиройига ҳам ақл ожизлик қилар эди.

Шундай олий даргоҳ ичида огоҳ пир биронта махлуқ жинсидан асар кўрмади. У қанча ҳаракат қилиб қидирмасин, шаҳар, тоғ ва дашт аро кезиб юрмасин, бирон-бир кимсанинг мутлақо нишонасини топмади, ўзидан ўзга нотаваон кишини учратмади. У шундай деди: «Е илоҳ! Нима учун бу манзил дард ва шавқ аҳлидан холидир?»

Шунда унинг кўнглидан ҳушини элтувчи бу сирдан шундай воқиф этди: «Бу ер иззат ва улуғлик даргоҳи бўлиб, унга ҳар қандай кишининг йўл топиш эҳтимоли йўқ. Шоҳга аталган махсус жой иззати поёнсиз бўлиб, ҳар гадонинг унга маҳрам бўлиш имқони йўқ. Талаб аҳли бу йўлда умрлар мобайнида жон чекса-да, улардан биттасининг бу давлатга етмоғи амримаҳолдир».

LXXXIII

Водий қийинчиликлари ҳақида қушларнинг Худҳудга саволлар бергани ва унинг жавоб айтгани

Йўл билувчи бу хил сўзларни айтгач, саёҳатчи қушларни қўрқув босди. Улар чексиз балога йўлиқиб, ниҳояси йўқ оғир дардга мубтало бўлишди. Олдинда йўл кўри-

ниб турар, аммо унинг поёни йўқ эди. Бу йўлнинг дарди ҳаддан ортиқ эди-ю, аммо дармон топилмас эди. Ранжу ўти кўкка туғ чекарди, алангасидан арш ҳам, унинг курсиси ҳам куйиб кетгудек эди. Бу водийда истиғно ели шундай рақсга тушар эдики, бундан ҳатто юксак осмоннинг бели синиб кетгудек бўлар эди.

Бундай оғир йўлни жисм билан жонлари ғамга мубтало бўлган бечора қушлар қандай ҳам босиб ўта олар эди? Бундай бўлишини ҳатто хаёл қилиш ҳам маҳолдир. Қўрқувдан уларда жондан асар ҳам қолмади. Бу қийин аҳволга таслим бўлган қушлар бир ерга йиғилиб, Худҳудга кўпдан-кўп ожизлик ва ёлвориш изҳор этган ҳолда шундай дедилар:

— Эй бошлиқ ва ҳаммадан улуғвор зот! Ҳақ сени бизга раҳбар этиб тайинлади. Бизнинг ожизлигимизни тингламоғинг сен учун фарзидир. Чунки сен бу йўлдан яхши хабардорсан ва биз каби йўлсизларни йўлга бошловчисан.

Биз бу йўлда кўп мушкилларга дучор бўлмоқдамиз, улардан сени хабардор қилмоқчимиз. Ҳар биримиз сенга ўз сўзларимизни айтиб, ранжу қайғудан ўзимизни халос этишни хоҳлаймиз. Сен ҳаммамизнинг мушкилимизни ҳал этиб, уларни муфассал шарҳлаб бермоғинг керак. Ҳар бир сўзинг тафсилоти бўлсин ва хотирда ўрнашиб қолсин. Улар хотиримиздаги шубҳаларни қувлаб, кўнглимиздаги чигалликларни ёзсин. Ҳаммамизнинг кўнглимиздаги ишқалликларни тугатиб, ҳар хил мушкил ҳолатлардан қутқарсин. Дилимизда қил учичалик иккиланишга ўрин қолмасин. Йўлни босиб ўтувчининг кўнгли тинч бўлмоғи лозим. Бирмунча вақт бир манзилга қўниб, гала кўнглини ҳар хил хатарлардан тинчлантир. Ҳар ким сенга ўз мушкили ҳақида гапирса, уни ҳал этмоқ учун жавоб айт. Кўнгилларда ҳеч бир хатар, хотирларда хавотирдан ҳеч бир асар қолмагандан сўнг тинчланиб йўлга тушайлик ва бу улуғ мақсадни амалга ошириш учун жазм этайлик. Акс ҳолда йўл бир кун-икки кунлик эмас, балки киши унинг поёнига етиши қийин. Бундай йўлни босиб ўтиш учун кўнгил жамъ бўлмоғи лозим. Бу хил йўлга шубҳа билан кириш мушкилдир.

Бу гап пешвога маъқул тушиб, у: «Ҳамма савол берувчилар бир ерда жамъ бўлсин,— деди. Шу тарзда у галанинг илтимосини қабул қилиб, бир кенг водийни топиб, унга қўнди. Бошқа қушларнинг ҳаммаси у билан бирга қўндилар. Билим паноҳи бўлган муршид улардан савол сўради.

Худҳуд: «Кимда қандай мушқил бўлса, сўрасин, дегандан сўнг бир савол берувчи қуш шундай деди:

— Эй қушлар ичида азиз бўлган! Сен ва биз барчамиз бир жинсданмиз. Ҳаммамизнинг қаноту патимиз бир-бир-биримизникига тенгдир. Аммо айт-чи, сен нима учун яширин сирлардан хабардорсан, биз эса беҳабар қолганмиз. Уртамиздаги бу тафовутни бошдан-оёқ шарҳ қилиб бер. Бунинг сабаби нимадан иборат эканлигини бизга тусунтир.

Ўз қаршисида турганларга Худҳуд жавоби шундай бўлди:

— Чунки менга Сулаймоннинг кўзи тушган. Ҳақ таоло унга назар солиб, уни ҳам пайғамбар, ҳам тож эгаси этган, унга лутф кўрсатиб, оламдаги барча жинлар, инсонлар, ваҳший ҳайвонлар ва қушларга шоҳ этиб тайинлаган эди. Шунчалик давлат соҳибни ва тахт эгасининг илтифотига мен каби бир ҳақиру фақир сазовор бўлган эдим. Мендаги бу қадар юксак иззат, бошим устидаги баланд мартабалилик тожи ана шу туфайлидир. Зероки, пок юракли кишилар кимгаким назар ташлар экан, бу назар тупроқни кимёга айлантиради.

Шайх Нажмиддин Кубро¹ ўз замонасининг пешвоси ҳисобланар эди. Агар у бирон кишига ўз назаридан баҳра етқариб қараса, кўзи валилик нури билан ёришиб кетар ва шу ондаёқ ўзлигидан айрилар эди. Бу сифатда унинг

¹ Нажмиддин Кубро — асл исми Аҳмад бинни Умар ал-Хивакӣ, хоразмлик машҳур шайх, Нажмиддин Кубро лақаби билан шуҳрат топган, 1221 йилда Урганчи ҳимоя қилиш пайтида Чингизхон аскарлари томонидан ўлдирилган.

иши шу даражага етдики, агар унинг кўзи кимга тушса, ўша киши вали бўлар эди.

Бир кун сукр¹ вақтида унинг назари бир итга тушди. У ошнолик мазасини татиб кўргач, итлик сийратидан воз кечди. Шайх олдига ўз бошини қўйиб, умидворлик билдирди ва шу тариқа итлар орасида сарфароз бўлди. Бу ит шаҳарнинг қайси томонига қадам қўймасин, бошқа итлар унинг атрофини тўда-тўда бўлиб ўраб олишади. У қарерда ўтирса, итларга шоҳ бўлар, итлар эса унинг теварагида худди сипоҳлардек ҳалқа тортиб турардилар.

Кунлардан бир кун қазодан итнинг бошига ажал етиб, у вафот этди. Уни Шайх эшиги яқинида гўр қазиб, ўша ерга дафн қилдилар ва қабрини худди инсонларники каби белгилаб қўйдилар.

Итлар унинг мотамида кўп фиғон тортиб, қабри атрофида макон туттилар. Ҳозир ҳам унинг қабрига сифинувчилар юз қўйиб, сидқ юзасидан ниёзмандлик қилишади. Унинг қабри шу кунларда ҳам ҳокими бахтиёр ҳисобланадиган Хоразм мамлакатаида мавжуд.

Оламда бундан ҳам қизиқроқ сўз эшитилганми? Яъни саодат аҳли итга кўз ташласаю бу назар итга яхши натижа етказиб, унинг зотига кишилиқ асарини берса! Бу иноят унга фақат кишилиқдан нишон берибгина қолмай, валилик нури нашъасидан ҳам дарак берган бўлсин!

Агар валидан итга шундай тарбият етган бўлса, қушга ҳам пайғамбардан шундай тарбият ета олишига ажабланмаса ҳам бўлади. Агар қушга ҳам пайғамбар лутф кўргузса, оламдаги барча қушлар унга тобеъ бўлса не ажаб?! Шу қабилдаги қисса қадимдан ҳам мавжуд, бунга «Асҳоби Каҳф»² («Ғордаги биродарлар») воқеаси далил бўла олади. Чунки тангри иноят этса, бу иноят ит ёки қушга насиб этса нимаси ажабланарли, ахир!

LXXXVII

Яна бир қушнинг Ҳудҳудга саволи

Яна бир савол берувчи фарёд билан шундай деди:
— Эй барча қушларга етакчи ва амир! Йўл қаттиқ,

¹ Сукр — гасавуф таълимотига кўра ҳақ васлидан сархушлик, влоҳий жазавага тушиш пайти.

² Шу номли ривоятда айтилишича, уч азиз киши бир золим подшо вулмидан қочиб, ғорга яширинган. Улар билан бирга битта ит ҳам бўлган. Ит мазкур кишиларга вафодорлик кўрсатиб, ғорга киргани учун номи ўша азиз кишилар қаторидан урин олган.

мен эса заиф ва нотавонман. Пашша анқо томон йўлга равон бўла олмайди-ку. Ҳар нафас бу йўлда юз хил қайғу дучор бўлмоқда, ҳар дам унда юз туман азобу уқубат зоҳир бўлмоқда. Унда бало тоғидан сўқмоқлар бор. Йўлдаги гардлар кўзга ажал тупроғини сепеди. Ундаги тор узра увиллаган шамоллар тошларни тупроқ каби совурди. Шер ҳам бу йўл азмига журъат эта олмайдию заиф ва хаста бир чумоли бу йўлни қандай уддалай олсин?

LXXXVIII

Ҳудҳуднинг жавоби

Ҳудҳуд унга деди:

— Эй заиф ва муҳтож! Сенда ҳиммат пасту ўзинг разил ва хор экансан! Тана қанчалик мажруҳ ва заиф бўлмасин, ҳиммат юқори бўлса, бундан нега ғам чекиш керак?! Чунки бу иш бешак ишқ ишидир. Қимки ошиқ бўлмаса, у инсон саналмайди. Бунда асосий нарса ишқ бўлиб, уни амалга ошириш ҳар қандай ҳавасманднинг қўлидан келавермайди. Нотавонлик, ошиқларнинг ишқдан бехонумонликлари ошиқлар учун далилдир. Ошиқ элга нотавонлик касби кор бўлиб, жонини тарк этиш унинг доимий фикридир. У бору йўқдан ўзини фориг билиб, фақат ёр ишқини ўзига тириклик деб ўйламоғи шарт. Ҳар кишига ишқ ва ҳиммат ёр бўлса, унга тан соғлиғи ёки хасталикнинг нима дахли бор? У фақат ишқ ичра жон беришни ўзига мақсад қилиши керак, чунки ишқ туфайли барча мушкиллар ечилади. Агар унинг ишқда ўлмоқлик мақсади бўлса, жонига офат етишидан у нафъ кўради. Қимдаким бу дунёга кўнгил қўйса, бу хаёл билан дили хаста бўлган бўлса, у киши учун бу касаллик яхши эмас. Ишқ аҳли бу хил заифликни маъқулламайди. Агар ҳар бир кишига ишқ туфайли касаллик ва ожизлик етса, бу уни ўз муродига етказиш воситаси ҳисобланади. Чунки ишқдан асосий мурод ўлиш бўлар экан, касаллик ҳам ўлимга яқин бир ҳолат саналади. Зеро касаллик кишининг жон тарк этишига сабаб бўлиб, ундан чекиниш ажабланарли бир ҳолдир. Ишқ аро жон тарк этиш талаб этилгач, унга нима бонс бўлса, ёқимлидир. Агар касалликнинг ниҳояси жон тарк этиш бўлса, бу хил ўлишга жону жаҳонни фидо қилса ҳам арзийди. Агар сен жаҳон мулкида минг йил умр кўрсанг ҳам охир-оқибатда бир кун дарду ҳасрат билан ўлиб кетасан. Демак, ўлимдан қочиб қутула олмас экансан, биратўла бу истак билан ўлганинг яхшироқ эмас.

ми?! Агар умид ёр йўлида ўлиш бўлса, шунин билгилки, бу абадий ҳаётнинг нақ ўзидир!

LXXXIX

Шайх Абу Сайид Абулхайр ҳикояти

Бу йўлда сайр қилувчи меҳналик шайх Абу Сайид Абулхайр¹ ёр васлидан хайрли насибага эришди.

Аввалида у ишққа жуда зор бўлиб, юз хил бало тифидан азобда эди. Шу тарзда унга касаллик юзланиб, бутун вужудини қамраб олди. Бу касалликдан у доимо бетиним оҳу воҳ чекарди. Ишқ чақмоғидан унинг жонига ўт тушиб, унинг алангаси вайрон жисмини, чирмаб олган эди. Тунлари у уйқу билмас, кундуз кунлари ҳам ором топмас, ишқ қайғусидан ўзга дарди йўқ эди. Кундуз унинг фикру зикри ёрда бўлар, ҳажрида ҳаддан зиёд зору фиғон тортишни одат қилган эди. Кечалари шаҳар ва боғларда бўлмай, ўзини дашт ва тоғлар томонга урарди.

Бир ташландиқ жойда вайрона бор бўлиб, у худди бойқушлар қасридек бузуғ кошона эди. Унда беҳад чуқур бир қудуқ бўлиб, сувига хурсандчилик кишини фарқ бўлган эди. Шайх ана шу қудуқ ичида бошини паст томонга осилтириб ётар, ишқ туғенидан зору афғор бўларди. Шу тахлитда кўзларидан қатра-қатра қон томгунча тонгга қадар иши оҳу фиғондан иборат эди. У ишқда ўлмоқни истар, аммо уни топа олмас, шундай бўлса-да, бу иштиёқдан кўз юммай, ўз аҳдидан воз кечмасди. Бу азоб унинг жисмини қилтириқ қилиб, нолалари эса жонини ёмон ҳолатга тушириб қўйган эди. У ҳижрон ичида бир неча йил шу ҳолатда кун кечирди ва ниҳоят унинг оғзига висол жоми етишди.

Ишқ аро ўзини эр деб санаганларнинг иши ана шундай бўлади. Киши ўлмай туриб, бу давлатни топа олмайди.

ХС

Яна бир қушнинг Худҳудга саволи

Бир қуш шундай деди:

— Мен умримда кўп гуноҳ иш қилдим. Бу уятдан ҳо-

¹ Абу Сайид Абулхайр — хуросонлик машҳур шайхлардан, 1048 йилда вафот этган.

лим жуда тангдир. Ифлос ишлар билан машғул бўлиш мени нобуд қилиб, бу гам мени эзиб юборди, энди шулар йўл босишимга тўсқинлик қилмоқда. Чунки ахлат устига қўнган чивиннинг қанчалик жирканч эканлиги ҳаммага маълум. Унинг пок Симурғга қандай алоқаси бўлиши мумкин? Симурғнинг пок васлига эришмоқ учун поклик керакдир. Булғанч жиноят ичида ҳаёсизлик қилиш билан унга етишиб бўлмайди. У пок бўлса, мендаги ғифат нопокликдир. Унинг васлини ишташимга уят монъелик қилмоқда.

ХСИ

Худҳуднинг жавоби

Худҳуд унга шундай деди:

— Сен ўзингнинг гуноҳга ботганлигингни бўйнингга олдинг. Шуни билгилки, бу дунё абадий туриш манзили эмас. Кимки мавжуд бўлса, унинг ҳосили охир ўлим бўлади. Агар сен ўз гуноҳинг билан ўлмоқчи, халқ аҳволига кулмоқчи бўлсанг, жуда нодон ва ғофил, ақлли кишилар олдида жоҳил экансан.

Қилган гуноҳларингдан фориг бўлишни орзу қилдинг, эй ҳавасманд, бу анча осон ишдир. Ундан қутулиш иложи фақат тавба қилишдир. Исён зулмати аро фақат угина чироқ бўлиб нур сочади.

Гуноҳ балчиғидан тоза киши топилмайди, бу хил бегуноҳ киши ҳали ҳеч кимга маълум бўлган эмас. Ҳақ Одам авлодини гуноҳсиз қилиб яратган эмас. Эй беҳабар киши, агар сен гуноҳ иш қилмасанг, тангри авфу раҳмат билан кимнинг гуноҳидан ўтади? Агар кимнинг юзи гуноҳдан сариқ бўлса, тавба уни бу сариқликдан халос этади. Раҳмат денгизи мавжланган пайтда сен ҳам худди мен каби юз минг марта пок бўласан.

ХСИИ

Одам Сафий Алайҳиссалом ҳикояти

Дунёдаги барча инсонларнинг отаси бўлмиш Одам Атони одил ва мангу тирик ҳақ вужудга келтирди. Бошига тўғри йўл топиш тожини кийдириб, бу тожга пайғамбарлик гавҳарини тикди. Уни шу қадар юксак иззат ва мартаба эгаси қилдики, барча малоикалар учун унинг оёғи остидаги тупроқ саждагоҳ деб айтилди. Осмон чўққиси у юрадиган йўл тупроғи бўлиб, жаннат боғи унинг жилвагоҳи эди. У шу тариқа юксак шараф ва эътиборга

сазovor бўлди. Ҳақдан унга «Сафий»—«пок» деган лақаб берилди.

Аммо қудратли яратувчи тақдир этиб, унинг юзи гуноҳ ва исён билан қора бўлди. Ундаги шунча ҳурмат ва сажда этмоқлик қўлдан кетиб, иши номақбул ҳисобланди. Шунда унинг кўксига рад панжасини етказиб, жаннат боғидан ҳайдаб юбордилар. Унга бу хил юз қароликлар на-сиб қилиб, Ҳиндистон мўлкига ғариб бир аҳволда келиб тушди. У йиллар давомида ҳижронда ёш тўкиб, атрофга оҳу ноладан ғавго солиб юрди. Жони қилган гуноҳидан хас каби ўртанди. Азоб чекиб юрган маҳалда тавба қи-лиш уни бу қийин аҳволдан қутқарди. Раҳмат боғидан яна майин шабада эсди ва у юз минг азоб-уқубатдан ха-лос бўлди. Тавбаси қабул этилиб, у ўзининг аввалги ҳур-матли мавқеини эгаллади.

Шундай бир кишининг мушкили осон бўлгач, сен унинг олдида ким бўлибсан, эй, муродига етмаган заиф. Тавба қил ва ундан ўз нажотингга эриш, йўлга азм айлаб, мақ-садингга ет!

ХСIII

Яна бир қушнинг Ҳудҳудга саволи

Яна бир савол берувчи сўради:

— Эй тож кўрки! Менинг табиатимда ўзгарувчанлик мижози мавжуд. Таъб у ёки бу сифатда расо эмас. Баъ-ван фисқу фасод ишлар билан шуғулланаман, баъзан тақ-воғарлик қиламан. Гоҳида эгри бўлсам, гоҳида тўғриман. Гоҳо майхона аҳли билан улфат бўлсам, гоҳо худога му-ножот қилувчилар даврасига қўшиламан. Гоҳ Каъбани тавоф қилувчи яздонпарастман, гоҳ дайрда бут олдида сиғинаман. Ҳолатимда барқарорлик йўқ, шунга кўра ҳад-дан зиёд изтироб чекаман.

Бу ўзгарувчан шум мижозим ва бу хил нафратланар-ли одатим билан тўғри йўл топа олмасам керак деб ўй-лайман. Чунки бу йўлда якранг, яъни барқарор эътиқод-ли бўлмасам ўзимни тополмасман, дейман.

ХСIV

Ҳудҳуднинг жавоби

Ҳудҳуд унга шундай деди:

— Дарҳақиқат, бу хил бемаъни хислат барчанинг зо-тида мавжуд.

Уларнинг барчасига нафс ва руҳ сабабчидир. Агар буларнинг биридан бандлар боғланса, иккинчисидан очилади. Агар кимки нафсониятни инкор қилса, унинг зотида руҳоният ғолиблик қилади. Ҳар бир киши бундай шарафга эга бўлса, у киши пок саналиб, ўз вақтнини хуш ўтказган бўлади.

Бордию кишининг мижози ўзгарувчанликка мойиллаша-ю, сен каби шармандаликка дучор бўлса, бундай киши риёзат чекиш туфайли ушбу касалликдан илож топади ва табиати барқарор бўлади. Агар нафс кишини шундай хатарга йўлиқтирса, унинг чораси муршид тадбири орқали топилади. Чунки муршид ҳар қандай иллатларга табиб бўлиб, халойиқ уни «пир» ҳам деб атайди, эй зийрак киши. Агар сўфийлик йўлидаги толибга нафс тўдасидан турли тубанликлар юзланса-ю, натижада феълнда ёмонлик пайдо бўлса (талаб аҳллари гоҳида бунга мубтало бўладилар), пир уларнинг ҳар бирини турли даволар қилиб, иллатини дафъ этади ва толиб шифо топади. Сен айтган нарса ҳам шундай касалликлардан биридир. Бунинг тадбири эса риёзат чекмоқдан иборат. Сен ҳам бу ишга ўзингни боғлаб, бу қаттиқликка белингни боғласанг, умид улдирким, бир олий марҳамат кўрсатилиб, сени бу хил номусга қолишдан халос этади. Шунда сен у қийинчиликлардан хурсанд бўлиб, ҳақ йўлида пок йўловчи бўла оласан.

XCV

Шайх Абу Туроб Нахшабий ҳикояти

Пок табиатли ҳақиқатни аниқловчилардан бири, ҳаққа восил бўлган Абу Туроб Нахшабий¹ бир муридиининг ҳолига назар солиб, унда зебу зийнат нишонасини кўрар эди. Чунки бу мурид киядиган хирқа тоза матодан бўлиб, у қизил, яшил ва сариқ нақшлар билан зийнатланган эди. Унинг нафси гўзалликка, кийинишда зеболикка кўпроқ майл кўрсатарди.

Пир бундан қутулиш учун унга кўпгина риёзатлар буюрди, аммо унинг сўзлари бефойда бўлиб қолаверди. Унда:

¹ Абу Туроб Нахшабий — қаршилик йирик шайхлардан.

ги бу сифатнинг дафъ бўлмаганини кўрган пар'охир-Садри-батда шундай буюрди: уни ўзининг ёмон нафсини тугатгунга қадар ҳар кун мол сўйиладиган кушхонага олиб боринглар! Шундан сўнг бир саватга қўйнинг ичак-чавағини барча ахлат ва нажосатлари билан бирга солиб, мурид бошига қўйди ва маҳкам ушлаб туришларини буюрди. Токи бу машаққат ва ранждан у кўп қон ютсин. Уни шу тахлитда салласидан ифлос томчилар томаётган ҳолда Насаф¹ бозоридан ўтказиш ҳақида кўрсатма берди.

Унинг ўжар нафсини тузатувчи ушбу тадбир бир неча кунга чўзилди. Шундан кейин унинг хирқасида гўзалликдан асар ҳам қолмай, барча зеболиги бурнидан чиқди. Бу машаққат унинг нафсини ҳалок қилгандан сўнг комил муршид яхшилаб ювиниш лозимлигини буюрди. Шу тариқа уни бу касалликдан қутқариб, бу хатардан эсон-омон ўткарди. Турар жойини васл айвонига ҳамнишин қилгандан кейин нимаики истаган бўлса, ўшанга эришди.

Сен ҳам нафсингни бирор хил ранж чекишга қўй, бунинг эвазига хазинани қўлга киритасан. Акс ҳолда ўзингни ҳалок бўлдим деб ҳисобла ва ўзгарувчанлик дўзахида ўлдим деб санайвер.

XCVI

Яна бир қушнинг Худҳудга саволи

Савол берувчи қуш шундай деди:

— Эй қутлуғ табиатли! Нафс менга золимлик кўрсатиб, чексиз душманлик қилади. Нимаики буюрилган бўлса, у бунга хилоф йўл тутади, унинг ножўя ишларини ҳеч бир кечириб бўлмайди. Агар бу йўлда нафсим менга душманлик қилса, мен бу оғир йўлни қандай қилиб босиб ўта оламан?

XCVII

Худҳуднинг жавоби

Худҳуд деди:

— Эй ҳирсга берилган нотавон! Нафс зулми кўнглингни тилка-пора қилибди. Туну кун нафснинг маҳкуми бўлиб, ўзингни шу бемаъни ҳангома билан овутасан. Нафо

¹ Н а с а ф — ҳозирги Қарши шаҳрининг қадимги номларидан бири.

неки амр этган бўлса, унга бўйсунгансан. У сендан Баланд келиб, сен унга мағлуб бўлгансан. У буюрмасдан туриб, бирон нафас ўзингча олмагансан. У нима ҳавас этган бўлса, сен ўшани бажариб келгансан. Умрингни унинг фармонига сарф этгансан. У қаерни таманно қилган бўлса, унинг орқасидан эргашгансан. Нафс сени худди эшак каби нўхталаб, орқангга миниб олган. У сени қаёққа етакласа, ўша ёққа кетасан, «юр» деса юрасан, «тўхта» деса тўхтайсан. Агар сен ёш болалик чоғингда унинг асири бўлиб, беҳуда ўйин-кулги билан гафлатга чўмган бўлсанг, йигитлик чоғингда ҳам ундан айрилмадинг; бир лаҳза ўз ҳолингга боқиб, ўйлаб кўрмадинг. Мана энди қарилikka қаддам қўйдинг, аммо ўз одатингни ташламай, фисқу фужур ва исён қилиш билан шуғулланасан. Бутун умринг ана шу хил гафлат ва итоатсизликда ўтди. Энди юз минг армон билан ўлиш маҳалинг етди. Умринг ўтиб кетса ҳамки, тангри амрини сира ёд этмадинг, адашш ва ёмонликдан бошқа йўлни тутмадинг! Бутун оламни қидирса сен каби умрини беҳуда ўтказган ғалати бир зот топилмаса керак! Тириклик чоғингда бу хил гафлатга ботдинг, ўлганингдан кейин, кўр, қандай ҳолатга тушар экансан.

ХСVIII

Ҳикоя

Бир золим подшоҳ бўлиб, у доимо маст-аласт юрар, ниҳоятда беҳаё, босқинчи ва қонхўр эди. Ҳаром нафси уни ҳар хил ёмон ишларга буюрар, у эса ҳеч бир бўйин товлamay, уларни бекаму кўст бажарарди.

Бир куни у айш жомидан нўш этаётиб, кўчадан ўтиб бораётган жанда кийган иккита дарвишни кўрди. Улар бир-бирларига ҳам дўст, ҳам ўртоқ, ҳам ҳамдам, ҳам сирдош, ҳам ғамхўр ва шафқатли эдилар. Шоҳ улардан бирини ўз ёнига чорлаб, шериги тўғрисида шундай савол берди:

— Айт-чи, сенинг ўртоғингга бўлган муносабатинг нимадан иборат?

Дарвиш шоҳга шундай жавоб қилди:

— Бизнинг ўртамиздаги муносабат бир-биримизга дўстлик, ҳамдамлик кўрсатиш ва ҳамфеъл бўлиб, ўзаро ҳамкорлик қилмоқдан иборатдир.

Ғофилликдан маст бўлган подшо яна шундай савол берди:

— Эй йўл соҳиби! Айтгин-чи, мен яхшиманми ёки сенинг ўртоғингми?

— Менга иккингиининг ҳолингиз ҳақида нимаики аён бўлса, ўшани баён қиламан. Ҳар иккаласидан хабардор бўлгач, эй, тож эгаси, улардан ўзинг ҳукм чиқарасан.

Гарчи сен мамлакатга шоҳ бўлсанг-да, лекин ҳақ йўлди гумроҳсан. Ҳақ нима буюрса сен унга хилоф иш қилиб, кечаю кундуз умрингни гафлатда ўтказмоқдасан.

Шеригим эса гарчи дарвиш ва гадо бўлса ҳам, ҳақ амрини жойида бажо келтиради. У бирор марта тўғри йўлдан ташқари қадам қўймаган. Вақтини ҳақ амрини бажариш билан ўтказди.

Сен шоҳсан-у, аммо нафсинга мағлуб ва хорсан, у гадо бўлса ҳам, нафсини ўзига асир этган. То тирик экансиз, ҳар иккингиининг ҳолингиз шундай кечади. У гадо ва сен шоҳнинг яшаш тарзингиз шундайдир. Ўлганингиздан кейин эса у — шоҳ, сен эса — гадо бўласан. Чунки сен маст эдинг, у эса тўғри йўлдан борувчидир.

Йўл пири бу сўзларни айтгач, шоҳ сесканиб, уйқусидан уйғонди. У аввал маст бўлган бўлса, энди унга ҳушёрлик етишди, уйқуси бедорлик билан алмашди. Шундан сўнг у шоҳликнинг зарбоф қийимларидан ор қилиб, уларни ечиб ташлади ва ўрнига жанда кийди. Ҳақдан кўнглига огоҳлик етиб, дарвишлик аслида шоҳлик эканини англаб етди.

XCIX

Яна бир қушининг Ҳудҳудга саволи

Яна бир савол берувчи шундай деди:

— Лаънати иблис ўз макр ва найранглари билан мени ўз домига туширмоқ учун қасд қилади. Мени бир зум ҳам ўз ҳолимга қўймай, кўнглимга турли оламларни келтиради. Ҳар лаҳза бошимга хилма-хил хаёллар солади, ундан қутулмоқликнинг ҳеч эҳтимоли йўқ. Ундан халос бўлишнинг иложи бўлмагани учун айтган ишларини бажаришга мажбурман. Унинг васвасаларидан шундай бир ночор аҳволга тушдимки, ақлим ундан қутулишга ожизлик қилмоқда.

Худҳуд деди:

— Токи нафсинг мавжуд экан, унда иблис яшириниб, шукр қилади. Нафс кўнглингда шунчалик ғурур соладики, ундан дилингда путур етади. Ҳатто уни кўрган шайтон ҳам ҳайрон қолиб, ҳайрат водийсида саргардон кезади. Қайси бир ишдан нафсинг ўз истагига эришса, ундан шайтон ҳам ўз мақсадига етади. Агар сен ўз нафсинг ҳукми билан бирон иш қилсанг, буни кўрган шайтон иржаяди. Сен ўзингни шайтонга хор бўлдим деб атама, балки у сенинг нафсингни ўзига вакил қилиб олгандир. Дунёга таллуқли бўлган барча ишлар ва воқеаларнинг бошдан-оёқ шайтонга дахли бор. Ҳақ нафсингни шундай яратганки, унга юзта шайтон ҳунари жо бўлган. Нафсинг шунчалик макр-ҳийлалар кўрсатадики, ундан ҳатто юзта иблис ҳам шарманда бўлади. Сен бу янглиғ нафсга ошно бўла туриб, яна нима учун шайтондан гина қиласан?!

СИ

Ҳикоят

Харақоний¹ қошига ўз сулук ва тоатидан ноумид ҳолда бир мурид кириб келди ва унга шундай деди:

— Иблис менга кўп ҳунарлар кўрсатиб, кўнглимга ҳар ишда раҳнамолик қилмоқда. Ундан номозимга қусур, қилган барча зикру тасбеҳларимга юз хил путур етмоқда.

Комил мурид унга шундай деди:

— Эй зулмкор, жабринг тиғи билан шайтоннинг кўнгли яраланди! У ҳам сенинг устингдан шикоят қилиб, жабру зулминг ҳақида ҳар хил сўзлар айтди. У айтдики: «Менга ҳақ аввалдан макр билан кишилар ҳолини танг қилишни қисмат этган. Мен одамларни исён сари бошлаб бораман, уларга нуқсон водийси томон йўл кўрсатаман. Сен шундай бир мурид тарбият қилибсанки, унда бу сифатлар мендагидан ҳам ортиқроқдир! Ҳар қачон одамларнинг энг ёмони бўлган ушбу муриднинг олдига келиб, кўнглига бирон-бир васваса солай десам, менга мақбул туш.

¹ Абулҳасан Харақоний — хуросонлик машҳур шайхлардан, 1033—34 йилда вафот этган. (Достонда вазн талабига кўра Харақоний ёзилган).

ган ҳар қандай ёмон иш билан унинг кўнгли олдиндан машғул эканлигини кўрардим. Ҳатто менинг хаёлимга келмаган ифлос ишлар ҳам унинг хотирида маҳкам ўрнашиб олган бўларди».

Шайтон сенинг ҳақингда ушбу гапларни айтиб, бизга ҳам кўп «тахсин»лар ўқиди. Ушбу макр ва ҳйла-найрангларнинг учун сенга кўпдан-кўп раҳмат. Чунки шайтоннинг ўзи таълим берган муридинга раҳмат деб айтиб кетди.

Мурид:

— Шайтон менга тухмат қилибди, аслида унинг ўзи мени ёмон ишлар томон рағбатлантирар эди,— деди.

Шайх эса:

— Жуда яхши ишлар қилиб, сен шайтон билан талаш-моқдасан. Мен эса ораларингизда узрингизни эшитиб, ҳукм чиқарувчи ҳакам бўлдим. Сенга ҳам шайтондан юз марта уят бўлсин, шайтонга ҳам сен каби нодон шум кишидан уят бўлсин!!!— деди.

СИ

Яна бир қушининг Ҳудҳудга саволи

Савол берувчи деди:

— Эй қутлуғ жамол эгаси! Молу дунё менинг кўнглимга чексиз муҳаббат солди. Унга эришмоқ хаёли жонимга қувонч бағишлайди, унинг жаранглаган товушини эшитсам, кўнглим ҳузур топади. Қўлимда агар бир нафас олтин-кумуш бўлмаса, мени ўша заҳотиёқ ўлди деб ҳисоблайвер.

СИИ

Ҳудҳуднинг жавоби

Ҳудҳуд унга деди:

— Эй ҳақиқатдан йироқ! Жонингга пул фироқ доғини қўйибди. Ҳирс жоми кўнглингни маст айлабди, сен бу мастликдан ер билан битта бўлибсан. Киши ҳам шундай сўзларни айтадимиз?! Ахир бу ҳақиқий инсонларнинг иши эмас-ку! Асл инсонлар бу ишдан ор қиладилар.

Бу хил тубан иш билан шуғулланиш фақат сичқонга ярашади. У ниҳоятда тиришиб, ерни қазиш билан донмо тупроқ ичра хору зор умр ўтказди. Шум ҳирси туфайли

ер тагидан турли тешиклар кавлаб, бу ёмон хислатидан ниҳоят кўп машаққат чекади. Шу тариқа доимо уй сарн тешик очади. Аммо ногаҳон бурчакда писиб ётган бир мушук чиқиб, уни роҳат қилиб овлайди ва мазза қилиб иштаҳа билан этини еб, қонини симиради.

Ёки йиллар туфроқ ичида хазинани пойлаб ётган илонга ўхшайсан. Чарх бунинг эвазига унга лойиқ жазо беради, яъни у кишилар кўзига кўрингани заҳотиёқ, бошини янчиб ташлайди.

Сенинг зотингда ҳам шундай хислат борки, эй, ифлос, бу билан сен илон ёки сичқонни эсга келтирасан. Уларнинг оқибати нима бўлгани ўзингга маълум. Билгилким, сендаги бу сифат яхши эмас.

Симу зарни севган одам унга қул бўлиб, унинг шавқидан ажойиб маст ҳолга тушади. Ёки фараз қилки, фақат жоҳил ва нодон, маст кишигина симу зарни ўзига бут ҳисоблаб, унга сиғинади. Будаё кишини жаҳолат билан ислонни тарк этиб, дўзахга равона бўлган деб айтиш мумкин. У бу жаҳон боғида токи тирик экан, ўз умрини шу янглиғ машаққат билан ўтказди. Олтин-кумуш учун юз хил ҳирс ва шайдоллик кўрсатади, аммо охирида расволик билан ўлиб кетади.

Майли, мен сени сичқон деб атамай, балки Қорунга тенг деб ҳисоблай; илон демасдан, Фаридун деб ҳам атай. Аммо оқибати нима билан тугайди? Улар нима қилдилару сен нима қила олардинг?! Барибир улар каби бутун бойлигинини қолдириб, нариги дунёга равона бўласан! Шунинг учун бу беҳуда хаёлни бошингдан чиқариб ташла! Миянгни эзиб ётган бу қаттиқ тошдан қутқар! Ҳақиқий эр бўлсанг, асл мақсадни кўзлагил, нимаики сўзласанг, ўшандан сўзлагил. Бу номуносиб иш билан шуғулланма, чунки ундан сенга зарар етиб, охири жонингнинг уволи бўлади.

CIV

Ҳикоят

Басра шаҳрида бир хасис киши бор эди. У нодонлик билан олтин-кумуш йиғишга муккасидан кетган эди. Ҳотам Тай¹ саховат ва карам кўрсатишда қанча ном қозон-

¹ Ҳотам Тай — VI асрнинг иккинчи ярмида яшаган: арабларнинг тай қабиласидан бўлган бу киши саҳийликда шухрат топган. Шарқ адабиётида бу образ саховат тимсоли ҳисобланади.

ган бўлса, у динор ва дирҳам йиғишда ундан машҳурроқ эди. Ушбу хасис ва пасткаш киши кўп машаққат чекиб, битта-битталаб олтин йиғар эди. У катта бир хазина тўплагач, уларни ер тагига кўмди. Бу очкўз яна шунга тенг келадиган бойликни тўнига гир айлантириб тикиб олган эди. Яширган беҳисоб олтинлари ўша шум ҳирсли кишининг кўзига ҳатто кундуз кунлари ҳам осмонда ярақлаган юлдузлар каби кўринар эди. У ўзича, танимга қувват, танимга қувватгина эмас, балки жонимга сиҳат ҳам ана шу олтинларим туфайли, деб ўйларди.

Иттифоқо, бир куни у савдо-сотик қилиш учун дарё соҳилига келди. У ерда савдо қилган молидан тушган ҳаром пулларга таом олиб еди. Шундан сўнг, қўлини ювмоқчи бўлиб дарё лабига энгашди. Аммо тўнига тиккан олтинлари оғирлик қилиб, уни сувга тортиб кетди. Хасис киши ана шу ёмон феъли туфайли дарёга чўка бошлади. У сувдан чиқмоқчи бўлиб, изтироб билан чунон талпинар, биров келиб қутқарар, деган умидда бақириб-чақирар эди. Аммо одамлар ёрдамга етиб келгунга қадар у дарё тубига чўкиб бўлди. Чунки унинг олтиндан бўлган лангари беҳад оғир эдики, шу сабабли у сув тубида садаф ичидаги гавҳардек мангу тик туриб қолди.

Унинг жонига офат етказган нарса, албатта, ўзи йиққан симу зар эди. Шунингдек, унинг яшириб қўйган хазинаси ҳам талон-торож бўлди. Олтин-кумуш йиғиш оқибатда ана шундай мудҳиш воқеа билан тугади. Сен бундай жирканч ишлардан қўлингни торт! Уларга зинҳор майл кўрсатма, чунки бу фано денгизи — дунё доимо даҳшатли тўлқин ичидадир.

CV

Яна бир қушнинг Худҳудга саволи

Бир савол берувчи сўради:

— Эй олий мартаба эгаси! Мен жаннат каби бир масканда истиқомат қиламан. У ердаги ҳар бир дарахт беҳишт тўбисига ўхшайди. У ернинг ҳар тарафида кавсар каби зилол чашмалар оқиб туради. У ернинг суви дилкаш, ҳавоси эса оромижондир, саҳнида жонга озук бўладиган мевалари кўп. Майдони жаннат боғи каби кенг бўлиб, ўртасида улкан бир қаср бунёд этилган. Қаср ичи ажойиб нақш берилиб зар билан ишланган, ташқариси эса гавҳарлар билан зийнатланган. Бу қасрда хушсурат, сийрати

ёқимли бир подшо дам олади. Менинг манзилим ана шундай ажойиб гулшан ичидадир. Бу ерда мен шоҳ васлига эришганман. Унинг суҳбатлари бир дақиқа ҳам менсиз ўтмайди. Туну кун мен унинг энг яқин улфати ва суҳбатдошиман. Бу хил хурсандчиликдан воз кечиб, Симурғни истаб йўлга чиқиш мақсадга мувофиқми?

CVI

Худҳуднинг жавоби

Худҳуд унга деди:

— Эй хаёллари пуч! Сен айтган барча нарсалар аслида ҳеч нарсага арзимади.

Гарчанд гулшан зебо ва дилкаш бўлиб, унинг суви ва ҳавоси кўзга хуш кўринса-да, шунингдек, у ерда тўбига ўхшаш дарахтлар жилва қилиб, гуллари юз хил ишва билан кишини ўзга мафтун этса-да, сен шуни билки, у ердаги оппоқ очиладиган насрин ва бошқа гуллар вафосиздир. У ернинг сарв билан сунбули мангу эмасдир. У ернинг баҳорига бир кун хазон шикаст етказди ва гуллар қора тупроққа қорншадилар. Бу даврон чархи у ердаги қасрни ҳам худди хаста ошиқ кўнгли каби вайрон этиб ташлайди. Жафо келтирувчи рўзгор эса бу қаср шоҳини тахтдан қулатади. Унинг боғида гулчеҳралардаги сингари вафо йўқдир, шоҳи ҳам меҳри тош гўзаллар каби абадий эмасдир.

Бас, шундай экан, сен булар олдида ким бўлибсан, эй, заиф киши. У боғдаги бирор гул тиканининг санчилишига ҳам чидай олмайсан-ку! Ҳақиқий эр бўлсанг, бақо Қофига йўл ол ва у тоғ чўққисинда турувчи шоҳ васлига эриш! Чунки бу гулшан камолига ўша сабабчидир. Унинг хазонга юз тутиб, завол топиши ҳам ўшандан. Унинг жамоли шоҳга зеболик ва бахт ато этади. Шоҳнинг тахтдан ағдарилиши ва яқсон бўлиши ҳам унинг улуғлиги туфайлидир. Шоҳ қасрининг обод бўлиши ҳам унинг ҳикматидандир, сўнгра вайрон бўлиши ҳам унинг қудратидандир.

CVII

Ҳикоят

Қарахтликдан донг қотган бир қаландар бўлар эди. У эртаю кеч банг истеъмол қиларди. Кўринишдан бу оламдан этак силкиган дарвишларга ўхшар, аммо бутун сир.

Асрори ёнидаги банг идиши — журъадонида яширинган эди. Банг тортган дамларида ўзини қўярга жой топа олмай, ҳар доим айш қилмоқ ҳақида турли хаёллар сурарди.

Кунлардан бир кун у бир вайронага кириб, бангдан одатдагидан кўпроқ тортди. Бузуқ девор бўлагини бошига ёстиқ қилганча сирлар оламида сайр қила бошлади. Ўзини хаёлан гўзал гулшан ичра шод ҳолда кўрди. Атрофида айшу ишрат ашёлари муҳайё эди, гўё ётган маскани бир олий қаср бўлиб, бу қаср биноси машҳур мусаввир Моний устахонасидек безатилган эмиш. Ўзи тахт узра Жамшиддек хуррам, ёнида офтоб жамолли бир гулчеҳра ҳам бор эмиш. У олиймақом подшо айшу ишрат билан машғул бўлиб, ҳар лаҳза ўша гулчеҳра ёридан баҳра олаётган эмиш. Шу хаёллар билан у ўзини кошонада ҳис қилиб, вайрона ичида ётар эди.

Вайронада ниши учида ажал захрини сақлагувчи бир чаён бор эди. У вайронани айланиш учун чиқиб, нишини ҳар томонга санчган ҳолда у ёқ-бу ёққа юрар эди.

Хомхаёл қаландар алаҳсираган ҳолда хаёлий гулчеҳрасининг лабидан бўса олаётиб эди, шу пайт лабига чаёнинг найзаси санчилди.

Қаландар беқарор ҳолда чинқирганча ўрнидан турди, изтироб ва алам ичра қараса, ёнида на гулу гулшан, на қасру тахт ва на хушбахт соҳибжамол бор эди. Шу тарзда унинг беҳуда хаёллари барҳам топди, бироқ у лаб чўвиб ажал нишини еган эди. Қилган барча ишлари хато эканлигини англади, аммо бу пушаймонлик унга фойда келтирмади.

Сен ҳам ўшанга ўхшаш аҳволга тушгансан, миянгни бўлмағур хаёллар чулғаб олган. Аммо бир кун ажал нишини еб, сесканганча ғафлат уйқусидан уйғонасан. Бироқ у пайт қанча зору фиғон кўтарма, қилча нафъ етмайди. Ушанда ўзингнинг кимдан йироқ тушганингни яхши англайсан, лекин жонингда айрилиқ доғи муҳрланиб қолади.

CVIII

Яна бир қушининг Худҳудга саволи

Яна бир савол берувчи деди:

— Эй тенги йўқ! Кўнглимни бир ишқ асир этди. Агар маъшуқам рухсорини бир он кўрмасам, ўша заҳотиёқ олам кўзимга қоронғу бўлиб кетади. Усиз бир нафас ҳам қарорим йўқ, дард ва ғам чекмақдан бошқа иложим йўқ. Юзи-

га назвора қилиш менинг мақсадимдир. Васлини кўргач,¹ кўнглим ором топади. У билан шунчалик улфатманки, шу сабабли ундан айрилиш менга машаққат туғдиради. Агар унинг ёқимли овозини эшитмасам, руҳим қуши жисми билан видолашади. Кўнглим ҳижрониди хаста, ҳаётим васлига боғлиқдир. Ундан жудо бўлсам жонимга бедодлик юзланади, туну кун кўнглим иши фарёд чекмоқ бўлиб қолади. Бир дақиқа ҳам ундан айрила олмайман. Ундан айрилганим — ўлганим! У санам ишқин нечук тарк этгаймен? Айрилиб ундан қаёнга кетгаймен?!

СИХ

Худҳуднинг жавоби

Худҳуд деди:

— Эй ишинг ёниш ва куйишдан иборат бўлган! Кўнглингни мажозий ишқ ўт солибди. Сен ҳақиқий ишқдан йироқ тушибсан. Дилингни айрилиқ доғи ўртабди. Кўнглингни асл йўлдан чекиниб, сўқмоқдан юришни савоб деб билибди. Тириклик чашмасидан бебаҳра қолиб, ифлос кўлмақдан ташналикни қондирмоқчи бўлибсан. Кўнглингни порлоқ дурдан ғофил қолиб, оддий бир шудринг сари мойиллик кўрсатибди. Осмонда чарақлаган қуёшдан юз ўгириб, шам ва машъал нурини қабул этибсан. Зоҳирий шаклдан фириб топиб, маъни жамолидан бенасиб қолибсан. Юз балғам ва қондан оройиш топгандан кейин ташқи ҳусннинг иши нима ҳам бўлар эди?! Чигил¹ хурининг юзини не учун васф этасан? Ундаги оқу қизиллик балғам ва қон туфайли-ку! Ташқи гўзалликнинг вафоси йўқдир, у доим бирдек ва абадий эмасдир. Шу сабабли у ошиқ ва шайдо бўлишга, ишқидан расво бўлишга арзимабди. Агар кимдаким боқий гўзалликка эга эмас экан, унинг шаклидаги гўзалликдан ор қилиш лозим. Агар бу кун чиройли кўришиб, эртасига хунук бўлса, бундай гўзаллик ёқимли ҳисобланмайди. Сен шундай баркамол ҳусн эгасини севгилки, унинг қуёши ҳеч қачон завол топмасин. Агар унинг сен каби юз туман минг ошиғи бўлса ҳам, улар унга ошиқликқа лойиқ эмасдирлар. Унга ишқ аҳлининг ҳар бири юз жонини фидо қилса ҳам озлик қилади. Чунки унинг ҳусни бундайларнинг юз мингига арзийди.

¹ Чигил — қадимги туркий қабилалар иттифоқидан биринчи раунда ми. Чигил қизлари ўз гўзалликлари билан машҳур бўлган.

Арастунинг¹ бир шогирди бўлиб, устозининг ҳар бир дарсида ҳозир бўлар эди. Донишманд файласуф унга алоҳида эҳтиром кўрсатиб, барча шогирдларидан ортиқ ҳурматлар эди. Ешлик чоғидан ёнида улғайтириб, унга ўзида бор махфий илмларни ўргатган эди. У оламнинг тўрт юз йирик донишманди орасида барчасидан ортиқ бўлиб, фақат Арастудан кам эди.

Донишманд ўзича мазкур шогирдини келажакда Искандарга яқин хизматкор этишни хаёл қиларди. Узим бир ёққа кетсам, у Искандар ҳузурида фарзандим каби ўрнимни босади, деб ўйларди. Хуллас, бу шогирд ҳикмат бобида юксакликка эришиб, ҳатто йиғинларда Афлотун² билан ҳам баҳслашадиган даражага етди.

Кунлардан бир кун у кўчадан ўтиб кетаётган эди, ногаҳон бировнинг ишқи унинг кўнгли томон йўл топди. Кофирлар ибодатхонасидан чиққан бу гўзал ой юзли ва кумушбадан, тошюрак кофирлар каби золим бўлиб, ноз билан юз динни талон-торож этувчи ва ҳикмат аҳлини зору шайдо қилгудек ниҳоятда чиройли қиз эди.

Файласуф шогирд унинг домига гирифторм бўлганидан сўнг, кўнгли унга ошақи зор бўлди. Васлига етишмоққа бел боғлаб, орага кишилар қўйди. Ва ниҳоят, кўп молу маблағ сарфлаб, у дилрабони ўзига мойил қилди ҳамда ўз никоҳига олди. Бу бут (қиз) васли қўлига киргач, худди кофирлар каби бутпараст бўлди, яъни у гўзал қиз олдидан нари кетмади. Кечаю кундуз кўзини ундан олмасдан, унга мафтун бўлиб, китобга қарамай қўйди. У гўзал маҳвашга шу қадар мубтало бўлдики, ҳаттоки устозидан сабоқ олишни ҳам эсидан чиқарди.

Устоз унинг бу ҳолга тушганини кўриб, насиҳат йўли билан чорасини топмоқ истади. Кўп панд-насиҳатлар қилди, аммо бу насиҳатлар балонинг олдини олишда ёрдам бермади. Устоз қараса, илму ҳикматлари зоеъ бўлиб, неча йиллик чеккан заҳматлари бекор кетмоқда. Беназир файласуф ҳар қанча ўйлаб кўрмасин, бу дардни даволашнинг иложини топа олмади. Охири махфий чора қўллаб, у гў-

¹ Арасту — қадимги юнон файласуфи Аристотель номининг шарқча аталиши (эрамиздан олдинги 384—322 йилларда яшаган).

² Афлотун — қадимги юнон мутафаккири Платон (эрамиздан олдинги 427—347 йиллар).

залга кучли бир дори берди. Гўзал дорини ичгач, оҳу фиғон тортганча йиқилди, аҳволи вақт ўтган сайин тобора ёмонлаша бошлади.

Йигит уни тузатиш учун турли чоралар қўллаб кўрди, аммо улар ҳеч бир фойда бермади, санам касалликдан тузалмади. Бу мушкilotга мубтало бўлган йигит чора топмоққа ожиз қолгач, устози ҳузурига ғамгин бир ҳолда кириб борди. У бошини маломат билан қуйи солганча, кўп хижолат чекиб, ўз ҳолини баён қилди. Устод бу шогирдининг бу хил эҳтиёжмандлигини кўриб, даволаш учун бемор қошига келди. У шогирдига деди:

— Тур, сен бугун хизматга бор, Искандарга қуллингинни бажо келтир. Мен беморингни даволаб, париваш ёрингни тузатаман.

Шогирд устоз сўзларини қабул қилиб, йўлга равона бўлди.

Устоз касални даволашга киришди. У меъдани тозалайдиган беҳад кучли бир дори тайёрлаб, касалга берди. Хаста бу дорини ичди. Устод ўз маҳрамларига, касалнинг ҳолидан воқиф бўлиб, тоғора ушлаб, эшик тагида туринглар; у нимайки қайт қилса, тўкиб юбормасдан, бир хумчада асранглар, деб буюрди. У шу сўзларни айтиб, ташқарига чиққани замон дори ўз кучини кўрсатди. Қиз ичидан касаллик келтириб чиқарган балғамларни суриб чиқарди. Қиз узлуксиз қайт қила бошлади. Бу пайтда устоз ташқарида эди. Хастанинг на бир мадори, на жисмида бир қатра қони қолмади. Ундаги балғам, сафро, савдо ва қон дафъ бўлгач, суманбар мажолсиз бир ҳолга тушди.

Кечқурун йигит уйига қайтди. Донишманд унга: «Кириб, ёрингга боқ!» — деди. Шогирд уйга кириб, ўзининг аввалги шўх ва дилкаш ёрини кўрмоқ истади. Аммо қараса, маҳбубаси ўрнида буришиб кетган бир нохуш жисм ётибди. Йигит уни таний олмай; «Менинг ёрим қани? Сарв бўйли лоларухсорим қани?» — деб сўради. Ҳамма нарсани чуқур билувчи донишманд олим буни эшитиб: «Мен берган идишни келтиринглар, нозанинни ошиқига еткаринглар», — деди. Бу сўзни эшитганлар идишни олиб келдилар. Унинг ичи турли ахлат, макруҳ қусиқлар билан тўла бўлиб, сасиқ ҳид бурқсиб турарди. Шунда устоз шогирдига қараб:

— Ма, ол, сенинг паризодинг шудир! Гул юзли сарвиқоматинг ҳам шу! Сен мубтало бўлган шундан бўлак нарсаси эмас, сен шунга ошиқ ва мафтун бўлган эдинг, — деди.

Бу сўзларни эшитган йигит устоди олдида ҳижолат-да қолди. Устоз уни бу қийин аҳволда кўриб, шундай деди:

— Эй фарзанд, эҳтиёж туфайли унга эмас, аслида сенга илож топдим. Сен яна ошиқсану у маҳбубангдир, у яна сени шайдо айлаган ёринг бўлиб қолади. Аммо бу хил ошиқлик, эй тушкунликка учраган киши, пок ишқ аҳли олдида уятлидир!

СХІ

Яна бир қушнинг Худҳуддан саволи

Яна бир савол берувчи фигон тортиб, деди:

— Эй яширин сирларни билувчи! Мен бу йўлда ўлиб қолишдан қўрқмоқдаман. Манзилга етиб бормасдан бурун жон таслим этишим мумкин. Бу хил улкан хавф қаршисида қандай бардош бера оламан?

СХІІ

Худҳуднинг жавоби

Худҳуд унга деди:

— Эй хаста дилли ожиз! Уйлаб кўр, бу оламда абадул-абад қола олмайсан-ку. Кимки бу дунёга келган бўлса, оқибат этак силкиб кетади, кўкси ажал тигидан ёрилади. Маърифат аҳли шуни исботлаганки, бу жонли ҳаёт охир ўлим билан тугайди. Фақат ориф бўлмаган беақл кишиларгина ҳар бир киши бошида муқаррар содир бўлувчи бу воқеадан беҳабардир. Агар жаҳонда минг йил яшасанг ёки бир зум умр кўрсанг, барибир ажал сенга омонлик бермайди. Авлиё ҳам бу гирдобдан қочиб қутулмайди, пайғамбар ҳам бу айланишдан халос бўлмайди. Киши қанчалик ваҳимага тушмасин, қанчалик қайғурмасин, барибир бундан озод бўла олмайди. Унга чап бериб қутулиш йўқ; пора бериб ҳам халос бўла олмайсан, ажал тиги ўз жаллодлигини қилади. Йиғласанг ҳам, ёлворсанг ҳам бу йўлдан бормасликдан ўзга иложинг йўқдир. Зоҳид ва ярамас киши ҳам, шоҳу гадо ҳам бу йўлни адо этади. Шунинг учун ундан қўрқиш кишига ҳеч бир фойда келтирмайди, балки ортиқча ташвиш чеккани қолади. Улмоқликдан бошқа илож йўқ экан, унинг фармонига қулоқ солмоқ яхшироқдир.

Нақл қиладиларки, юксаклик чўққисининг юлдузи, улуг элчи Сулаймон пайғамбар кунлардан бир кун тахт устида дам олиб ўтирар эди. Дев ва парилар унинг фармониға мунтазир бўлиб турншар, оламдаги барча махлуқот: инсонлар, ваҳший ҳайвонлар ва қушлар унинг хизматида қўл қовуштириб турарди. Буларнинг барига унинг фармони нуфузли бўлиб, барчаси унинг эҳсонидан умидвор эдилар.

Олдида бир оқил одам хомуш жим турарди. Шундай ҳолатда пайғамбар қошиға бир малоика учиб келди. У осмон жаллоди — жон олувчи Азроил эди. У пайғамбарға таъзим ва салом бажо келтиргач, шундай арз қилди:

— Эй карамли кишилар фахри! Илоҳиёт ҳикмати ниҳоятда махфий бўлиб, ундан ақл ҳайратга тушади. Олдинда турган мана бу азиз киши ўлишга ҳукм этилган. Умрининг ажал паймонаси тўлиб, юқоридан ҳукм келди, мен унинг ёнида шу соат қатл тигини санчиб, Ҳинд иқлимида унинг жонини олишим керак. Ушбу ишдан бағоятда ҳайратдаман ҳам дам-бадам ўзимдан ваҳимаға тушмоқдаман.

Азроил шу сўзларни айтаверсин, пайғамбар олдида турган бояги нотавон киши келиб, ер ўпди ва кўз ёш тўккан ҳолда шундай деди:

— Эй улуг пайғамбар! Бугун ўз ҳолимға беҳад даражада ҳайронман, ўлим ваҳимасидан бениҳоя паришонман. Шундай бир чора қилки, мен бу мамлакатда бўлмайин, чунки кўзим ваҳимадан қоронғулашиб кетмоқда.

Шунда Сулаймон шамолға: «Уни ҳавас қилган жойиға олиб бор! Қаерда тўхташни истаса, ўша ерга қўй ва кўнглидан ноиложликни дафъ қил!» деб буюрди. Шамол уни барча аъзойи баданиға ғавғо солганча тез учуриб олиб кетди. Бояги киши шамолға Ҳиндистон томонға учушни ишорат қилди ва шу ерга етгач, ундан нариға ўтмади. Ва шундай деди: «Шу ерда менға дам бер, чунки бу ер менға ёқиб қолди», Шу сўзларни айтиб, сувори пастға тушди, унинг тез учувчи оти — шамол ўз йўлида давом этди. Шу пайт бу ерга Азроил етиб келди ва тангри қудратига кўп офаринлар айтиб, уни марҳумларға яқин қилди. Қимдаким шамол билан бирға елиб-юурса ҳам унинг руҳини тутамлаш Азроилнинг ишидир.

Яна бир қушнинг Худҳудга саволи

Яна бир савол берувчи сўради:

— Эй зоти пок! Мен умрим борича тиришдим, аммо мақсадимга ета олмадим. Кўрган-кечирганим ғамдан иборат бўлди. Бу йўлдан борувчи дунё машаққатларини кам тортган хуррамдил одам бўлиши керак. Аммо мени тирякчилик ташвишлари ғамгин қилиб қўйган, жоним ҳар доим бир ғам билан жароҳатланади. Қайси кўнгилхушлигим билан бу йўлни босиб ўтай, ахир?! Кўнгли хушлар борадиган жойга мен бора оламанми?

Худҳуднинг жавоби

Худҳуд унга деди:

— Эй ғамгин табнатли! Қисмат сенинг зотингга ғамни баҳона қилиб кўрсатишни ёзибди. Бу водийни босиб ўтиш учун, шубҳасиз, ҳақиқий эрлар ғамга йўл озни сифатида қарайдилар. Йўл ғамини чекиш мард кишиларнинг ишидир. Йўлда ғамсиз кишини киши деб атамайдилар. Мардлар ғамгинликдан шод бўлади, бу хил тутқунликлар учун озодлик билан тенг. Машаққат остида ётган бу жаҳон бошдан-оёқ ғам манзилдир, унда ҳар бир тоифадаги киши бирон-бир ғамга мубталодир. Олам аҳли кўнглида олам ғами бўлса, пайғамбар кўпроқ одамлар ғамини ейди. Аммо аҳли яқинлар йўл ғамидан доимо ҳазир бўладилар. Агар кишиларга аввалги ғам, яъни олам ғами манъ этилган бўлса, одамийлик учун кейинги ғам — одам ғамини ейиш мақсадга мувофиқдир. Бордию сен бурунги ғам қўлида хору зорлик тортган бўлсанг, эй, ғамгин, бу йўлга кириб, ўзингни хурсанд қил. Сўнгисидан ғамгин бўлсанг, шод бўл, чунки кўнгил ундан обод бўлади.

Муҳаббат аҳли ғамдан шод бўлади, негаки номурод бўлмоқлик улар учун аини муроднинг ўзидир. Мақсад муродга етишмоқ учун йўл ғамини чекиш керак, фақат шу ғамгина кўнгилга нажот бағишлайди. Кимда бу ғам йўқ экан, у эр киши эмасдир. Чунки ғам озуқаси билангина бу йўлни босиб ўтиш мумкин,

Мисрда бир олий ҳимматли киши бўлиб, у маъно оламининг соҳиб давлати эди. Унда айш-ишрат қилиш учун жаъмики нарса тайёр эди. Бу борада нимани ўйлаган бўлсанг, унда бундан юз марта ортиқ бор эди. У жаннатмакон қаср ичида манзил тутган бўлиб, ҳурлар каби гўвал бир маҳбуба билан улфат эди. Лекин у олий сифатли пок зот буларнинг барчасига беилтифот қарарди. Ҳажр зиндонида қолган Юсуф каби унга ҳам доимо дард ва ғам чекиш ёр эди.

Ундан сўрадилар:

— Эй кўнгли қайғуга шерик бўлган пок зот. Бизга бу яширин сиригини равшан эт! Сенда шунча кўнгил очувчи шодлик асбоблари муҳайё бўла туриб, нечун хотиринг хуррам эмас? Нечун ғамдан ўзга нарсани кўнглинг ҳамдам этмайди.

У шундай деди:

— Йўл аҳли учун бу жаҳон зиндондир, чунки унинг истагани кўздан яширинган. Асосий иш шуки, инсон кўнгил истаганига етишга қадар барча йўлни босиб ўтиши лозим. Зиндонда ҳам киши хуррам бўладими?! Киши ғамхонада беғам ўтира оладими? Мен ҳақиқий ёримдан¹ айрилиқда армон чекаман, шунинг учун гарчанд Эрам боғида бўлсам-да, ўзимни зиндонда деб ҳисоблайман. Унинг васли гулзорига етишмагунимча ғам ташвишидан халос бўла олмайман.

СХVII

Яна бир қушнинг Ҳудҳудга саволи

Яна бир савол берувчи сўради:

— Эй беназир! Мен ҳақ амрини бажо келтирувчиман. Мен унинг фармонида доимо мунтазирман, бундан у қаҳр қиладими, эҳсон кўрсатадими, мен учун барибир. У ҳар қандай иш буюрса, мен уни адо қиламан, рад этса ҳам, қабул қилса ҳам унинг ўзи билади. У нима буюрса, ёзу қиш ўшани бажараман, рад ёки қабул қилиши билан менинг ишим йўқ. Менинг одатим амрига итоат этиш бўлиб, уни адо қилсам, ўзимни бахтли деб биламан.

¹ Худо кўзда тутилган.

Худҳуд унга деди:

— Бу сўзларинг яхши, аммо бу ҳақда сенинг ўзинг айтмай, балки сен ҳақингда бошқалар сўзлаганида янада яхшироқ бўлар эди. Чунки доимо барҳаёт ҳақ кишилар учун бу йўлда камолотга эришмоқни насиб этган. Кимки унинг фармониغا итоат қилиб, уни бажарса, бу йўлда унинг мартабаси улуғ бўлади. Кимки унинг амридан бўйин товласа, у рад этилиб, унинг иззатли қасридан узоқлаштирилади. Унинг фармонини бажарувчи эса келажаги қутлуғ, мақбул киши саналади. У амрига итоат қилишни ўз олдига мақсад қилиб қўяди ва бусиз бир сония ҳам ором билмайди.

Бироқ ҳар қанча итоат қилиб, унинг амру ҳукми билан тоат-ибодат қилса ва ўзининг бу иши билан фахрланиб, мақтанса ҳамда кибру ҳавога берилса, бундан жонига офат етади. Унинг эртаю кеч қилган озу кўп барча тоат-ибодати, борию йўғи — ҳаммаси ҳеч бўлади.

Кимки ўзининг қилган ишларини рўкач қилмасдан, унинг олдида бору йўғини тенг тутса ва манманликка берилмаса, ҳамда қилган тоатларини бир қора чақадск деб билса, у киши бахт-саодат кўчасига киради ва ўз тақво ҳамда ибодатларидан нафъ топади. Бундай киши ўз тоат ва тақводорлиги мевасини тотиб, бу иш маъносидан баҳраманд бўлади.

Тангри Одамни яратмасдан илгари, унинг танасига руҳ шамини киритмасдан бурун барча малоикалар тоат ва тақвога ружуъ қилиб, унинг одоб ва русумларини бажо келтиришар эди. Уларнинг барчасига Азозил¹ бошлиқ эди. У буларнинг мушкилларини осон қилувчи муршид эди. У ҳақ амрига итоат қилиб, неча минг йил тоат-ибодат билан машғул бўлди. Унинг бу борада қилган ишларини тавсифлашда нутқ лол қолади, ҳатто ақл билан тасаввур қи-

¹ Шайтоннинг бошқа бир номи.

лиш ҳам амримаҳол. Нақл қилишларича, бутун ер юзаси ва коинотдаги тўққизта олий фалакда у нотавонлик билан сажда қилиб юз қўймаган бирорта бўш жой қолмаган эмиш.

Тангри Одамни яратди ва уни ўзига маъшуқ этиб, ўзи унга ошиқ бўлди. Барча инсонлар ичида энг яхшиси ҳисобланган Одамга ҳамма малоикалар сажда қилсин деб буюрди. Малоикаларга шундай амр этилгач, улар ҳазрати Инсонга сажда қилдилар.

Бироқ неча минг йил ибодат қилиб, унинг амри билан тақво ва тоат айлаган Азозил ғурурланиб, Одамни писанд этмади ва унга сажда қилишдан бош тортди. Шу боисдан тангри малоикалар тўдаси ичидан уни рад этди. Кўнглидан ибодат завқини чиқариб олиб, бўйнига лаънат тасмасини боғлади. Унинг неча минг йил қилган ибодати зоеъ бўлиб, ўзи ҳақ даргоҳидан қувилди.

Шуни яхши англагилки, илоҳ бу йўлда фақат ўзини ўйлаб, манманликка берилишдан ҳам ортиқроқ гуноҳ йўқ деб ҳисоблайди. Ўзни кўрмоқ — тоатни кўрмоқ билан тенг бўлиб, қилган ишларини кўнглига келтириш — миннат қилиш демакдир.

СХХ

Яна бир қушнинг Худҳудга саволи

Яна бир савол берувчи шундай деди:

— Эй сарафроз! Қимки ҳақ йўлида пок ошиқ бўлса, унинг фойдаси нимадан иборат бўлади. Бу менга яширин қолмоқда, шуни шарҳ этиб берсанг. Чунки мен бу йўлда покликка эришдим. Ожизона сифиниб, шунга муяссар бўлдим.

СХХІ

Худҳуднинг жавоби

Худҳуд деди:

— Бу иш душвор бўлиб, тангри кимнинг ёри бўлса, ўшанинг иши осон кўчади. Ҳар бир олий табиатли киши бу давлатни қўлга киритса, бу йўл учун ундан ортиқроқ озуқ йўқ. Яъни бу йўлнинг озуқаси беозуқаликдир. Киши ҳар қандай озуққа банди бўлишдан озод бўлмоғи лозим.

Лекин унинг шарти шуки, агар бу йўлга кирган киши бошдан-оёқ тоат ва зухдини, фойда ва зиёнини, бору йўғини — ҳамма-ҳаммасини жамъ этиб, ҳақ йўлида фано ўтида покласин ва ўзи завқ билан уларни куйдириб, кулга айлантирсин. Бу кулни бошдан-оёқ ҳавога совуриб, улардан ҳеч асар қолдирмасин.

Сўнгра кўнглига афғон шамоли, балки бу чаман сари найсон шамолини эсдириб, қилган барча ишларини мутлақо кўнглидан чиқариб ташласин. Нимаики иш қилган бўлса, ҳаммаси кўнглидан чиқиб кетсин. У ўз вужудини шу тариқа йўқ қила олса, бу йўлга қадам қўйса бўлади.

Айтадиларки, агар у яхши воқиф бўлса, бу йўл бир қадамдан иборатдир. Бу қадам йўқу борини ҳеч бир асар қолдирмасдан ёқиб юбориш демакдир. Бу қадам қўйилгач, у матлубга етишади, ҳижрон ўртадан кўтарилиб, маҳбубга қовушади.

СХХИ

Ҳикоят

Шоҳ Иброҳим ибн Адҳам¹ деган киши бор эди. Унинг иши бу йўлда таслим бўлишдан иборат эди. У ҳақ йўлида дин муршиди бўлиб, садоқатли ошиқ ва покиза инсон эди. Бу йўлда у мулки, тахти ва мамлакатини тикиб, бошидаги тожини тарк этди. Юз минг илтижо билан эғнига жанда кийди.

Ҳалол ошиқ бўлган бу ринд сафарга чиқди. Балхдан Нишопур томон йўл олиб, у ерни вайрон², бу ерни обод айлади. Бу гавҳар³ ўша конда мақом тутиб, етти йил бир тоғни ўзига макон этди. Бу ерда у кундуз кунлари рўза тутар ва шомдан то азонгача ибодат қиларди. Кундузлари водийдаги ўтин ва хасларни бир қучоқ қилиб боғлар эди. Уларни елкалаб, бозорга олиб бориб сотар ва тушган пулга шом учун ифторлик олар эди. Шу тарзда кўп риёзат чекиш оқибатида у худди тиш кавлагичга ўхшаш нозиклашиб, жисми нол⁴ каби қилтириқ бир ҳолга келган эди.

Кунлардан бир кун у ўтин орқалаб, азоб-уқубат чек-

¹ Иброҳим ибн Адҳам — шоҳликдан воз кечиб, тасаввуф йўлини қабул қилган балхлик машҳур шахс, 777 йилда вафот этган.

² Яъни, у чиқиб кетгач Балх вайронадек бўш қолди.

³ Яъни, Иброҳим Адҳам.

⁴ Нол — қамиш қалам ичидаги ингичка томир.

қанча шаҳарга бораётган пайтда бир гуруҳ руҳонийлар унинг сулукда нимага эришганини имтиҳон қилиш учун йўлини тўсдилар. Улардан бири уни мушт билан урди, иккинчиси эса бўйнидан бўға бошлади. Шунда фақирлик ва йўқлик йўлига кирган¹ уларга шундай деди:

— Сиз истаган нарса Балхдан бу ёққа йўл тутганимда ўша томонда қолиб кетди!

Имтиҳон қилувчилар: «Ҳали у нотамом экан, бу ўтин остида ҳануз хом экан. Чунки Балх ҳали ҳам унинг ёдидан чиқмабди. У яна бир неча йил шундай машаққат чекиши зарур, шояд мулки ёди унинг хаёлидан кўтарилгай», — дейишди.

Орадан бир йил ўтди. Яна ўша икки-уч киши уни синаямоқчи бўлиб, йўлда кетаётган ҳолда учратди. Улар имтиҳон шартини бажо келтириб, унга бир-икки мушт тўширдилар. Аммо бу сафар султондан² ҳеч бир садо чиқмади. Бу ҳолни кўрган имтиҳон қилувчилар фарёд чекиб, «У энди ўз мақсадига эришибди, энди унинг сулук ичраиши тамом бўлибди», дедилар. Шукрлар изҳор қилиб, ўзларини султонга таништирдилар. Кейин улар бир-бирларига ҳамдаму ҳамкор бўлиб, Каъбани зиёрат қилишга жўнадилар. Шундан сўнг шоҳга шоҳлик йўқолди, йўловчилар ҳам бундан огоҳ бўлдилар. Унинг кўнглида ғайр (бошқа) ёди мавжуд бўлганда илоҳий сирларни билишга парда тортиларди. Ғайр ёди кўнглидан батамом йўқолгач, парда кўтарилди, у уйнинг тўрига йўл топди. Қимки ана шу хил йўқликка эришса, эй енгил-елли ҳавас эгаси, билгилки, уни чин ошиқ деб атайдилар!

СХХIII

Яна бир қушнинг Худҳудга саволи

Яна бир савол берувчи сўради:

— Эй ҳушёр! Мен беҳад баланд ҳиммат эгасиман. Агар ҳоқори ҳимматли бўлишликнинг кишиларга нафи бор экан, унда менга ҳам бирор фойда ошкор бўлмоғи керак. Мен ўзим заифману, аммо ҳимматим ниҳоятда улкан. Маъноларнинг маъзини чақувчи бу маънида қандай сўз айтади?

¹ Иброҳим Адҳам кўзда тугилади.

² Иброҳим Адҳам кўзда тугилган.

Худҳуд унга шундай жавоб берди:

— Агар бу даъвоинг чиндан ҳам рост бўлса, ундан ушбу йўлда кўп нафъ топасан. Агар камбағал кишиларнинг ҳиммати баланд бўлса, феъллари ҳам шунга яраша иззат ва мартабалик бўлади.

Агар ҳиммат бир гавҳар бўлса, инсонни садаф деб ҳисобла, бу садафга асл шараф ўша гавҳар туфайлидир. Агар кишида ҳиммат бор бўлса, унга тахт ва амалнинг кераги йўқдир, мулк ва мол-дунё ҳам унинг кўнглига ёқими туюлмайди. Қимнинг нақд молу мулки бўлмаса ҳам ҳиммати бўлса бас, шунинг ўзи унинг учун катта давлатдир. Зеро, ҳиммати баланд киши ҳар қандай ишни бажара олади. Ҳиммат ҳақиқий эр кишини эътиборли қилади, бунга мансаб, мулк ва хазинанинг ҳеч бир даҳли йўқ. Агар инсонда мол-дунё бўлса-ю, ҳиммат бўлмаса, у ақлли кишилар наздида ҳеч қандай обрў-эътибор топа олмайди. Қимки олий ҳиммат эгаси бўлса, бу хислати унга иқбол ато этади. Агар шоҳга худо паст ҳиммат ато қилган бўлса, ундай шоҳдан олий ҳимматли гадо яхшироқдир. Агар шоҳ ҳиммат бобида паст бўлса, у ҳимматли гадодан мағлуб бўлади.

Инсонлардаги гўзаллик ҳиммат туфайлидир, ёмон нафсининг жазоси ҳам ҳимматдандир.

Паст ҳимматли баланд бахт топса ҳам, у тоғлик толеъи паст кишидек қадрли бўла олмайди. Ёлланма чўпон мингта қўйни боққани учун маълум ҳақ олиб, қўйларга посбонлик қилади. Агар бўридан бу қўйларга хавф-хатар етишса, бундай ҳолда у чўпондан бир ит яхшироқдир! Хазинаси бору ҳиммати йўқ кишига ана шу чўпон ва қўй ҳодисаси мисол бўла олади. Чўпон қўйларни асрай олмагани каби бундай киши ҳам бойликка қоровуллик қила олмайди. Оқибатда бир ринд табиатли ҳимматли киши бу бойликни қўлга киритиб, уларни бир гадога ҳадя қилиб юборади. Агар ринд ҳақиқий ҳиммат ва қарам эгаси бўлса, унинг учун бутун бир хазинани ҳадя этиш бир пулни харж эттишдек оддий бир ишдир.

Ҳикоят айтувчилар ўз асарларида ҳимматли кишилар ҳақида шундай нақл ёзиб қолдирганлар: қиёмат куни ҳар ким ўз қабридан бош кўтариб чиқар экан. Зоҳид ҳам, фосиқ ҳам, гадо ҳам, бой ҳам маҳшар томон йўл олар экан.

Бунда олий мақомли муршид бўлган Жом Шайх¹ маст Зинда Пил² каби қадам ташлаб, дўзахда ётган кишилар орасидан ўтиб бораётиб, уларга ибрат кўзи билан бир-бир назар солибди. Қараса, одамлар турли қийноқ ва азобларга дучор этилган экан, бундан унинг ҳиммат денгизига изтироб тушибди. У тангрига кишиларни бу хил машаққатдан халос қилмоқ учун шундай муножот қилган экан:

— Эй илоҳ! Барча дўзах аҳлини: хоҳ у кексаю ёш, хоҳ у юқори ёки қуйи табақа вакили бўлсин — барчанинг қилган гуноҳидан ўтгил! Уларни ёрлақаб, марҳамат кўрсат ва ҳаммасини дўзахдан озод қил! Бу ишни қилиш сен учун осон, уларнинг бору йўқлиги сенга барибир.

Бунга рози бўлмасанг, менга шундай жисм ато этгилки, у билан бутун дўзахни тўлдириб юборай. Агар мақсадинг одамларга азоб бериш бўлса, у ҳолда бу нотавонлар ўрнини, майли, мен эгаллай!

Юксак ҳиммат эгаси бўлган олижаноб ринд шафоат кунда ҳаққа шундай хитоб қилар экан.

Қимки бундай ҳиммат эгаси бўлса, унга бунинг эвазига шунга лойиқ мукофот ҳадя этилади. Ҳиммат ҳумойи ўз қанотларини ёйгач, ундан юз туман минг халқ нажот топади.

Яна бир қушнинг Ҳудҳудга саволи

Яна бир савол берувчи деди:

— Эй пок сайр этувчи, кишида инсоф бор бўлса, бунинг эҳсони нимадан иборат бўлади? Ҳақ менга инсофли бўлишни қисмат этиб, жонимга ана шундай неъматни озу-

¹ Ириқ форс-тожик мутасаввуф шоири Зинда Пили Аҳмади Жом (вафоти 1141 й.)

² Аҳмади Жомнинг лақаби. «Тирик фил» маъносини билдиради.

қа қилди. Агар кишида шу хил сифат бўлса, у тангри ҳу-
дурига етиша оладими?

СХХVII

Худҳуднинг жавоби

Худҳуд шундай деди:

— Бу яхши гап. Бу одат ҳамма кишилар олдида эъзоз-
ланади. Одам учун яхши сифатлар кўп, аммо улар ичида
энг шарафлиси инсофдир. Кимнингки инсофи йўқ экан, у
инсон саналмайди. Кишининг феъл-атворида инсофсиз-
ликдан ортиқ нуқсон бўлмайди. Бу сифат ҳақиқий мард-
ларнинг ишидир, ҳар қандай киши ҳам унга етавермайди.
Ноинсоф киши — одам эмас. Одам инсоф истамайди, аммо
беради. Ҳақиқат аҳли кишилардан инсоф талаб қилмай-
ди, чунки уларнинг ўзи инсоф эгасидир. Агар кимки ўзи
инсофли бўлмасдан, ўзгдан инсоф талаб қилса, у ҳақи-
қий ноинсофнинг ўзгинасидир.

СХХVIII

Ҳикоят

Порсо¹ лақаби билан танилган олий насабли динпар-
вар Хожа Маккани зиёрат қилмоқ учун ислом Каъбаси
томон йўлга чиқди. Хожа Абу Наср² унинг хизматкори,
ходими, фарзанди ва энг яқин кишиси эди. Улар мақсад-
га мушарраф бўлгач, бунинг учун маъбудга шукрона бил-
дирдилар. Ҳар нимаки фарз бўлса, ўшани адо этдилар,
мақсад — халқнинг ҳажини дуо орқали қабул этириш
эди. Халқ ҳамжиҳатлик билан бу ишни қабул этишни Хо-
жага топширишган эди. Олти юз минг ҳақни изловчи йўлов-
чилар Хожага бу илтимосни тайин қилишди.

«Қудсия» ва «Фаслул-хитоб» каби асарларнинг соҳиби
бўлган Хожа жамоатга қараб шундай жавоб берди:

— Менга бу ишни бажаришни топширган экансиз, мен
айтганларингиздан ташқарига чиқмайман. Аммо бу ишни

¹ Порсо — бухоролик машҳур шайх Хожа Муҳаммад Порсо, Ба-
ҳовуддин Нақшбандийнинг шогирди, 1419 йилда вафот этган.

² Хожа Абу Наср — Хожа Муҳаммад Порсонинг ўғли,
1460 йилда оламдан ўтган.

бажарувчи киши ҳеч шубҳасиз фазлу камолда юксак ва инсоф оламида яккаю ягона бўлиши керак, шунинг учун бу вазифа менга эмас, балки Абу Насрга муносибдир. Яхшиси, аср кишилари ҳақиқага у дуо қила қолсин.

Хожа Абу Насрни шу янглиғ таъриф билан элнинг дуосини ўқишни унга таклиф қилди. У кўрсатган бу инсоф ва эҳсонни кишилар бошдан-оёқ сидқидиллик билан қабул этишди.

Хожа Абу Наср минбарга чиқиб, эл ҳақиқага дуо ўқиди. Халқ ҳожатини чиқариш учун тангри олдида муножотлар қилди. Хожа эса минбар ёнида чин дилдан узлуксиз равишда «омин» деб турди.

Дуо охирига етгач, минбар устидаги киши шундай деди:

— Эй қудратли илоҳ! Агар менинг дуоларим мустажоб бўлмаса, пастда турганнинг «омин»ини зоеъ қилмагил!

Бу сўзларни эшитган олти юз минг киши фарёд чекиб, каттаю кичик зор-зор йиғлади. Одамлар уларга офаринлар айтиб, ҳам отаси, ҳам ўғли инсофига қойил қолишди.

Шундай қилиб, инсон учун инсофдан яхшироқ сифат бўлмайди, буни фақат маърифатсиз кишиларгина англамайди.

СХХІХ

Яна бир қушнинг Худҳудга саволи

Яна бир савол берувчи сўради:

— Йиғин орасида бандасига адабсизлик қилнш равони? Сидра дарахти устида ўтирган юксак мартабали қушга оддий бир қуш адабсизлик кўргизса ва бу хатти-ҳаракати билан бургут журъатини намоён этса, натижаси қандай бўлади? Йўқса, бу такаббурлик деб ҳисобланадими?

СХХХ

Худҳуднинг жавоби

Худҳуд деди:

— Бу саволнингга жавоб беришда икки ҳолатни кўзда тутмоқ керак: кимки шоҳга беадаблик қилар экан, у бу даргоҳнинг ўз махсус кишиси бўлмоғи лозим. У ўзлик бан-

дидан халос бўлиб, «ўз»га «у»лик билан мансуб бўлмоғи керак. Шунда бу ҳар қандай сўз айтса у дегандек бўлади, яъни «бу»лик ва «у»лик ўртадан кўтарилади. Четдан қараганда бу гарчанд журъатдек туюлса-да, лекин маъно юзасидан у ваҳдат — бирликни билдиради.

Эки киши ишқ савдосида паст, ҳам ошиқ, ҳам ошуфта ва маст бир мажнун бўлсин. Муҳаббат уни шунчалик зор этсинки, сўз айтиш вақтида ўз ихтиёри бўлмасин. Аммо сўзларида саркашлик қилмасин: на кибр ва на ғаразга йўл қўймасин. Улар фақат муҳаббатдан иборат бўлса, унга лойиқ келадиган нарса йўқ. Бундай киши ҳақ билан мутлақликка эришади-да, ҳақдан ўзга калимани айтишга тили бормайди.

СХХХІ

· Ҳикоят

Бир олийсифат девона киши бор эди. Халқ унга «Мажнун ал-ҳақ» («Ҳақ йўлидаги девона») деб лақаб қўйганди. Чунки ҳақ ёди унга маҳбуб, тун-кун бу ёд ила мағлуб эди. Бирор сўз айтмоқчи бўлса, доимо ҳаққа хитоб этар, жавобини ҳам ҳақ тилидан берар эди.

Бир баҳор айёмида у байтуллоҳ — Қаъбани зиёрат қилиш ниятида сафарга чиқди. Йўлда кўп машаққат тортиди, бундан жисми озор топди. У минган улов ҳам ғоят заиф эди.

Атрофга қоронғулик тушиб, ёмғир ёға бошлади. Девона энди йўлни давом эттириш қийинлигини билди. Шу яқин ўртадаги бир вайрона жойни кўрди ва эшагидан тушди. Эшагини худога топшириб: «Эй тангрим, эшакдан хабардор бўлиб тур!» — деди.

Уловини ташқарига қўйиб, ўзи вайрона ичига кирди. Бир оздан сўнг уйқу ғолиб келиб, боши остига бир кесак қўйганча кўзи уйқуга кетди. Эшак ташқарида қолди.

Девона уйқуга кетгач, баҳор булутлари шаррос қуя бошлади. Вайрона ичига ҳар ёндан томчи ўтиб, телбанинг ўйқусини учуриб юборди. У ўрнидан туриб, ёмғир тинишини вайронада кутди. Ниҳоят, ёмғир тиниб, телба ташқарга чиқди. Қараса, эшаги йўқ! Бундан у беҳад изтиробга тушиб, тангрига ғазаб билан хитоб қила бошлади:

— Мен сенга эшагимни топшириб эдим, сен эса менга

бағоятда яхши карам кўрсатиб, уни қойил қилиб асрадинг! Эл сенинг меҳмонлигинга борса-ю, эшагини водийга қўйиб юбориб, сенинг ихтиёринга топширса, сен эса бепарволик кўрсатиб, ғафлат ичра унга қарашни унутиб қўйсанг?! Эшагимни асрамоқни ўзингга ор билиб, қоронғу тунда уни кўринмайдиган қилиб қўйдинг!!!

Телба аччиғланганча ғўлдираб, йўқолган эшагини пасту баланддан қидирарди. Шу пайт жуда равшан бир чақмоқ чақилиб, бутун оламни нурга тўлдириб юборди. Қараса, эшаги хас-хашакка оғиз уриб ўтлаб юрган экан. Телба уни кўриб, қувониб кетди ва эшагига миниб яна йўлга равона бўлди. Қаҳридан тушиб, ҳаққа энди лутф билан меҳрибончилик кўрсата бошлади:

— Эй менинг жисм аро жоним худо, балки сенга юз жоним фидо бўлсин! Гарчи ўшанда эшагимга қарамай, кўздан яшириб, бўйнига арқон боғламаган эдинг. Шу ваздан менда беқарорлик юзланди, қаҳрим билан сенга олифталик қилдим. Чунки мен эшакни сенга топширган эдим-да, сен эса омонатни менга топширишда ҳаялладинг. Аммо мени ғамгин ҳолда кўриб, тадбир ҳам топдинг. Чорасозлик қилиб, чақмоғингни чақиб, кўз ёритар машъалингни ёқдинг. Кўзимга эшагимни кўрсатиб, ўз лутфу иноятингни изҳор этдинг.

Гарчанд мен сенинг бу ишингдан ғазабланишга тўла ҳақли бўлсам ҳам, лекин сен қилиш мукин бўлмаган ишларни қила оладиган, тушунш қийин нарсаларни тушунадигансан; шунинг учун менга эътибор қилиб, йўқолган нарсамни топиб бердинг. Бу билан сен айтган гапларим учун мени мажолсиз бир ҳолга солдинг, шармандаи шармисор этдинг.

Сен нима иш қилган бўлсанг, мен тамом унутдим. Сен ҳам орадан кўнгилсизликни кўтар, лутфингни изҳор қил. Ўтган ишни унутиб, ҳозир мен қатъий бир фикрдаман, сен ҳам унутсанг яхшироқ бўларди. Ахир мен сени ҳеч қачон хижолатга солиб қўймайман. Сен ҳам мени уялтирмагин. Мен сени бу воқеада афв этдим сен ҳам энди мендан кўнглингни соф тут!

Девона шу сўзларни айтиб, ҳар дам ўзини ўзи мақтар, худога ҳам турли меҳрибончилик кўрсатар эди. Телба айтган бу сўзлар гарчанд номақбул бўлса-да, муҳаббат туфайли содир бўлгани учун мақбул эди.

Агар ҳар бир мажнун худога шунингдек сир айтса, у беиболик ва эркалик қилмоғи мумкин. Чунки бундай кишилар тангрига суюқлидир. Суюқли кишининг эса ҳар бир қилган иши ёқимлидир.

Яна бир қушнинг Худхудга саволи

Яна бир савол берувчи деди:

— Эй йўл кезувчи! Мен ўзгадан бутунлай озод ва холи бўлганман. Тангри хаёли билан ўзимни донмо хуш тутаман, шояд бир кун унинг висолига етсам, дейман. Мен ундан шу тариқа бир нафас ҳам айрилиқда бўлмаганим ҳолда, қани айт-чи, нима учун у томонга сафар қилишим керак.

Худхуднинг жавоби

Худхуд унга шундай деди:

— Сенинг бу сўзларинг қуруқ даъводан иборатдир. Уларнинг маъно билан ҳеч қандай алоқаси йўқ. Ҳеч бир киши ўзини мадҳ қилиб, бунчалик лоф урмаган эди. Сен шуни билки, ою йил машаққат чекиб, ўз-ўзингни муттасил мақтамоқдасан.

Сен, ҳақ билан бир бутунман, бу унинг учун маъқулми ё номаъқулми, дединг. Аммо сен бу гапларни айтганинг билан рост гапирган бўлмайсан. Унинг олдида қандай ҳолат бўлишини ҳам билмайсан. Сен бу хил қуруқ даъводан лоф ураверма. Тонки унга бу сўровинг ҳали маъқул келишкелмаслиги ҳам номаълум. Сен нима деган бўлсанг, у бунга эътибор қилмайди. У нимани лозим кўрган бўлса, шунини мўътабар тутмоқ керак. Агар у иноят қилиб сўзларингни қабул қилмаса ҳар қанча қуруқ гап айтганинг билан унга кифоя қилмайди. Бу хил бемаъни сўзларни айтгандан кўра, унинг лутф ва эҳсонига кўз тиккан авлодир.

Ҳикоят

Шайх Боязид Бистомий сирлар хазиначисининг покдомони ва маъни аҳлига, мамлакати тахтига йирик аллома бўлиб танилган. У бу дунёни тарк этди ва нариги дунёнинг жаннатмакон ерида базм қурди. Бир кун бир муриди уни гушшда кўриб, сўради:

— Эй май аҳли ичида сархушликда ягона бўлган зот!

Ҳаёт бағишлаб, адолат кўрсатувчи тангри сенга нима қилди? Бизга холингдан хабар бер. Сендан айрилиқда кўп алам чекдик, ўз аҳволинг ҳақида гапириб, бизларни тинчлантир.

Комил муршид унга шундай деди:

— Лаҳад қаъри макон бўлган замон савол берувчи малоикалар ҳозир бўлдилар. Улар мендан: «Сенинг яратувчинг ким ва абадий мураббийинг ким?» деб сўрадилар.

Мен дедим: «Бу сўзни мендан сўрманг, агар саволларингизга жавоб бермасам, айбга буюрманг. Яхшиси, унга бориб, сўраб кўринг-чи, у бандалик қилишимга йўл берармикан? Агар у мени ўз қуллигига қабул этса, шунинг ўзи сизлар учун жавоб ўрнида ўтади.

Чунки сиз мени даргоҳда банда деб англаг, иқбол ва юксаклик тахтининг қули деб билинг. Агар у мени қабул этиш бахтидан ноумид қилса, ҳажрида мудом овораман. Унда мени рад этилганлар қаторида деб билинг ва кўнглингиз нимани истаса, ўшани қилинг!»

Улар мендан ўз саволларига шундай жавоб олгани ондаёқ, юқоридан олий хитоб келди: «Эй, савол берувчилар! У масъулиятли сўзлар айтди ва бу билан бизнинг энг яхши, мақбул бандаларимиздан эканлигини исботлади.

Хуллас, унинг нурига кўз равшан бўлмагунча, ўз демоқлик билан рост сўз келмайди».

CXXXV

Яна бир қушнинг Ҳудҳудга саволи

Яна бир савол берувчи деди:

— Эй рафиқ! Мен камолот денгизида ғарқ бўлдим. Нафсда камолотга эришиб, ундан дилим истаган мақсадга муяссар бўлдим. Бу ерда муродим ҳосил бўлган экан, йўл азобини тортмоқ мен учун мушқилдир.

CXXXVI

Ҳудҳуднинг жавоби

Ҳудҳуд шундай деди:

— Эй мақсади нафратланишга лойиқ! Кўнглингга ғафлат жаҳл ва ғурур солибди. Зеро, сен ўз хаёлигга мағрур бўлиб, асл ишдан узоқлашибсан. Сендаги бу хаёл самарасиз хаёлдир, балки мутлақ беҳуда хаёлдир.

Нуқсонли кишигина ўзини комил деб ҳисоблайди. Ўз нуқсонини ҳисоб қила олган киши эса ҳақиқий комил саналади. Камолотга эришганлар ўз камолоти ҳақида мақтанмайди, аксинча, бу ҳолат нуқсонли кишиларда мавжуд.

Сен нуқсон бобида юқори чўққига кўтарилгансан, ўзингни олим деб атаганинг билан аслида жоҳилсан.

Ўз камолоти ҳақида мақтаниш жаҳолатдан ўзга нарса эмас. Кимки ўзини комил деб ҳисоблар экан, у албатта нуқсонлидир. Чунки ундаги бу нуқсон унга камолотга эришиш учун йўл бермайди.

Зеро, қуёш ҳам туш пайтида ўзини баркамол кўриб, энг юксак нуқтага кўтарилдим, деб ўйлайди, аммо шу ондаёқ унга завол юзланади, яъни у пастга қараб бота бошлайди. Негаки, унинг чиндан ҳам камолоти бор эди, аммо уни кўрган заҳотиёқ заволга юз тутди.

Ўзини комил деб ҳисоблаган нуқсонли киши гўё ёмон одамнинг ўзини яхши кишига нисбат этганидек бир гап. Бундайларни тузатиш қийин иш ҳисобланади. Чунки уларнинг биноси кибр билан ғурурдан қад кўтарган.

Эй нотавон, шуни билки, сен гумон қилган камолот соф нуқсоннинг ўзгинасидир.

СХХХVII

Ҳикоят

Шайх Абу Бакр Нишопурий¹ маъно мулки сари йўл топганлардан эди. Бир кун у ўзининг обод маскани бўлган Нишопур шаҳридан саёҳат қилиш учун йўлга чиқди.

Унинг шайхлик мартабаси ниҳоятда баланд бўлиб, мухлис ва хизматкорлари ғоят кўп эди. Кажав ва тур кўтариб юрувчилар ва олий насабли ходимлари беҳисоб эди. Шайх уларга шукуҳ билан назар солди. Қараса, олди ҳам, орқаси ҳам — бутун теварак-атрофи сон-саноксиз кишилар билан ўралган. Бу хаёл унинг кўнглидан ўтиб, бир зум ўйга берилди. Худди шу маҳал бир эшак ҳанграб, ногаҳон орқасидан қаттиқ ел чиқиб кетди.

Бу рамз Шайхга хуш ёқиб, у шавқу завққа тўлган ҳолда жазава билан рақсга туша бошлади ва ўзидан кетиб йиқилди. Унда содир бўлган бу ҳолатни кўрган яқин ки-

¹ Абу Бакр Нишопурий — исми Абдулла ибн Муҳаммад, 853—935 йилларда яшаган. Машҳур шайх ва қонуншунос олим.

Шилари ва муридлари унинг бошига йиғилишди. У ўзига келгач, Шайхнинг бир маҳрами густоҳлик билан «Бу не дол эди? дея кайфият сўради.

Шайх айтди:

— Эй сирдош ўртоқ! Менга шум нафсим ҳужум қилиб, атрофимдаги халқни ўзимга тобеъ деб ўйладим. Кўнглимга келдики, тўғри йўл кўрсатувчилардан, толиблар ва солиқларга мадад берувчилардан на Жунайд, на Шиблий¹, на Боязид, на Убайд², на Нурий³ ва на Абу Саид — улардан қайси бири бу хил обрў-эътибор топиб, фақр йўлида бунчалик кўп одамлар гуруҳига эга бўлган экан?!

Нафс менинг кўнглимга шу хаёлни солган маҳалда ўша эшак тўғри жавоб берди. Мен ундан керакли жавобни топдим. Завқ-шавққа берилиб, ўзимдан кетишимнинг бойси ҳам ана шу эшак эди.

Қизиғи шундаки, Шайхга эшак ҳанграб, бу хил танбеҳ билан унга тўғри йўл кўрсатса-ю, у бундан жазавага тушиб, беҳуда хаёллари бошидан ел каби чиқиб кетса! Бу иш фақат инсофли кишилар қўлидан келади. Қимки инсоф эгаси бўлса, бу ишнинг маъносига тушунади. Бироқ ҳар қандай мағрур, пасткаш ва разил кишилар бундай улуг давлатга ета олмайдилар.

СХХХVIII

Яна бир қушининг Худҳудга саволи

Яна бир савол берувчи деди:

— Эй муҳтарам зот! Бу йўлга қадам қўйганимда, ўзимни не машғулот билан шод этай? Агар ғам еткизса, ундан қандай қутулай? Не қилсам кўнглимга шодлик етиб, ундан мен ҳар қачон ҳузур топа оламан?

СХХХIX

Худҳуднинг жавоби

Худҳуд унга деди:

— Агар ўзингни шод куришни истасанг ва ҳар қандай қайғудан озод бўлишни хоҳласанг, ўзингни унинг ёди би-

¹ Ш и б л и й — йирик шайх, 945 йилда вафот этган.

² У б а й д — Машҳур шайхлардан бири.

³ А б у л ҳ у с а й н Н у р и й — исми Аҳмад ибн Маҳмуд, таниқли шайхлардан, 907 йилда вафот этган.

лан яшашга одатлантир. Агар шодлик истар бўлсанг, уни ёд қил. Унинг ёдидан ташқаридаги шодлик ақлга мувофиқ келмайди. Ундан айрилиқдаги айшу ишратдан ҳам яхшироқдир, бундай тўйдан аза юз марта яхши саналади. Ундан ҳам келса ҳам шодлик ўрнида кўргил, бу сени ҳар қандай бало кишанидан халос қилади.

CXLI

Ҳикоят

Хожа Абдулла Ансорийки¹, ақл у қилган ишларнинг мингдан бирини ҳам шарҳ эта олмайди, шундай деган эди: «Кўнгилхушлиги ва унинг фақр йўлида ҳурматга сазовор бўлиши дилда ундан ўзга, ёдда жонондан ўзга нарса бўлмаслигидир. Ҳар бир кўнгил шундай сифатга эга бўлса, уни кўнгил деб билгил. Йўқса, денгиз ёки кон бўлса-да, ундан воз кечгил. Унга маскан бўлган кўнгил — кўнгилдир, йўқса, гулшан бўлса ҳам гулхандир.

CXLI

Яна бир қушнинг Ҳудҳудга саволи

Яна бир савол берувчи сўради:

— Эй бахтиёр зот! Мен унинг ишқини ихтиёр этиб, ногаҳон унинг васли билан сарфароз бўлсам, ундан ёлвориб нима сўрай? Унинг васлига етган замон аввал ундан нимани сўрашни билмоқчиман.

CXLII

Ҳудҳуднинг жавоби

Ҳудҳуд шундай деди:

— Эй шиори хомлик, ҳуш водийсида беоромлик бўлиб, ақлингдан айрилибсан-да! Чунки у сенга мақсаду мақсуддир, ундан ўзга бору йўқ нобуддир. Талаб қилганинг муясар бўлса, севикли ёринг оғушингга кирди деб бил. То

¹ Абдулла Ансорий — ҳиротлик машҳур шоир ва шайх, 1005—1088 йилларда яшаган. Алишер Навоий унга алоҳида эҳтиром билан қараган.

Вироқ экансан, кўнглинг уни ҳавас қилади, жонингга ундан ўзга сўров йўқ. Орадан фироқ кўтарилиб, унинг ви-солига эришсанг, бундан яхшироқ нимани ҳам ихтиёр эта-сан?! У-ку тан ва жондан мурод, ундан ўзга яна қанақа мурод бўлиши мумкин?! Уни топгудек бўлсанг, бошқа ти-лаклардан кўнглингни уз, бору йўғингни унинг ишқи учун еарф қил!

CXLIII

Ҳикоят

Абу Саид¹ висол дарёсига фарқ бўлган кишилардан эди. Уни васф этишда ақл ожизлик қилади. Унинг номига Харроз — маҳсидўз, лақаби нисбат берилган, кеча-кундуз қиладиган иши матлуб билан сирдош бўлиш эди.

Бир кун Маккада дуо вақтида бир гуруҳ кишилар ҳақдан мурод истамоққа майл қилдилар. Уша авлиёсифат кишилар ҳақ сирларидан огоҳ бўлиб, тақво ва тоат-ибодатлар билан ҳақни истаб муножот қилишар, барчалари у даргоҳга ошно бўлмоқ учун юзларини Каъбага суртар едилар.

Лекин ҳақиқат хазиначининг сири ва васл боғи гуллари-нинг гулшани бўлган Абу Саид бу пайтда талаб аҳли ичра хомуш, кўнгли бирлик жомидан беҳуш эди. Эл дуо ўқиётган пайтда ногоҳ уларга қараб, оғзинга шу сўзлар келар эди:

— Илоҳо! Халқ ҳар ниманики талаб қилаётган бўлса, мен машаққат чекмасдан топишга эришдим. Эл сени ўзи-са матлуб деб, сенга етишмоқни истайди, мен эса сени ал-лақачон топганман. Бу ҳолатим билан гўё сени қидириш-дан кўз юмган кишига ўхшайман. Мен сендан бир нафас ҳам айрилиқда эмасман, зероки, топилган нарсани орзу этиш бемаъниликдир. Мен-ку васлинг ила мақсадимга эришганман, бу талаб аҳлини ҳам муродига етказгил!

CXLIV

Яна бир қушиниз Ҳудҳудга саволи

Яна бир савол берувчи деди:

— Эй билимдон! Бу сафар кўнглимизни жароҳатлади,

¹ Абу Саид Харроз — оти Аҳмад бинни Исо, машҳур шайх-лардан, 899 йилда вафот этган.

Энди йўл юриб шоҳ базмига ошно бўлсак, айтгандек, унга беҳад нафис бир совға ҳам олиб боришимиз шарт. Шоҳга қандай совға маъқул келаркин, шундан бизни огоҳлантирсанг.

CXLV

Худҳуднинг жавоби

Худҳуд деди:

— Сенинг бу саволинг жуда ҳам ўрнили. Дарҳақиқат, шоҳнинг олдига бирон совға билан борилса, кўнгилдагидек иш бўлади. Совға қилиш учун шундай бир нарса топиш керакки, у ниҳоятда ноёб, балки лаъл билан безалган тоза дур каби қимматбаҳо бўлсин.

Аммо у хазинада қимматбаҳо нарсалар шунчалик беҳисобки, уларнинг олдида бу дуру гавҳарларга йўл бўлсин? Қимматбаҳо нарсалар деганимиз бу малакларнинг тоату тақволари, ўзини пок тутувчиларнинг шарофатли нафасларидир. У ерда зоҳид кишиларнинг ибодати кўплаб топилади. Тақвою тоат жавҳарлари у ерда бисёрдир. Пайғамбарлар чеккан риёзатлар ҳам, авлиёлар қилган ибодатлар ҳам у ерда беадад. Бу ерда шарафга лойиқ бўлган нарсалар у ерда тупроқ билан тенг туради.

Лекин у ерда энг яхши совға фақат ёниш ва дард чекишдир! Бир зумлик ғамли оҳ чекишдан ортиқ совға бўлмайди. Чунки у жой иззат ва эҳтиёжсизлик кошонаси бўлиб, юз туман минг аршдан ҳам аъло туради. Унда юксаклик, истиғно ва ноз ҳаддан ташқари кўпдир. Фақат ожизлик кўрсатиш ва заифлик билан ёлвориш у ерда топилмайди.

Сен ўзинг билан бирга ёлвориш ва дард олиб бор, зор жисмингни ва ғамли жонингни элт; чунки бу совғалар у даргоҳда йўқдир. Бечоралик ва нотавонлик билан шоҳдан уларни қабул этишини сўра. Агар сен ўзингни унга ошно қилмоқ истасанг, унинг ҳузурига ёниш, дард ва фано билан бор.

CXLVI

Ҳикоят

Шоҳларнинг шоҳи бўлган бир буюк подшо бор эди. У гўё олам аҳли бошида тангри сояси каби эди. У қуёшдек

порлоқ тож эгаси бўлиб, ундаги гавҳарлар юлдузлардек порлар, мулки ҳам кунчиқишдан кунботишга қадар чўзилган эди.

Унинг бир ўғли бор эди. Бу кўҳна олам унинг каби азамат ўғлонни ҳанузгача кўрмаган эди. У ҳусн осмонининг ёруғ юлдузи, дейилса ҳам, латофат қутичасининг порлоқ гавҳари дейилса ҳам кам. У гўзаллик тунини безагувчи шам ва малоҳат гулшанидаги сарвиноз эди.

Шоҳ унинг ҳуснидан оламга ўт тушмасин деб, уни бир қаср ичида яширин сақларди. Ундан оламга офат тушишини билиб, у отланиб чиқадиган йўлни тўсиб қўйган эди. У бир гулшанда мақом тутган бўлиб, боғ аро худди товусдек хиромон қилиб юрарди. Шоҳ унинг ташқарига чиқишини манъ этганидан шу чаманда ўз вақтини айшда ўтказиш билан қаноатланарди.

Ногаҳон шоҳ тахтни шаҳзодага қолдириб, ажал жомини сипқарди. Давлат хутбаси шаҳзода номига ўқилди, унинг юксак оти билан танга пуллар зарб қилинди.

Кунлардан бир кун у кўнгил очиш учун мулкини томоша қилмоққа отланди. От билан жавлон уриб, майдонга офат солгани кирди. От чолиб майдонда чавгон ўйнади, халқ бошин гўй этиб, жон ўйнади. Тулпорини қайси тарафга сурган бўлса, ўша шаҳар ва мулк аҳлида ғавғо-тўполонлар бошланди. Уни кўрган эл девонаю зор бўлди, ишқ домига грифтор бўлди.

Шоҳ уларга шундай улуғ офатларни солиб, худди шамол каби тезликда ўз гулшанига қайтиб кетди. Шаҳар халқи унинг орқасидан ғавғо чекиб, «Ё раб!» дейишар, ишқидан оху фарёдларини кўкка етказишарди. Улар шаҳарда қолмай, унинг орқасидан эргашдилар, ҳаммалари унинг қаср ва боғига етиб келишди.

Солим шоҳ ўз мулкини хароб қилиб, қасридан пастга тушганча, халойиққа шундай буйруқ қилди: «Бу ғавғо кўтарганларни ҳар томонга тарқатиб юборинглар. Кетмаганларни эса жазоланг!»

Шоҳ мулозимлари кишиларни тарқатишга қанчалик ҳаракат қилмасинлар, одамлар барибир кетишмади. Уларнинг одамларни тарқатиш учун қилган барча ҳаракат ва интилишлари фойда бермади. Шаҳар халқи бошдан-оёқ телба бўлиб, балки телбадан ҳам ортиқроқ аҳволга тушиб, кечаю-кундуз ошуфта ва девонавор ҳолда шоҳ боғи атрофида қарор тутдилар. Қари ва ёш, ринд ва зоҳид, олий ва паст табақадаги барча оломон ишқ ва телбалик кўчасига кирди.

Шоҳ элнинг бу қийин аҳволга тушганини кўргач, ўз

ҳолига ҳайрати орта бошлади. Бу ғавғонинг поёни йўқ эканлигини кўриб, унга чора топиш мумкин эмаслигини ҳам билди. Халойиқ томон бир элчи юбориб, унга ушбу хабарни етказишни суюрди: «Менинг ишқимга асир бўлган кишиларнинг ҳаммаси бирон касб эгасидирлар. Ҳар ким ўз соҳасида маҳорат кўрсатиб, ўз ҳунаридан бир ишни бунёд этсин. Ҳамма шу иш билан шуғуллансин. Агар кимнинг иши менинг кўнглимга хуш келса, у кишини ўз мулозимим қилай. Уни базмларимда улфатим этиб, суҳбатларимда ҳамдардим ва ҳамроҳим қилай. Агар қилган иши кўнглимга ёқмаса, бўйинини узиб, кўп азоб-уқубатлар билан ўлдирай!» Касби кори зулм бўлган шоҳ шундай ҳукм этди.

Ошиқлар олдида катта имтиҳон кўндаланг бўлди. Эл унинг ваъдасидан умидвор бўлиб, ўз ишларини бажаришга киришдилар. Ҳамма фозиллар, илму ҳунар аҳллари барча ишдан воз кечган ҳолда кеча-кундуз тинмай ҳаракат қилиб, шоҳ буюрган ишга машғул бўлдилар. Олим китоб ёзмоқ ниятида, бастакор янги куй яратиш истагида бўлди. Шоир замона шоҳи назар қилишга арзирли мадҳия ёзишга уринди. Мунший мен ёзган номани шоҳ писанд этармикан, деган ўй билан хат ёзишга қалам олиб, шоҳни васф этишга киришди. Заргар ўз ҳунарини ишга солиб, шоҳга лойиқ олтин камар ясамоқчи бўлди. Қийим тикувчи ўз устахонасига бориб, шоҳ кийиши учун зарбофт тўн тикмоққа иш бошлади. Дурадгор, шундай бир тахт ясайки, бу тахтга саодатли шоҳ чиқиб ўтирсин, деган ўй билан тахт ҳозирлади. Уқчи ҳам кўп машаққатлар ила эҳтимол бу шоҳ кўнглига хуш ёқармикан, деб ўқ ясашга киришди.

Хуллас, шаҳардаги каттаю кичик — барча кишиларнинг ҳар бири ўз ишига берилиб, қилган ишим шояд шоҳга маъқул тушиб, у мени ўз мулозимлигига чорласа, деган ниятда ўз ишига зўр берди. Улар ўз чеккан шунча машаққатлари натижасида қилган ишларининг шоҳга ёқиб, бундан мурод-мақсадларига эришмоқчи бўлдилар.

Бир кеча шоҳ халқ қилган ишларни кўздан кечириш учун ўз даргоҳидан чиқди. Бир-икки хизматкор маҳрами билан худди ўғрилар каби яширинча шаҳар томон йўл олди. Шу тарзда у эл қилган ишларни бирма-бир кўздан ўтказиб, ҳамма ишни кўриб чиқди. У олийсифатли шоҳ қайси бир ишга назар ташламасин, ўзига-ўзи: «Бундан бизнинг хазинамизда ҳам бор, балки у ерда бундан яхшироғи ҳам бисёр!» деб айтар эди.

Юра-юра охири у бир ғариб — бечора турган жойга

етишди. Бу киши ошиқ бўлиб, ниҳоятда озор чеккан, афтода бир ҳолатда эди. Ишқ уни жонидан ноумид қилган, ҳажр бедоди севган кишисидан умидсиз бир кўйга туширган эди. Бу нотавон ҳар замон бағридан томаётган қонларни кўз йўллари орқали ҳар томонга равон оқизарди. Кўздан оққан қон ёшлари билан туффроққа беланганча ётар, бу мушқил ҳолатда қийналган кўнгли гўё ярим сўйилган чалажон қушдек изтироб чекарди. Ҳар дамда ўзгача бир нолаю афғон қилар, у чеккан оҳу нола ва фарёддан эл кўнгли бузиларди. Ишқ тиғи унинг хаста кўнглини чок этган, кўнглидан ўзлигини сиқиб чиқарган эди. Ишқ жавридан у шунчалик уқубат чеккан эдики, бундан унинг вужуди йўқ бўлаёзган эди. Бу фано уни тупроққа оғушта қилиб, ҳатто баданидаги ҳар битта тукка юз шикаст етказган эди.

У шу ҳолатда ўзига-ўзи шундай дерди:

— Ҳар кимса ўз соҳасида ошуфтаҳоллик билан маҳорати камолотини кўрсатади. Эртага улар шоҳ базмида қатнашиб, шоҳ уларнинг ҳар бирига лутфу марҳаматлар изҳор этади. Менда эса оҳу дард чекишдан бўлак ўзга туҳфа йўқ. Мен уларга қандай қилиб шерик бўла оламан?!

Шоҳда ё лутф бўлади, ё сиёсат. Мен бечсрага ҳам у ўз даргоҳига бориш учун рухсат берса. Аммо мен унинг лутфу эҳсонига доимо эмасман, ҳаттоки сиёсат қилишга ҳам арзимаيمان. Кошки эди у сиёсат тиғини суриб, ўз қиличини бўйнимга еткарса, менга шу шарафнинг ўзи кифоя! Бундан ўзга мақсадим ҳам йўқ...

Лекин мен шунчалик эътиборсизманки, ҳатто унинг мени қатл қилишига ҳам ишончим комил эмас. Эвоҳ, мендаги дарду алам кучайиб, ҳалокатли тус олмоқда, бундан ўз ҳолимга мотам тутмоқдаман!

Шоҳ бу ғариб аҳволни кўриб, ғариби зордаги бу ҳолни билгач, бу ҳолат унинг кўнглига қаттиқ таъсир қилди ва меҳри товланиб, бу вайронага худди қуёш каби кириб келди. Унга лутф кўргизиб, кўнглини овлади, балки руҳини жисмининг уйдан қувлагандек бўлди. Бечора ошиқ бу аҳволни кўргач, чексиз ҳайратдан гунг ва лол бўлиб қолди. Кўнгли бу қувончга тоб бера олмай, меҳмон ҳузурда ўз жонини тортиқ қилди.

Билгилки, бу хил ўлмоқ жондан ҳам яхшироқдир. Жон нима деган нарса, балки минг тирик ҳаётдан ҳам афзалроқдир. Агар кишига бу хил ўлмоқлик насиб этсаю у ўз жонидан воз кеча олмаса, у одам саналмайди. Ишқ аро бу хил ёниш ва куйиш унинг руҳ шамини порлаган машъ-

алга айлантиради! Кўрки, кўз ёш тўкиб куйгани туфайли шам қоронғу кечаларда қуёшнинг ўрнини босади!

Эй Фоний! Агар мақсадга йўл топмоқчи бўлсанг, оҳ чекниш, ўниш ва дард билан ўзингни хурсанд қил!

CXLVII

Яна бир қушнинг Худҳудга саволи

Яна бир савол берувчи сўради:

— Эй поклик ва раҳбарлик бобида чечан қуш. Бу йўл шиддати ҳаддан кўп бўлди, охири ҳам ниҳоясиз экан. Айт-чи, бу бало даштини қачон босиб ўтамиз? Асл манзилга қай тарзда етамиз? Бизни бу ишдан хабардор айла, йўлнинг суръат ва оромини изҳор қил. Унинг қандай бошланиб, нима билан тугабини бизга тушунтириб бер. Аввал биз чекадиган машаққатлар, сўнгра етишадиган айш ва мақсадлар ҳақида гапир!

CXLVIII

Худҳуднинг жавоби

Худҳуд шундай деди:

— Эй бу йўлда ҳамроҳ бўлган ўртоқ! Бу саволинг жуда позик савол бўлди. Сен мenden бу сафар кайфиятини, ундаги манзил ва водийларда дуч келинадиган қийинчилик ва шодликлар ҳақида сўрадинг.

Билгилки, бу йўл бир неча водий ва манзиллардан иборатдир. Энди мен уларни сенга бирма-бир шарҳ қилиб берай, сен воқиф бўл.

Олдимизда етти катта водий турибди. Уларнинг ҳар бирида хавфу хатар ҳаддан ташқари кўпдир. Бу водийларнинг ҳар қайсисида сон-саноксиз манзиллар бўлиб, ақл уларни санаб чиқишга улгура олмайди. Лекин бу манзилларнинг ҳаммаси аслида етти катта водийга бирлашади. Мен ана шу водийлар шарҳини баён қиламан.

Аввалги водий Талаб водийсидир, унга шарофатли тўғри йўл кўрсатувчигина бошлаб олиб боради.

Кейинги водий — Ишқ водийси. Сен бу ерда ишқ ўти ичра бору йўғингни ўрташинг лозим.

Ишқ сенинг вужудингни йўқотгач, Маърифат водийсига қадам қўясан.

Сўнгра Истиғно (Эҳтиётсизлик) водийси келади. Бу

водий бениҳоя кенг бўлиб, юксак осмон ҳам унинг олдида паст туради.

Ундан кейингиси Тавҳид (Ягоналик) водийсидир. Ундан ўтиш учун киши ёлғиз бўлмоғи зарур.

Ундан ўтсанг, Ҳайрат водийсига дуч келасан, бу ерда сенга кўп шиддатлар юзланади.

Ҳаммадан сўнг Фақру фано (Фақирлик ва йўқлик) водийси келади. Сайр қилаётган солик¹ шу билан йўлни ниҳоясига етказди. Бунда сулук аҳли ўз мақсадига эришиб, иш ўзгача бир ҳолат билан тамом бўлади.

Лекин бу водийлардаги манзиллардан ҳеч ким хабар берган эмас. Бу йўлдан кетганлардан ҳеч ким қайтмаган. Ҳатто бу етти водий ҳам ниҳоятда муҳтасар бўлиб, уни тавсифлашда кўп чалкашликларга йўл қўйилган.

CXLIX

Талаб водийсининг сифати

Талаб водийсига қадам қўйсанг, олдингга ҳар дам юз минг дарду алам дуч келади. Ҳар дам унда юз маломат, ҳар нафас минг ўзга ҳолат юзланади. Истамоқлик ранжи кўнгулни зор этади, лекин топа олмаслик руҳни абгор этади.

Бунда жонни куйдириш маҳрумлик, васлга эришиш номаълумлик бўлади. Машаққат ва кулфатлар жисмингга ниш санчиб, беҳад улкан дард жисмингни пора-пора қилади. Сен ноёб дурни қўлга киритишни хоҳлайсан, аммо уни топа олмайсан. Бунинг учун дунё асбобларини тарк этмоқ зарурдир.

Солик ўз йўлида ғов бўладиган молу мулк ва бошқа нарсалардан воз кечиб, фонийликнинг тўрт йўлини баланд овозда улуғламоғи керак. Бу йўлда унга бўлган иштиёқдан бошқа ҳамма нарсани ташлаб, ўзни мақсад манзили томон бошлаши лозим. Агар олам матоъсидан бирон ашё қолмаса, сенда у дам ўзгача сифатлар пайдо бўлади. У хазинадан вайронингга ободлик келиб, зоти нуридан жонингга ёруғлик етишади. Бу ёруғлик сендаги шавқ ўтини тобора алангалатиб, талаб отингни учқур қилади. Бунда ўзингда бир талаб ўрнида юз талаб топасан. Бу пайт тоғ-

¹ Солик — тасаввуф таълимотига кўра руҳий покланиш йўлига кирган киши.

лар сенинг кўзингга оддий даладек бўлиб кўринади. Жонингга талаб роҳати етади, машаққат чекиш шиддати сендан фориг бўлади. Кўнглинг дур топишга қанчалик муҳаббат қўйса, сен учун ғаввослик қилиш шунчалик осон бўлади. Висол қуёши жамолини кўрсатгач, шоминг тонгга уланиб кетади. Агар бу пайт олдингга маст фил келса ҳам сен уни пашша каби назар-писанд қилмайсан. Агар йўлингги юз шер ёки арслон тўсса, уларни сен чўлоқ чумолидек кўрасан. У хазинага эришсанг, кўнглингга аждаҳодан хавф етмайди.

Куфр ва имондан қўл ювасан, шундан сўнг олдингда бир эшик очилади. Эшик очилиб, ичкари кирганингда, унда на куфр, на дин қолади, уларнинг барчасидан қутуласан.

Чунки куфр ёки имон бу йўлга кирган киши учун маслак эмас. Асл йўлда диндаги беш йўл¹ ҳам тўсиқ бўла олмайди.

СЛ

Ҳикоят

Бир қудратли подшо ўтган эди. Унинг хазина ва бойликлари аскарлари каби сон-саноксиз эди. Бу шоҳнинг бир зебо ўғли бор бўлиб, унинг гўзаллиги олдида ҳатто Юсуф ҳам қўл бўларли даражада эди. Шарқ қуёши унинг ҳуснидан шарманда бўлгани учун оёғи остига бош қўярди. Сарв унинг навнихол қаддига соя каби, ой эса унинг юзи қуёшига безак бўлгудек эди. У ҳам қуёшдек ҳусн билан оламни забт қилувчи, ҳам ой каби чеҳра билан осмон тахтида жилваланувчи шоҳ эди. Кўзи ҳар боқишда оламни бузар, ишқ аҳлига ўзга олам кўргузар эди. Агар лаъли лаби такаллум бошласа, жон олар, табассум қилса, жон киргизарди.

Бутун олам унга ошиқу шайдо бўлган, агар у қатл этмоқчи бўлса ҳам кишилар бундан ғам чекишмас эди. Кофир ва маст кўзи дин ва имон аҳлига доим қирғин келти-

¹ Бу ўринда «беш йўл» дейилганда ислом динидаги бешта асосий қоида кўзда тутилган. Улар: худонинг битталиги ва Муҳаммаднинг пайгамбар эканлигини тан олиш, намоз ўқиш, рўза тутиш, закот тўлаш ва ҳажга бориш кабилардир. Шоир бу ўринда инсон руҳий камолотга диндаги ана шу асосий қоидаларга риоя қилмасдан туриб ҳам эришиш мумкин демоқчи.

рар эди. Чақмоқдек учқур отини ҳар томонга чоптирар, бу чақин билан жаҳонни куйдирарди. Олам аҳли унга волаю шайдо бўлган, лекин у кишиларга ҳаддан ортиқ нозу истиғнолар қилар эди. У халқ сари кўзининг учи билан бир қиё боқса, зулми тифидан туман минг кишининг қони оқарди. Жаҳон элининг ўлмоғига у парво қилмас, балки зулму истиғно билан дарҳол қатл қилиб қўя қоларди. Унинг кўчасига боришдан ҳатто шамол ҳам жон ҳовучлар, у томонга эсмоқдан жонига қўрқув тушар эди. Шамол унинг гулшанига эса олмагани сабабли у ердаги гулбарглар гуллардан танбеҳ олар, улар ўз вақтида очилмас эди.

Бир куни у саҳро кенгликларини айланиб қайтиш учун от сурди. Дашт узра юз туман мажнун зор ётар, уларнинг барчаси унинг ишқи шиддатидан беқарор эди. Лекин унинг юзига боқиш учун уларда имкон йўқ, у томонга қарашдан улар баҳраманд бўла олмас эдилар. Ҳамма яхшиёмон унинг васлига эришмоқни истар, лекин бунга етишмоқ мумкин эмас эди.

Ногаҳон саодатли шаҳзода саҳрода турган элга назар солди. Кўзи улар орасидаги ишқ занжири билан вобаста бўлган икки хаста ошиқи зорга тушди. Шаҳзода ўз мулозимларига буйруқ қилиб, бу икки девонани ҳузуримга олиб келинг, деди. Улар икки девонани ушлаб, подшо қасри томон от солдилар. Шоҳ улардан бирини зиндонга маҳбус қилиб, иккинчисини ўзига итбоқарлик хизматига тайинлади. Униси зиндонда ётган бандилар билан ҳаммакон бўлса, буниси занжирланган итларга гирифтор бўлди. Улар шу қийин аҳволда бир қанча вақт ўтказиб, кулфат торгдилар.

Улардан бири дард ичра ҳамроҳидан:

— Азоб-уқубат ичра сизнинг ҳолингиз қандай кечмоқда?— деб сўради.

Буниси деди:

— Шу ҳам азоб бўлдимиз? Турган-битгани роҳат-ку! Машаққат чекиш қаёқда дейсан? Ишқидан кўнглим тўлган ҳолда унинг кўчасида ит бўлишга ҳам рози эдим. Гарчи мен унинг итларига хизматкор бўлишим керак эди. У эса мени ўз итларига бошлиқ қилиб қўйди.

Униси деди:

— Унинг ишқи кўнглимга зўр келиб, бундан агар менинг турар жойим гўр бўлса ҳам рози эдим. Гарчи ҳозир зиндонда кишанланган ҳолда ётган бўлсам ҳам, лекин унинг васлидан кўнглим умидвор.

Ой чеҳрали шоҳ уларнинг бу сўзларини пана жойдан

**гуриб эшитмоқда эди. Улар шу тарзда ўз истакларига со-
дик ва ишқ йўсинига мувофиқ эдилар. Бу сўзларни эшит-
ган қуёш каби шоҳ чексиз хурсанд бўлиб, бу сўзлар унинг
кўнглига бағоят хуш ёқди. Уларга катта ихлос кўрсатиб,
иккаласини ўзининг энг яқин маҳрамларига айлантирди.
Улар ўз талабларида садоқатли бўлганликлари учун оқи-
батда ана шундай самарага эришдилар.**

СЛИ

Ишқ водийсининг тавсифи

Талаб водийсини тамом қилганингдан сўнг Ишқ водий-
сига қадам қўясан.

Ишқ сўнмас бир машъалдир. Уни машъал дема, бу-
тун оламни ёндирувчи шуъла дегил. Ишққа ҳар ким му-
носиб бўлавермайди. Самандардан бўлак қайси ҳайвон ўт
ичида юра олади? Ишқ аро ботирлик ва қаландарлик ло-
зим, шуъла денгизида самандар бўлмоқлик керак. Шуъ-
ла ичра қуяётган парвона каби ошиқу девонанинг иши
куймоқликдан иборатдир. Доноликни раъноларнинг иши
деб айтма, парвона бўла олишга капалакнинг ҳадди сиғ-
майди. Капалак ёш болаларга ўз ҳусни ва зеболигини кўр-
сатиб, гуллар узра жилва қилиб учиб юради. Аммо унинг
қўлидан жанда кийган девонанинг ишини қилиш келмай-
ди. У парвона каби шуълага ўзини ура олармиди?! Гарчи
капалак ўзининг турли ранг ва холлари билан кўзга чи-
ройли кўринса-да, у парвона каби ёниб куя олмайди. Азал-
дан ишқ аро кул бўлмаган ҳар бир қушнинг отини булбул
деб бўладими?

Ишқ ичра куйиб-ёнмаганни ишққа берилган дема! Ким
жонини фидо қилмас экан, уни ошиқ деб санама! Ишқ аҳ-
ли ўртаниб ёниш билан ўзини шод этади, бу ишни ўрганиш
билан эгаллаб бўлмайди. Ишққа мубтало бўлган киши
кўнглидан чиққан ўт вайронани ёндириб юборувчи аждар
дами каби қудратлидир.

Ошиқлар кўнгли ўтли оҳ чекишдан бегона эмас. Ахир
оташгоҳдан дуддан бошқа яна нима чиқиши мумкин?!
Ишқдан тушган ёлқин бутун ҳавони ёндириб юборувчи
чақмоқ каби оламни ўртаб юборади. Ишқ ўтига ҳақиқий
пок ошиқ ўртанади, унинг бу ўртаниши гўё чақмоқ туш-
ган хирмонга ўхшайди.

Сен ошиқ кўнглини оташзада деб айтма, балки уни
ишқ ана шундай оташкадага айлантирган. Қиши агар

оташкада ичига тушса, у ерда ўртанмасдан бошқа илож йўқ.

Кимки ишқ аро ўтга айланса, ажабланманг, чунки ўтга нимаики тушса, у ҳам ўт бўлиб ёнади. Ишқ бир ўт каби унинг вужудини чулғаб олади, негаки, олов атрофида айланган киши ўртачмай қолмайди.

Ишқ билан ўйнашиб бўлмайди. Жисмингга ўт тушса, у сени қуюндек саргардон қилади. Ишқ аро фақат ўртаниб ёниш лозим, ўг аро куймасдан ўзга чора йўқ. Ишқ осмонидан қайси ёққа чақин тушса, у шу ондаёқ жонни шуъла селобига фарқ қилиб юборади, Ишқ чақмоғи хонумонни куйдириб юборади, хонумон нима деган гап, бутун жаҳонга ўт қўяди!

Ошиқ кишининг асосий иши жон тарк этиш деб билгил. Ер учун ўлмоқни ўзинг учун арзимас иш деб англагил.

CLII

Ҳикоят

Асмаъий¹ ҳаж сари кетаётиб, бир манзилда гулларнинг ўсиб ётганини кўрди. Бу ердаги майсазор ва гулзор ўртасидан бир чашма сув тириклик сувидан нишона бериб, шарқираб оқиб ётар эди. Бу ердан ўтган ариқ ошиқ жонидек покиза ва равшан бўлиб, ундан ошиқларнинг кўз ёшлари каби тиниқ сувлар оқарди.

Асмаъий сув ёқасида бирмунча вақт ўтириб, ҳордиқ чиқарди, кўнгли ғамлардан халос бўлди. Таъби шу ерга нақшланиб, чашма бошида хат ёзилган бир тошни кўрди. Унда: «Эй Ҳижоз аҳли², бу сирнинг чорасини топсангиз. Агар бир киши ишққа мубтало бўлиб, ишқ унинг сабру қарорини олган бўлса, не қилсин?» деб ёзилган эди.

Асмаъий қўлига қалам ва даво олиб, бу хат тагига шундай ёзиб қўйди: «Кимки, бу ҳалокатли гирдобга тушиб, ундан пок чиқмоқчи бўлса, ўзи тушган йўлдан қўрқмасин?»

Асмаъий юқоридаги саволга шу жавобни ёзиб, бу манзилни тарк этди. Эртасига яна шу жойга келиб, хат битилган тошга назар солди. Қараса, олдинги котиб ўз қалами билан яна қуйидагиларни ёзиб қўйибди: «Агар озурда жон ошиқ ўзи пок бўлсаю яна ишқини яширин сақла-

¹ Асмаъий — машҳур араб тилшунос олими, тўлиқ исми Абу Саид Абдумалик бинни Қурайб, 828 йилда вафот этган.

² Ҳижоз аҳли — ҳажга борувчилар.

са, лекин унинг қалбидаги муҳаббатнинг шиддати тез бўлиб, унинг тоқати тоқ бўлса ҳамда васлга эҳтиёж сезса, бундай пайтда у нима қилсин? Агар бу ишнинг иложини топа олмаса, найласин?»

Асмаъий бу ажиб сирни кўргач, ўзининг сеҳрли қалами билан яна шундай деб ёзди: «Ишқ ичра мен насиҳат қилган ўша дардли ва нотавон киши бу насиҳатларимдан ўз мақсадига эришмаган бўлса, ўлсин ва ишқ ўтидан ўзини халос қилсин!»

Бераҳм насиҳатгўй бу ҳалокатли жавобни ёзиб, чашма ёнидан тезда жўнаб кетди. У бир кун бошқа жойда ҳаяллаб, эртасига ўз туясини яна ўша томонга ҳайдади ва ошиқ жавобини билмоқчи, ғойибдаги ҳасратли ошиқ яна нима деб хитоб қилганини кўрмоқчи бўлди. Келса, ишқ йўлида умридан воз кечган, афти-ангоридан зорлиги ошкор бўлган, ранги-тусидан беморлиги кўриниб турган, ўз аҳволи билан эл кўнглини буза олгудек руҳсиз бир киши чашма ёнида ётибди. У ишқ ичра чигалликни ечиб, бошини тошга чунон урибдики, бу зарбадан тош синиб кетибди. Қони чашма сувини лолагун қилиб оқар, сув томондаги тош устидан боши пастга тушганча ўлиб ётар эди.

Насиҳатгўй берган ўғит туфайли ошиқ ўз жонини тарк қилиб, уни ҳижрон азобидан қутқарган ва ишқ аро гўё ўзидан бориб ётган экан.

Асмаъий бу ғаройиб ҳолни кўргач, кўнглига юз хил қийналиш нишлари санчилди. Тўнини йиртиб, салласини ерга урди, ўз насиҳатига қулоқ солган киши учун мотам тутди. У бундан сртиқ бирор қаттиқ ҳолатни кўрмагани туфайли фарёд тортиб, аччиқ-аччиқ йиғлади. Бу иш унинг кўнглини ғаш қилди, ерни қазиб, ўликни қабрга қўйди. Ҳалок бўлган киши шаҳид ўлгани сабабли унинг жисмига ўзининг қонли либоси кафан бўлди.

Эй Фоний! Ишқ ичра фоний бўлиш йўли ана шундай бўлади. Агар сабру тоқатинг тугаган бўлса, худди шу каби жон таслим қил. Бу хил ўлмоқни худо кимга насиб қилса, унга юз туман жонни фидо қилса ҳам арзийди.

CLIII

Маърифат водийсининг васфи

Билгилки, Ишқ водийсидан кейин Маърифат водийси келади. Бу жойнинг ниҳоятда бепоён бир даштдан иборат эканлигига кўз ташла.

Кимки бу водийга кирса, у ердаги аҳволнинг ихтилоф-

ли эканлигини кўради. Бу жой шундай бир водийдирки, уни юз туман минг турли йўллар кесиб ўтади, аммо улардан бири иккинчисига сира ўхшамайди. Бутун ва бўлақ ўртасидаги қарама-қаршилиқ ҳам шу ерда мавжуд. Тараққиёт ҳам, таназзул ҳам шу жойдадир. Унда сен юз туман йўловчини беқарор бир тарзда, ҳар бирини ўзга бир йўлдан кетиб бораётган ҳолда кўрасан. Уларнинг ҳар бири ўзи кетаётган йўл билан фахрланади, ҳар бири йўлни ўз йўли томонга буради. Бири хуш тутган йўлни иккинчиси хоҳламайди, ҳар бирининг кўзига ўзиники яхши кўринади, бошқасини эса назарга илмайди.

Унда пашша ҳам, фил ҳам йўловчи, унда пашша ҳам, Жабраил ҳам учади. Мусо ҳам, Фиръавн ҳам унда йўловчи, аммо билгилки, уларнинг иккаласи бирдек эмас. Маҳдий¹ ва Дажжол² ҳам бу йўлдан ўз мазҳаблари бўйича боради. Бироқ унда кетиб бераётган Масиҳни³ у минган улоққа тенглаштириб бўлмайди. Аҳмад⁴ ва Абу Жаҳл⁵ ҳам у ерда кўринадилар, буниси зулматга тушган бўлса, униси нурга фарқ бўлгандир.

Бу ерда барча яхши-ёмон сайр этади; унда мўъмин ҳам, кофир ҳам йўловчилик қилади. Агар бу ерда оташ-парастлар ўз лотига талпинсалар, Каъба аҳли — мусулмонлар эса ёлғиз оллоҳга сиғинадилар. Куфр аҳли лотни огоҳ деб айтсалар, лекин ислом аҳли «иллоллоҳ» деб айтадилар.

Бунда иш зиддиятли бўлмасдан иложи йўқ, чунки йўлларнинг ўзи ана шундай бир-бирига хилофдир. Йўлбошловчи пайғамбар ҳам бу ҳақда шундай деган: «Қимки ҳаққа эришмоқ учун сафарга отланса ва бу йўлнинг сон-саноксиз кўп эканлигини кўрмоқчи бўлса, уни халқ олаётган нафасга қиёс этсин». Бу йўлларнинг бари қуйқали бўлмаганидек, ҳаммасини ҳам соф деб бўлмайди. Улус ичра эътиқодларда бу хил ихтилоф бўлмоғи зарурий бир ҳолдир.

Агар гадо ёки подшоҳ бўлсин, улардан ҳар бири ўзга йўл билан сулукни адо этади. Бунда ҳаракат қилинса, на-

¹ Ислом эътиқодига кўра ўн икки имомнинг охиригиси, гўё у тикрайин ғойиб бўлган, қиёматда пайдо бўлиб, Дажжолга қарши курашади ва уни ҳалок қилади, дейилади.

² Афсонавий ваҳший махлук.

³ Исо пайғамбар.

⁴ Муҳаммад пайғамбар назарда тутилган.

⁵ Муҳаммадга қарши курашган киши, жаҳолат ва нодонлик тими соли саналади.

фи яхши бўлади, бунда сифат ва камолотга эришмоқ лозим. Бунда соликка тафовут содир бўлиб, агар унисн меҳробга бош қўйса, буниси бутга сиғинади. Ҳар кимнинг билиши ўзига сифат бўлиб қолади. Маърифат шу хил турли тафовутларни келтириб чиқаради. Ҳар бир киши ўз соҳасида камолга интилиб, бу водий ичида кезиб юради.

Гарчи сулук тартибида шу хил турли ўзгаришлар мавжуд бўлса-да, лекин бу йўлга кирганларнинг ҳаммасининг мақсади биттадир. Улар бораётган йўл агар эгри ёки тўғри бўлса ҳам, ёки йироқ, ёки яқин бўлса ҳам, бу йўлда баъзилар ўлиб кетган, баъзи бировлар йўлдан адашган, баъзилар эса турли сўқмоқларда овораю сарсон кезсалар ҳам, бу йўлни босиб ўтмасдан туриб, мақсадга эришни мумкин эмас.

Маърифат қуёши юз кўрсатгач, ҳар ким ўз мақсадига эришмоқ учун ўз сулуки ҳолига натижа истайди ва ўзи шуғулланаётган нарса орқали нақдни қўлга киритмоқни хоҳлайди. Чунки у локиза нур ёруғ шуъла сочгач, бу шуъла ҳар кимнинг камолга эришувини ёритиб туради. Кимки бу йўлда машаққат чеккан бўлса, у ўз сулуки ниҳоясида хазинага эришади. Сулук ичра ихтилоф кўп бўлиб, улардан кўпи қуйқали, софи эса оздир. Бу соф табиат эгалари сирасига пайғамбар шариати қонун-қоидаларига тобеъ бўлганлар ҳам киради.

CLIV

Ҳикоят

Эшит, бунга ушбу можаро жуда муносиб мисол бўла олади. Нақл қилишларича, бир гуруҳ кўрлар тўдаси бир сабаб билан: мусофирлик ёки асирлик туфайли Ҳиндистонга бориб қолишибди. Сўнгра фалакнинг гардиши билан улар яна ўз юртига қайтиб келишибди. Бу ерда улардан бир киши: «Филни кўрдиларингизми?» — деб сўрабди. Улар: «Ҳа», — деб жавоб берибдилар. «Кўрган бўлсангиз, далил келтиринг», — дебди бояғи киши.

Улар аслида филни кўрмаган, у ҳақда ҳатто яхши сўраб ҳам олмаган эдилар. Ҳар бири филнинг бир аъзосини пайпаслаб, ундан билим ҳосил қилиб олган эди. Шу сабабли филнинг қўлларини ушлаган киши фил сутунга ўхшар экан, деса, қорнини пайпаслаган, йўқ, у бесутун¹, де-

¹ Бу ўринда «бесутун» икки маънода — «уступисиз» ва «тоғ» (бесутун) маъноларида қўлланилиб, сўз ўйини қилинган.

ди. Хартумини ушлаган, фил аждаҳога ўхшаш бир нарса экан, деса, тишларини баён қилувчи киши эса, фил икки-та суякдан иборат, деди. Қуйруғидан хабар берган киши филни осилиб турган илонга қиёс этди. Қўли билан филнинг бошини пайпаслаган киши уни бир чўққининг тумшуғи деб шарҳ қилди. Филнинг қулоғига қўл етказган киши уни қимирлаб турган икки елпуғич экан, деди.

Уларнинг барчаси шу тариқа кўрлик юзасидан турли сўзлар айтдилар. Гарчи улар айтган сўзларнинг барчаси тўғри бўлса-да, уларнинг ҳаммаси нуқсонли эди, уларда тартиб мавжуд эмас эди.

Шунинг учун ҳам филбонлик соҳасида устод ҳисобланган етук файласуф, ўзи ҳинд наслидан бўлган киши улар айтган сўзларни тинглаб, нақл қилганларга таъна сўз айтмади ва шундай деди:

— Ҳар бир киши фил ҳақида ўзи билганини айтиб, у ҳақда нишон берди. Улар бир-бирларига зид фикрларни айтган бўлсалар-да, кечирарлидир. Чунки уларнинг ҳар бири ўз билганича сўз айтди, аммо улардан ҳеч бири филни кўрган эмас эди. Лекин улар айтган бу сифатларнинг барчаси бир ерга жамъ қилинса, улардан фил ҳақида муайян тасаввур ҳосил бўлади.

Узоқни кўрувчи кишига бу жуда яқин бўлгани учун у ҳеч бир иккиланмасдан кўрлар айтган барча сўзларни чин деб баҳолади.

CLV

Истиғно водийсининг баёни

Кейинги водий Истиғно водийси бўлиб, у ерда аъло ва паст табақали кишиларнинг ҳаммаси тенг саналади.

Истиғно ели ҳар дам шитоб кўрсатиб, оламга тўполонлар солади. Истиғно булутидан ёққан ёгиндан юз туман оламини сув олиб кетади. Етти денгиз унда бир қатра ёмғир каби, етти осмон унинг олдида кўкнори донаси каби кичикдир. Етти дўзах олови бу яшин олдида бир учқунга тенг бўлса, саккиз жаннат унинг олдида бир шудринг мисолдир.

У ердаги чумолилар шер билан овқатланади, пашшаси эса филни ов қилишга қодир. У ерда етти иқлимни забт этган қаҳрамон шоҳ ҳам оддий бир гадога тенгдир. Қотиллик тиғи у ерда ўзининг юз минг қўшини билан саф тортиб туради. Қоқум терисидан тикилган қимматбаҳо

кийимлар у ерда назар-писанд қилинмайди. Кўкни ютиб юборишга қодир аждаҳо у ерда Биби Марямнинг нозик ипи билан баб-баравар туради. У ерда минглаб малонкалар тўдаси эътибордан қолиб, ногоҳ. Одам шараф тожини кийди. Юз минг жисм ўз руҳидан бегона бўлганида, Нуҳ кемачилик билан одамлар ҳаётини офатдан сақлаб қолди.

У ерда Намрудни¹ сон-саноқсиз пашшалар чаққанидан тортиб, Халилнинг ўтни чечакка айлантиргани ҳам; ёки юз минг бегуноҳ боланинг бекордан-бекорга қони тўкилишию Каломуллоҳнинг шараф этилиши ҳам; ёки юз минглаб дин аҳлининг ўз эътиқодидан воз кечиб, зуннор боғлаганию Масиҳ нафасидан жон таскин топганигача; ёки бу кўҳна золим дунёнинг юз минг қон тўкишидан Муҳаммаднинг бир тун арш узра сайр қилганига қадар — ҳамма-ҳаммаси, бору йўқ барча нарсалар — дин аҳлию кофирлар эли — барчаси як сон — тенг ҳисобланади.

Агар Заҳҳок² минг йил улусдан қон тўккан бўлса ҳам, ёки Масиҳ ўлган баданга жон ато этган бўлса-да, ёки Бухтуннаср³ элга зулму қасос солган бўлса ҳам, ёки Нўширавон⁴ адолат эгаси бўлса-да, бу ерда иккисига бир хил ҳукм деб билгин ва кел, бу эҳтиёжсизликни томоша қилгин!

Бу ерда юз туман қуёш йўқолиб кетса ҳам осмонда бир зарра кам бўлди деб ҳисобла. Агар ерга юз туман чуқур денгиз сингиб кетган тақдирда ҳам, сен уни бир қатра ғойиб бўлди деб сана. Агар юз туман ҳуру пари куйиб кул бўлса, сен уларни бир пашшанинг синган қаноти куйди деб бил. Ёки Қоф каби азамат тоғнинг йўқ бўлишини ер юзидан бир дона қумнинг йўқ бўлмоғига тенглаштир. Агар жаннатда ўсадиган сидра ва тўби дарахтлари йўқолиб қолса, ўрмондан бир япроқ камайди, холос, деб бил.

У ерда гумроҳ ва огоҳни тенг кўр. Майхона кўчаси билан байтуллоҳ — худонинг уйи (Каъба) ҳам у ерда бир туради. Агар эътиқоди юксак ёки эътиқоди паст оловпараст бўлса-да, барибир у ерда Каъба билан бутхона бир ҳисобланади. Унда минг яшар фил эрталаб туғилган ёш филга ёки бу улкан дунё бир кичик кўкнори донасига тенг

¹ Намруд — қадимда ўтган золим подшолардан бирининг номи, нақл қилинишча, уни пашшалар талаб ўлдирган экан.

² Заҳҳок — Эрон мифологиясида елкасидан илон ўсиб чиққан золим шоҳ.

³ Бухтуннаср — Қуддусни вайрон қилган мустабид шоҳ.

⁴ Нўширавон (Ануширвон) — сосонийлар сулоласига мансуб Эрон шоҳи Хусрав ибн Қубод (531—589) нинг лақаби. Шарқ адабиётида адолатли шоҳ тимсоли саналади.

туради. Куфр билан дин ҳам у ерда тенг миқдорда бўлиб, бунда соликка беҳад қийинчиликлар юзланади.

CLVI

Ҳикоят

Шахмат ўйнагувчи икки устод шахмат тахтасини очиб, икки томонга ўтирди ва ўртага шатранжи кабир — катта шахмат доналарини тўкишди. Ҳар тарафдан бир шоҳ тахтага терилди, уларнинг расмана шоҳларга ўхшаш хизматкорлари, лашкарлари бор эди. Ҳар бирининг биттадан тўғри юрувчи вазири бўлиб, яна биттадан эгри юрувчи фарзандлари ҳам бор эди.

У икки шоҳдан бири Рум аҳлига (оқлар донаси) шоҳ бўлса, иккинчиси эса занг аҳлига (қоралар донаси) кишварпаноҳ эди. Устод шоҳ ва бошқа доналарни териб, уларга зебу оройиш берган ҳолда тахтада саф торттирди.

Шундан сўнг рақиблар майдонга от солиб, у ерда жавлон урган ҳолда турли ўйинлар кўрсатдилар. Бу ер гўё уруш майдони ва ўраб олинган қалъага ўхшар эди. Бир томон иккинчи томонни мағлуб этишга қаттиқ киришган. Уруш сафларида фил ҳам, жирафа ҳам, рух, айиқ ва кашшофа¹ ҳам бор эди. Пиёда аскарлар отлиқ суворилар олдида тез ва чаққон урушмоққа ҳаракат қилишар эди.

Қўшинлар уруш низомларига биноан бир-бирларига турли ўйинлар кўрсатиб, жанг олиб бормоқда эдилар. Бир томон ўз лашкарларини пистирмада беркитган бўлса, иккинчи томон бу қўшинни бузиш тадбирларини кўрарди.

Ўртада ажойиб, қизиқ ўйинлар намоён бўлмоқда, балки беҳад ҳийла ва тадбирлар кўрсатилмоқда эди. Бунда паҳлавонлар ва қўмондонлар ҳам бир-бирларига ҳужум қилишарди. Бу ҳолат гўё икки қаҳрамон шоҳнинг қўшин тортиб, бир-бирига қарши уруш олиб бораётганига ўхшаш эди.

Бунча қўшин ва дабдаба, қалъа, майдон ва от чоптириб, жавлон уришлар, чекиниб қочишлар, ҳам ўнг қанот, ҳам чап қанотда, ҳам қўшиннинг илғор қисмида ана шу хил ғавғо-тўполонлар билан жанг бўлмоқда эди.

Ҳар бир қўмондоннинг ўғли жангнинг олдинги сафларида борар, отасидан олдин урушга кирар эди. Уруш май-

¹ К а ш ш о ф а — ҳайвон номи.

дони босиб ўтилгач, отасининг ўрнини босар эди. Бир пиёда бир ёқдан келиб, тез айланувчи чарх ёрдамида майдонда қаҳрамонлик кўрсатар, ёлғиз ўзи бутун бир қўшинни дафъ эта оларди.

Уруш майдони ана шу хил турли тасодифларга тўла бўлиб, гўё бир-бирига кина қилувчи икки шоҳ уруш олиб бораётгандек эди. Уларнинг ҳар бирида гўё уруш учун туғилган юз туман ёш йигит бор эди. Бу хил жанг майдони камдан-кам учрайди. Олиб борилаётган урушларда бунчалик шиддат бўлмайди ҳамда эл бунчалик қуро-яроғ билан зийнатлана олмайди.

Шунчалик бунёдкорлик, майдон, ўзаро душманлик қилиш ва уруш олиб боришлар — ҳамма-ҳаммаси, — агар ўйинчи доналарни йиғиштиришга аҳд қилса ва шахмат тахтасининг бир четини кўтарса, — буларнинг барчаси ўртадан кўтарилиб, йўққа чиқади! Шунда на бу уруш ва на душманликдан, на жанг олиб бориш тартиб-қоидаларидан асар қолади. Рўй берган барча ҳолат ва русумлар, яъни жанг майдонида икки томоннинг бир-бирига ҳужум қилишлари агар чуқур ўйлаб кўрилса, ўткир фикрли киши олдйда буларнинг барчаси ҳеч нарса ҳисобланади. Гўё юзга кирган хаста бир канизак каби улар ҳечликдан бошқа нарсага арзимайдилар. Уларни ҳатто бир парча бўзга боғлаб, ўтга ҳам, сувга ҳам ташлаб юбориш мумкин.

Чунки ҳолат ўзгариб, уни ўйнагувчи устод учун ўйин тугагач, улар ҳеч қандай тафовутга эга бўлмайди. Шахмат доналари халта ичига солинган, «шоҳ» қуйи тушиши, «пиёда» эса юқори кўтарилиши мумкин!

Буларнинг барчаси истиғно нишонаси, балки униқд бир кўринишидир. Бас, сен бу тамсилга назар сол, асл истиғнони бундан юз минг марта зиёда деб бил. Агар сен бунинг маъноси томон йўл топсанг, барча ишни шунга қиёс қилғил!

CLVII

Тавҳид водийсининг таърифи

Ундан сўнгги водийни Тавҳид (Ягоналик) водийси деб билгил. Унда фард бўлиб, ортиқча нарсалардан холи бўлиш лозимлигини ҳам англагил.

Бу водийда сайр қилмоқчи бўлсанг, унда яккаю ёлғизлик сен учун асосий қоида бўлади. Бу водийдаги сайринг ниҳоясига етгач, у пайтда юз туман мингта қушни

битта қуш деб биласан. Бунда уларнинг барчасининг мақсади яккалик, барчасининг куй ва навоси ёлғизлик бўлади. Таркидунё қилувчилар шу ҳолатга эришса, улар учун бирликда йўқолиш асосий иш бўлиб қолади. Чунки бир карра бир бир бўлади, ақлнинг бу ишга ҳадди сиғмайди.

Бу қийин иш сенинг қаршингда кўндаланг бўлса, билки, бирдан ўзга барча нарса ҳечдир. Бир бўлу, бир кўру, бир де, бир тила! Бунда ҳеч қачон иккиликка майл қилма! Чунки иккилик бу йўлда ортиқчалик қилади ва бирлик сирларини билишдан четга чиқишни англатади.

CLVIII

Ҳикоят

Мансур тавҳидда юқори даражага эришиб, унинг тилида доим «анал-ҳақ»¹ такрорланарди.

Дин арбоблари унга сенинг бу ишинг яқинлар аҳлининг иши эмас. Кўпгина сулук аҳлига ҳам бу ҳолат кашф бўлса-да, улар одоб сақлаб, мўътадилликни таъминлаганлар. Сен ҳам ўзингни улардек тут, бу хил даъвони изҳор қилма, нафсингни дорга сазовор этма, деб кўп насиҳат қилдилар. Аммо у ичган қадаҳ ниҳоятда маст қилувчи бўлгани сабабли унга бу нағмани такрорлашдан ҳеч бир ором йўқ эди.

Бир кун унда қизиқ бир ҳолат юз бериб, хаёлини ҳар томонга олиб қоча бошлади. Унинг хаёли Расулиллоҳга бориб етди. Унинг ёдига Муҳаммад пайғамбарнинг Буроқ номли отга миниб, осмонни сайр этгани ва унга бирлик гавҳаридан тож насиб этиб, ваҳдат пиллапояси меърож бўлганлигини ҳамда унга юксак осмон икки қош орасидек яқин бўлиб, «ли маъолло» — софлик яқинлигига эришгани ва тангридан унга хитоб келиб, «Эй дўст, истаган мақсаднинг недур?» деб сўралганида, у тангри лутфига уэрхоҳлик қилиб, осий умматнинг гуноҳидан ўтишни истагани келди. Унда эҳсон кўпу лутф ҳаммага етарлидир, унга лутф ҳаддан зиёду халқи эса сахий эди. Худди бунини ҳақнинг ўзи ундан илтимос этгану «истагил», деб беқиёс лутф кўргузгандек эди. У араблар шоҳи ана шу тарзда осий умматнинг гуноҳини афв этишни илтимос этди. Азал-

¹ «Анал-ҳақ» — «мен ҳақиқат (худо)» демакдир. Мансур Халож (858—922) шу сўзлари учун руҳонийлар томонидан дорга осилган.

дан то абад ҳар кимки эгри йўл билан борган бўлса, унинг шафқат этувчиси бўлгин. Эҳсонингни аямай, барчани раҳмат этгил ва кечирим юзасидан ҳамманинг гуноҳидан ўтгил, деб айтди. Нима учун у содиқлик ва софлик маъдани фақат одамларнинг гуноҳини кечиришни сўраш билан кифояланди экан?

Мансурнинг кўнглига шу хаёллар келиб, доимо шуларни ўйлаб юрар эди. Бу андиша уни эзиб, ожизлик ва ҳайрат кўлида лол этар эди.

Бир кун унинг тушида Расулиллоҳ аён бўлди. Унга шундай сўзларни айтиб, мушкилини ҳал этди:

— Эй телбалик айвонида ўтириб, ваҳдат лофи билан «анал-ҳақ» деювчи! Билмадингми, ўша оқшом олий буржларда кезиб юрганимда менда ҳеч қандай «менлик» хаёли йўқ эди, балки бу сўзни айтишнинг ҳеч бир эҳтимоли мавжуд эмас эди! Чунки у даргоҳга элтган ҳам, йўл бошлаган ҳам, истаган ҳам, бағишлаган ҳам фақат унинг ўзи эди.

Сен ажиб бир калтафаҳмлик қилиб, бу борада ўзингнинг кўрлигинг ва нодонлигингни ошкор этдинг. Чунки Тавҳид водийси ёки яккалик ва ёлғизлик гулшанида «менлик» ва «сенлик» томон йўл очдинг, аммо у бу хил иккилик васфидан пок турарди. Деган ҳам, берган ҳам, инъом қилиб сочган ҳам, терган ҳам унинг ўзидир! У ёзув «менлик» рангидан пок эди, нағмасида ҳам иккилик оҳанги йўқ эди.

Мен у ерда «сенлик»ни хаёл қилиб, иккилик нақшидан ақл юргизганман. Сендаги бу ҳолат, шуни билки, ғилайликдан, битта нарсани иккита қилиб кўришдан ўзга нарса эмас. Бу хаёлни хотирангдан чиқариб, йўқ қилиб ташла!

CLIX

Ҳайрат водийсининг сўзи

Тавҳид водийси босиб ўтилгач, шубҳасиз, Ҳайрат водийси намоён бўлади. Бу водийда ҳали киши бошига тиғ етмасдан туриб, минг оҳ ва юз минг афсус чекиш юзланади. Ҳайрат тилни гунг ва лол этади. Киши кеча ва кундузга қанча боқмасин, унинг кеча ёки кундуз эканлигини сезмайдиган бўлади. Ўзининг йўқлигини ҳам, борлигини ҳам билмайди, эртага нима бўлишини ҳам англамайди.

Ҳар нарсага кўз ташласа, ҳайратдан донг қотиб, ҳайронликда сарсону саргардон бўлади.

Йўл аҳли бу водийга қадам қўйгач, унда ҳайронликдан ўзга иш бўлмайди. Агар тавҳид борасида нимага эришган, ёлғизлик ва ажралиш водийсида нимаки иш қилган бўлса, бу ерда уларнинг барчаси йўқолиб кетади. Ҳатто у ўзининг борлигини ҳам унутади. Агар ундан, сен бормисан ёки йўқмисан, деб сўрасалар, у буларнинг ҳеч бирига жавоб бера олмайди, бору йўқлигига хитоб қилиб, ўзини билдира олмайди. У ўзининг ўртада, ё бир тарафда ёки ташқарида эканлигини ҳам, чеккада ёки кейин, ёхуд олдинда турганлигини ҳам яхши билмайди, ҳайрат уни буларнинг барчасидан четда тутади.

У ўзининг фоний эканлиги ёки боқийлигини ҳам, маст эканлиги ёки соқийлигини ҳам англамайди, мавжудлиги ёки мавжуд эмаслиги ҳам, зотининг маълум ёки номаълумлигини ҳам билмайди. Шу тариқа ҳар ёққа боқса, чексиз ҳайратга тушади, ўзини ҳайрат ичида фарқ бўлган ҳолда кўради. Узига ўзи, ошиқ эканлигимдан ажабланиман, аммо кимга ошиқ бўлганимни билмайман, дейди. Ҳар бир заррага зарралар орқали боқиб, уларнинг борлиги ёки йўқлигини исбот этишдан ҳайратга чўмади. Бу мақом ичра ана шу хил ажиб ҳолатлар бўлиб, улардан ҳали биттаси тугамасдан туриб, мингтаси дуч келади.

CLX

Ҳикоят

Жаҳонни забт этган бир подшо бор эди. Унинг даргоҳида юзлаб султонлар бош эгиб турарди. Мулки унинг Қирвондан то Қирвонга қадар чексиз бўлиб, барча унинг ҳукмига бўйсунарди.

Унинг ҳаммадан яшириб юрадиган бир гавҳари бор эди. Бу гўзалнинг ҳусни олдида ҳур ва парилар ҳам шарманда бўлиб қоларди. У гўзаллик бўстонида бир нозикниҳол, бир нозикниҳолгина эмас, сарфароз этилган сарв эди. У жон қоронғулигида дилга хуш келувчи шам, йўқ, шам эмас, балки ёруғ қуёш машъали каби эди. Ноз чашмасидаги унинг кўзлари жонга бало келтирар, даврон ундай балоли кўзни ҳанузгача кўрмаган эди. Зулфи ва холи фитнанинг анбар ҳидларини таратиб турар, бу фитнага дуч келган киши омон қолмас эди. Унинг оразида лаъли лаби жойлашган бўлиб, бениҳоя фасиҳ нафас эгаси эди.

Буларни қуёш билан Масиҳга қиёс қилса бўлади. Унинг васли умидида неча давлатманд кишилар, балки тахт эгалари бўлган олий шоҳлар юрар, аммо бу мурод ҳеч кимга муяссар бўлмай, ҳеч бир кўнгил ҳали унинг васлидан шод бўлмаган эди. Бу гўзал қизнинг ўзи ҳам элга яқин бўлишни хоҳламасди. Иккала томон ҳам бундан ўзини тортар эди: яъни даврон ичра тоқ бўлган шундай гўзал қизга ким ҳам жуфт бўла оларди? У шу хил хислат эгаси бўлгач, эл унга харидор бўла олармиди?

Иттифоқо, бу гўзал қиз бир кеча туш кўрди. Тушида бир гўзал йигит унинг кўнглига ғулғула солди. Унинг турган-битгани руҳдан мужассам бўлгандек покиза ва тоза эди. Ҳусн осмонида у гўё порлоқ қуёшнинг ўзгинаси эди. Ҳусни саҳифасига мушк каби бир хат битилган, ундаги хол эса ўша хат устидаги нуқтага ўхшарди. Унинг шўхлиги ва раънолиги сарвнинг ўзгинаси, нозиклиги ва зеболиги эса гулни эслатарди. Бу йигит агар қуёш чироғи бўлса, у қиз ёғду сочиб турган тўлин ой эди. Иккаласи бир тахт устида ўтириб, дам-бадам висол жомини ичишар, бир-бирларининг васлидан баҳраманд бўлишар эди.

Гул юзли бу уйқудан кўз очиб, ўрнидан турди. Кўнгил мулкидан қарори йўқолган эди. Бундан унинг ҳар дамда шайдолиги орта бориб, бу аҳволда расво бўлишлиги аён бўлиб қолди. У ҳар доим бу тушни қайта кўришни орзу қилар, лекин кўзидаги бу уйқуни сув олиб кетган эди. Унинг кўнглида осойиш қолмаган, тинчлиги бузилган, кечасию кундузи ором нималигини билмас эди.

Кунлардан бир кун у ҳажр дарди малол келиб, ўзининг олий қасри узра ошуфтаҳол чиқди. Кўнглига таскин бериш учун ҳар томонга қарар, сабр ва тўзимли бўлишни истар эди. Ногаҳон ўтли оҳ тортганча, шоҳ базм қурган томонга кўз ташлади. Бу ерда тушда кўрган кишига кўзи тушди ва оҳ уриб, ўзидан кетди. У кўрган киши шоҳ хизматкорлари ичидаги ёш бир навжувон йигит бўлиб, дунёга фитна солувчилардан эди.

Йигит ҳам худди шу пайт қиз томонга кўз солди ва шу ваҳотиёқ кўнгли ишқ ўқига нишон бўлди. Унинг зорли жонига ҳаяжон тушиб, бу ҳаяжон унинг мажруҳ танига ҳам таъсир қилди. Кўнгил мулки ичра қўзғолон тушиб, жонига қасд қила бошлади. Унда на ҳуш қолди ва на сабр, ўзи ҳам улар билан бирга кетди.

Оқшомгача аҳвол шу тариқа давом этди. У ўзининг на ўлик, на тирик эканлигини биларди. Тун қоронғулиги ерга ўз пардасини қоплагандан сўнг ундан юз минг нола чиқа бошларди. Тонгга қадар аҳволи афғон чекмоқлик

билан ўтар, туккан оҳли кўз ёшлари худди тўфонга ўхшар эди. Тонг қуши саҳар сирини фош қилгач, йигит яна эртадан кечгача ўз вақгини кўксига тош уриш билан ўтказарди.

Ишқ икки томонга ҳам ана шу хил савдо солган, гўё ишқ икки мамлакатда ғавғо қилмоқда эди.

Гарчи йигит қиз ишқида ўзини зор сезса-да, лекин ўзини кўп сеҳр билан сақлаб турар эди. Аммо ой юзли барқарор бир ҳолга тушиб, ишқдан беҳад зор бўлганча бўшашиб борар эди. Кўрдик, унинг қўлидан ихтиёри кетиб, иши расволик билан тугайдиганга ўхшайди. Ана шу бечоралик билан қийин аҳвол юз бергач, у бунинг чорасини топишга киришди. Чунки унинг ишқи яшириб бўлмайдиган даражага етган эди, шунинг учун ўзига ўзи бирон тадбир топмасдан бошқа иложи йўқ эди.

Унинг икки яқин маҳрами бўлиб, шодлик ва ғамли онларидо доимий ҳамдами эди. Улар ҳар бир ишнинг чорасини топишга уста, ҳар иккаласи ҳам қизиқ ҳунарлар кўрсатувчи ажойиб санъаткор ва сеҳргар қизлар эди. Улар макр ва афсунни пухта эгаллаб, уни ниҳоясига етказган, ҳатто пашша билан филни бир-бирига жуфтлай оладиган даражада моҳир эдилар. Улар бу ишни шундай бажарар эдиларки, бунда пашша ўзини кичик деб билмас, фил ҳам ўзини йирик жуссалик деб ҳисобламас эди. Улардан ҳар бири ана шу хил ҳийла, афсун ва фириб эгаси бўлиб, ҳатто ишқ билан жанг қилишга ҳам ярар эдилар.

Улардан бири хушнағма руд асбобининг моҳир чалувчиси, иккинчиси эса қўшиқ айтувчи эди. Улар соз ва куйни моҳирлик билан ижро этганларида, чалган куйлари Зуҳра буржи томон ўзига маскан топиш учун кўкка кўтарилар эди. Агар улардан бири соз куйи билан кишининг жонини олса, иккинчиси ўзи чалган нағма билан ўлган баданга жон соларди. Буниси соз чалиб, униси қўшиқ айтса, буни эшитган ақлли кишилар ҳам ўз ҳушидан ажралар эдилар.

Ой юзлига ишқ шиддати ортгач, ана шу икки канизанин хилватга чорлади. Аччиқ-аччиқ йиғлаган ҳолда уларга ўз ҳолини баён этди ва ишқ қандай қаттиқ аҳволга солганини билдирди. Тушда кўрган йигити уни маҳзун қилганини ҳам, ўнгида кўрганлиги эса девона этганини ҳам, у йигит ишқидан зор бўлиб, волаю беихтиёр бўлганини ҳам бирма-бир айтиб бергач, шундай деди:

— Сиз менинг севимли дугоналаримсиз. Мени бу аҳволдан қутқаришда ёрдам беринг. Акс ҳолда бу сирим тикани халқ ўртасида гул бўлиб очилади. Бу ишқ ўти эса та-

нимни кулга айлантиради. Аммо бу куйиб-ёнишдан ҳеч ғам чекмайман, агар ўлиб кетсам ҳам аламзада бўлмайман. Бироқ мен шу вақтга қадар тақвода лоф уриб келдим, энди бу сирымни элга ошкор этсам, номусдан ўламан-ку! Отамнинг ҳам бундан номусга қолишидан кўп ғам чекаман, буни ҳатто шарҳ қилишга ҳам ожизман. Чунки у фалакнинг шоҳидек бир киши шарафига бу иш катта ор бўлиб тушади. Ахир отам учун мендайлардан юзтаси ўлса ҳам ҳеч нарса эмас, худди дарёда бир хас чўкканчалик гап. Шундай улур шоҳнинг беномус бўлишига тоқат қила олмайман, шу туфайли ғамим тобора зўрайиб бормоқда.

Мен сизга ўз ҳолимни баён этдим, энди ўзингиз биласиз: хоҳланг ўлдилинг, хоҳланг бу ишнинг иложини қилинг! Олдин шўх тойчоқ бўлган бўлсам, энди ишқ қўлида хорман, илгари шаддот бўлган бўлсам, энди ожиз бўлиб қолдим. Ғамли аҳволимга раҳмингиз келсин, нолаю фарёдимга шафқат қилинглари!

У иккаласи бу нидони эшитгач, малика олдида жон фидо айлаб, шундай дедилар:

— Шундай бир чора топайликки, у нозанин йигит сенинг энг яқин улфатингга айлансин! Биз қилган бу ишни ҳеч бир одам билмай қолсин. Қайси бир одам, ҳатто ўша гўзал йигитнинг ўзи ҳам сезмай қолсин. Аммо сен бир неча кун сабр-тоқат қилгин, ҳар дам оҳу нола билан ун тортаверма! Чунки сенинг мақсадинг ишни яширин тарзда амалга оширмоқдир, биз ҳам шу тарзда иш тутмоқчимиз.

Ой юзли васлга умид пайдо қилиб, сабр ва чидамли бўлишга аҳд этди.

Икки доно канизак бу орада диққат билан чуқур ўйлаб, ишга киришиб кетдилар ва йигит билан бориш-келишни йўлга қўйдилар. Улар йигитни ўзларига ошно қилиб, унинг кўнглида ҳам шундан ғам бор эканлигини билдилар. Унга нисбатан макр ва фириб ишлатдилар, оқибатда бу бечора ғариб йигит уларнинг тузоғига илинди. Улардан бири унга она, иккинчиси эса сингил тутинди. Йигитга: «Чорангни биз топиб берамиз. Сен бизга ўз аҳволингни аён қилмасанг ҳам, биз сенинг нимадан нотавон эканлигингни билиб олдик. Агар унинг ишқи кўнглинг мулкени поймол этган бўлса, ҳажрингга биздан висол умиди етади!» — дейишди.

Йигит бу сўзлардан хурсанд бўлиб, жон-дили билан уларга муҳтож бўлди. Иккаласи унга нима деб фармон қилса, у бунга жон-жон деб итоат этар эди. Карвонлар ҳийла ва алдов бозорини ана шу тарзда қизитиб, бу турфа қушни шундай ов қилдилар. Улар бизнинг ман-

зилга юр, деб йигитни ўз уйларига таклиф этдилар. У нотавон уларникига шод бўлиб борди. У ерда дилга хуш ёқувчи бир шоҳона базм туздилар. Ишқ асирин бўлган йигит май ича бошлади. Қадаҳ таъсир этиб, у маст бўлиб қолгач, ўз аҳволидан турли ҳикоялар айта бошлади. У ишқ ва ошиқликнинг ўти ва дуди, васл ва ҳижроннинг фойдаси ва зиёни ҳақида сўзлар, канизаклар эса уни қизиқтирадиган сирлар айтиб, унга кўп нарсаларни шарҳлаб берардилар. У бу сўзларни эшитиб, худди мақсад жомини ичгандек, номурод киши ўз муродига етгандек бўлар эди.

Май ичиш ва суҳбатлардан сўнг у ёш йигит ишқ аро шундай бир нотавон ҳолга тушдики, бундан унга гунгу, лоллик юзланиб, зум ўтмай ўз ҳолидан беҳол бўла бошлади. Шундан сўнг улар хуш олувчи хушнағма рудни қўлга олиб, бир дилкаш қўшиқни бошлаб юбордилар. Нотавон бу қўшиқни эшитиб, ҳушидан кетди. Гўё уни бу хуш ёқар базм ўз комига тортиб юборгандек эди.

Тун беҳад қоронғу эди. Ҳушдан кетган йигит канизалар қаршисида ётар, икки зийрак қиз ўз мақсадларига эришган эдилар. Улар ишда сусткашликка йўл қўймай, жидду жаҳд билан бир ажиб кажава ҳозирладилар. Йигитни кажава ичига солиб, тезлик билан бу ердан олиб кетдилар ва ой юзли гўзал қиз базмига еткардилар. Бу ерда шодлик қилиш учун керак бўлган барча асбоблар муҳайё бўлиб, ширин лабли ойжамол уларни хилватда кутмоқда эди. Икки чорагар канизак кажавада бир оқ баданли сарвни унинг ҳузурига еткардилар. Уни маҳваш тахти томон олиб бориб, ойни хуршидга топширдилар.

Ой юзли васлда ўз мақсадига эришгач, деворга гулоб сепишни буюрди. Атир ҳидлари хушсизга етиб боргач, у кўзини очди ва жаннатмисол бир жойни кўрди. Енида ҳур ва париларга ўхшаш бир гўзал қиз — ўша кўнглини зор айлаган ой юзли жонона турар эди. У шу заҳотиёқ ўрнидан сакраб туриб, ажиб бир ҳолатда яна қайта ерга ўтирди. Теварак-атрофига ҳайронлик билан боқа бошлади. Остида катта бир шоҳона тахтни, ёнида бахтиёр ҳолда кулиб турган бир дилбарни кўрди. Шунда у ўзига ўзи «Е раб! Не ҳол экан бу ҳол? Тушимми, ўнгимми ва ёки жаёл?!» — деди.

Ой юзли унга ширин сўзлар билан таскин берди ва виқор расмини бажо келтириб: «Эй, ҳушидан ажралган, бу туш эмас, шукр этиб, энди васл жомини ичгин!» деди. Шу сўзларни айтгач, пари қўлига бир жом тутиб, уни ўзи ича

ди ва яна қадаҳ тўлдириб, ундаги майни йигитга узатди. Нафис либос кийган узро каби гўзал чехрали соқий ҳушини йўқотган йигитга қўша-қўша қадаҳ ичираб эди. Май жоми уят ўтига сув сепиб ўчиргач, улар бир-бирларига пардасиз сўзлар айта бошладилар. Шу тарзда ғамли ошиқ ва мунгли маъшуқ ишрат уйида бирга бўлдилар. Улар шундай бирликка эришдиларки, ўртадан иккилик деган нарса кўтарилди. Ҳавас имкон берадиган ҳар қандай кўнгил очишни бу икки ҳамнафас бир-бирларидан топдилар. Улар шундай адабсиз ишлар қилдиларки, буларни шарҳлаб ўтириш одобдан эмас. Ҳам йигит муштоқ, ҳам қиз муҳтож бўлиб, улар юзга юз, оғизга оғиз қўйганча ётар эдилар. Қолган ишларни ҳам шунга қиёс этса бўлади. Охири нима билан тугаганини ҳам шундан билиб олиш мумкин. Саҳарга қадар улар шу хил айшу ишрат қуриб, икки томонлама адабсиз ишларга йўл қўйишди.

Субҳидам тун сирини фош қилиб, ер устидаги мушдек қоронғулик устига оппоқ кофур сепи бошлади. Тонг оқаришиб келмоқда эди. Май ҳам уларга кучли таъсир қилиб, базм қилувчиларнинг шуурини олиб қўйган эди. Бундан безовта бўлган икки канизак парда орқасидан туриб, куй чалишни бошлаб юборди. Улар базм қилувчиларнинг ақлини ўғирлаб, йигитни яна беҳуш ҳолга келтирдилар. Хасталик унга таъсир қилиб, у беҳол бўлганча ерга йиқилди ва идрокни йўқотди.

Тадбиркор канизақлар бунга эришгандан сўнг, ошиқни тагин кажавага солиб, оғидан маҳкам боғладилар. Уни ўзлари олиб келган ўша аввалги кошонага олиб бориб қўйдилар. Ғам тиканидан озор чекувчи ошиқни яна ўз ғамхонасига етказдилар.

Йигит мастлик уйқусидан халос бўлгач, димоғига тонг ели келиб урилди. У кўз очиб, мулоҳаза юрита бошлади. Бўлиб ўтган аҳвол, юз берган ҳодисалар бирма-бир унинг хаёлида гавдаланар эди. Маҳбубасини эслаб, ичидан мунгли бир оҳ отилиб чиқди, аъзойи баданини тошга уриб, соғ жойини қолдирмади. Ўз-ўзи билан кўп можаролар қилиб, бу ёруғ олам кўзига қоронғу кўриниб кетди. Кўзларидан юлдузлар каби ёшларини шашқатор тўкиб, оҳу дард чекар, атрофга ғавго солар эди. Васл базминини хаёлига келтириб, жиннилардек нола қиларди. У ўз-ўзига шундай дер эди:

— Ё раб! Не тадбир айлайин?! Қимга ўз ҳолимни баён қилайин! Агар буни бировга айтмай, хомуш турай десам, тоқатим етадимми?! Ўзимни ушлаб туришга қувват топа оламанми?! Ҳолатимни яширин тутишни ёки ошкор этиш-

ни ҳам, сўз дейишимни ёки тек туришимни ҳам билмайман. Бу дардимни айтган билан адо қилиб бўлармиди?! Менда унинг мингдан бирини гапиришга ҳам имкон йўқ. Агар уни махфий тутишни хаёл қилсам, унда жон тарк этишим мумкин...

У шу тарзда гавғою нола чекар, на танида руҳ, на бошида ҳуш қолган эди. Унинг бу хил ҳайратланиши ҳар лаҳза жонга таъсир қилар, эл ҳам унинг бу ҳолига ҳайрон бўлар эди. Ҳар киши унинг бу аҳволини сўраса, у жавоб бермай, фақат шундай дер эди:

— Мендан буларни сўрамангиз, куйганим басдир, яна куйдирмангиз! Ҳолатимни шарҳ этиб бўлмайди, бунга эришмаган киши уни ҳис эта олмайди.

Ё раб! Уша иқбол билан васл базмида истиқболга эришган киши мен эдимми?! Агар мен уни шарҳ қилмоқчи бўлсам, бошқа киши бунга ишона оладими?! Ҳайратим жонимни ўртар — найлайин?! Жисми вайронимни ўртар — найлайин?!

Аввал васл бирлиги ичра мақсадга эришиб, маъшук билан қовушдим. Сўнгра ҳижрондан бу хил машаққатга дуч келиб, ҳайрат ичра ҳайратга чўммоқдаман.

Ё раббий! Шундай ажиб чексиз бир ҳолатга тушиб қолдимки, уни ҳеч кимсага насиб этмагин!

CLXI

Фақру фано водийсининг сўзи

Ҳайрат водийсидан ўтсанг, Фақру фано водийсига дуч келасан. Бу водийда хомуш, гунг, кар ва беҳуш бўлишдан ўзга нарса йўқдир. Чунки бу чуқур денгиз тўфон гирдобиди бўлиб, унда юз туман олам ғарқ бўлади. Кучли бўрон ўзининг юксак тўлқинлари билан минг хил нақшлар пайдо қилади. Дам-бадам бу нақшлар йўқолиб, яна минг хил турли янги мавжлар пайдо бўлади.

Агар сен бу ҳодисага яхши назар солсанг, мавжда вужуд йўқ эканлигини кўрасан, чунки денгиздан ўзга барчаси нобуд бўлувчидир.

Ҳақ вужуди ана шу чексиз денгиздир, унинг юзидаги мавжлар эса бу оламдаги турли-туман нарсалардир. Маъно аҳллари эътибор қилувчи ушбу ўн саккиз минг олам ичида нимаики нарса бўлса, улар шакл жиҳатидангина

мавжуд бўлиб, шаклда кўринувчанлик хусусиятига эгадир.

Брсатҳи узра юзлаб ажойиб шакллар мавжуд, ҳар бир шаклнинг ўзи яна ранг-баранг товланишларга эга Фараз қил: теварак-атрофда денгизлар ёки маъданли конлар, ёки дашт-саҳролар, ёки гулшанлар, ёки тўрғай ва булбулларни ўзига ром этиб, уларни ҳалок қила оладиган даражадаги ранго-ранг нафис гул ва лолалар, турли иқлимлар ва мамлакатлар, дарёлар, булоқлар ва тоғлар ҳамда уларни ўраб олган ўт ва ҳаво, балки ўт ва ҳаводан бошқа яна бир қанча нарсалар мавжуд.

Булар атрофида яна тўққиз қаватли осмон, собиту сайёра ва малаклар тўдаси бор. Улар сон-саноксиз, балки миқдор ичра чексиз кўпдир. Ундаги кўзга кўринмас даражадаги эътиборсиз юлдузлар ер жисмига ўхшаб кетади.

Тўрт унсур, етти кўк ва олти томон — булар коинотнинг нодир ва энг олий асосини ташкил этади. Коинотдаги барча нарсалар ичида ҳаммадан энг улуғи Инсон бўлиб, унинг камолоти олдида ақл ҳайрон қолади.

Бунда сен хаёл қилиб турган вақтингда ёхуд авом деб гумон қил ёки у олий табақага мансуб бўлсин, ёки қудрат соҳиби бўлган султонлар, ёки ихтиёр эгалари бўлган хоқонлар бўлсин, агар файласуфлар, олимлар ёки диний қоидаларни ўзгартириб, янги мазҳаблар тузувчи кишилар бўлсин. ёки уюшмаган қавм, ёки иттифоқли жамоа бўлсин, халқ орасида етук саналган валилар, ёки фараз қилки, тангридан элчи бўлиб келган пайғамбар бўлсин — буларнинг барчасини ҳақ зоти денгизининг мавжи деб бил, ҳамда ўша вужуднинг мавжи деб англагил! Аммо уларнинг барчаси вақтинчаликка нақш этилган бўлиб, ўткинчилик хислатига эга, боқийлик улар учун хос сифат эмас.

Денгизнинг чайқалиши ана шу хил турли мавжларни ҳосил қилган ва ҳар ёққа турли-туман нақшларни вужудга келтирган. Бу тўлқинли денгиз бир зум таскин топса, у мавжлардан асар ҳам қолмайди.

Агар ҳар бир кишида ақл мавжуд бўлса, шуни билгилки, азалдан то абад бу оламдаги мавжуд барча нарсалар борлиққа эга эмас, фақат шакл кўринишига эга. Қудратли ҳақдан бошқа ҳамма нарса фоний — ўткинчидир, фақат ёлғиз угина мутлақ боқийдир. Унга вужуд тартиби маҳкамланган бўлиб, борлиқ расми инкор этилмасдан маъқуллангандир. Ҳақдан ўзга ҳар қандай зот, фараз қилайлик, оби ҳаёт ичган бўлса ҳам, бу оламда мутлақ ўткинчи ҳисобланади. Агар сен боқийлик истамоқчи бўлсанг, ўзингни фоний қилмоғинг зарур.

Шайх Абул Аббос¹ қассобликка мансуб бўлиб, ўз замонасининг забардаст пешволаридан бири эди. У фано водийсига қадам қўйиб, ўз вужудини унда йўқотди.

Бир кун у хонақоҳда ўтирар, теварагида эса суҳбатдошлари йиғилган эдилар. Бу маҳалда бир ғалати девона беадаблик билан хонақоҳ саҳнига кириб келди. Кирган заҳотиёқ, минбарга чиқиб:

— Эй, хонақоҳда турувчилар! Менга қулоқ бериб, сўзларимни яхшилаб тинглангиз! Мен учун ҳозир сув тўла обдастани ҳозирланг! Мен ўзимни поклаб олганимдан сўнг таҳорат қилмоқчиман,— деди.

Олий қадрли шайх бу сўзни эшитгач, унга обдаста элтиб беринглар, деди. Хонақоҳдаги бир дарвиш катта бир чиройли обдастани сув билан тўлатиб олиб келди. У зоти паст бу обдастани синдириб, яна битта идиш олиб келишни буюрди. Дарвиш яна бир обдаста олиб келди. У шу заҳотиёқ бу идишни ҳам уриб синдирди.

Дарвиш шайхга бу ҳолни маълум қилгач, шайх, боринг, у нечта идишни синдирса ҳам олиб бориб бераверинг, деди.

Унга нечта обдаста олиб келган бўлсалар, у ҳаммасини бирма-бир тош билан уриб синдирди. Ниҳоят, ундан узр сўраб, бу ердаги идишларнинг барчасини уриб синдирдинг, хонақоҳда яна сенга келтириб бергудек биронта ҳам идиш қолмади, деб айтдилар.

Шунда ў деди:

— Агар идиш йўқ бўлса, орқангизга қайтинг ва бориб бу сўзларни шайхингизга айтингки, энди у ўз соқолини бу ерга олиб келсин, токи мен буюрилган фарздан қутулайин!

Шайх бу ҳаёсиз сўзларни эшитгач, ўрнидан сакраб туриб, у томонга қараб юрди. У шундай дер эди: «Эҳ, қандай хуш соату бахтиёр ҳолат! Қарангки, бир қассоб ўғлига соқол битсаю у йиллар давомида у соқолига оро бериб, ювиб-тараса ва вақти келиб унинг бу соқоли шундай бир ишга яраб қолса! Унга бир дарвиш илтифот кўрсатиб, ўзини қайғудан қутқарса!»

¹ Абул Аббос Қассоб Омулий — машҳур шайхлардан. Исмни Аҳмад бин Муҳаммад бин Абдулкарим, 921 йилда вафот этган.

Шайхнинг бежирим оплоқ соқоли бор эди. Уни қирқиб, ҳовучига тутамлаганча бояғи кишининг оёғи остига қўйди.

Бу одам ғофил ва ҳаёсиз, балки идроки йўқ телба бир киши эди. У шайхдан бу хил йўқлик ойинини кўргач, энди ортиқча алжираш учун ўзида қувват топмади. Шайх оёғи остида ўзини тупроқ этиб, ерга бош қўйганча ҳушидан кетди.

Фонийликка эришган солиқ унга назар солиб, ундаги ўзликдан асар ҳам қолдирмади. Ноқисни шу тарзда тузатиб, мисни олтинга айлантирди. Ҳар бир киши ранг, нақш ва бўёқдан — ўзлигидан чиқмай туриб, бундай ишни қилиши мумкин эмас.

Эй Фоний, сен ҳам ҳақдан ана шундай йўқлик тила! Бу хил йўқ бўлиш билан абадий борлиқни қўлга киритасан!

CLXIII

*Комил Фанога эришмоқ ҳақида Хожа Баҳовуддин
Нақшбанд сўзлари*

Олий сифатлар эгаси ва мўътабар зот, ҳақ равшанлигининг шоҳи ва тўғри йўлнинг гул солувчиси бўлган Хожа Баҳовуддин Нақшбанд¹ бу иқлим узра тахт қурғач, йўқлик мулкида ҳам подшо бўлди. Бу ҳақни билувчи киши пок сайр қилиш пайтларида ўз вужудини турли нарсаларга қиёс этар эди. Аммо ҳамма нарсадан ўзини кам кўриб, ўзини сарву гул олдидаги хору хас каби тутар эди. Бир кун унинг кўзига тозаликдан йироқ бўлган бир қўтир ит кўринди. Шайх уни ўзи билан тенглаштириб, кўзига ёш олганча нола чека бошлади. У шундай дер эди:

— Бу ит вафо қилувчилар тоифасидандир, мен эса ундай эмасман. Ўзимни энди у билан тенг деб айта олмайман. У худовандига вафодан ўзга нарсани билмайди, мен эса унга фақат жафо қиламан, ҳолос!

Назар эгаси бўлган шайх шундай дегач, ит унинг олдида йўл солиб, ўтиб кетди. Тупроқ устидаги ит қолдирган изларни кўрган Шайх яна нисбат қилишда давом этиб, шундай деди:

¹ Баҳовуддин Нақшбанд — бухоролик машҳур шайх ва мутафаккир, нақшбандия тариқатининг асосчиси, 1390 йилда вафот этган.

— Мен ортиқманми ёки бу из?

Яна ўзига ўзи деди:

— Эй инсофсиз киши! Бу из вафо аҳли оёғидан нишонадир, сен эса вафосизлик сари этак бургансан!

У шу мазмунда сўзини тугаллагач, ер ўпиб, ит изига кўзларини сурта бошлади.

Ҳақ аҳли ўз вужудини ана шу хил инкор қилади, борлигини шу йўл билан йўққа чиқаради. Шу тарзда уларда ўзликдан асар қолмагач, фано жомини сипқорадилар. Улар ҳақ вужудидан бақо топиб, бирлик жомиди унинг юзини кўрганларидан сўнг йўқлик аҳлига қўшилиб, мутлақ борлиққа восил бўладилар.

CLXIV

Парвоналар тўдаси ҳақиқий шам шарҳида

Бир кеча парвоналар жамъ бўлиб, шамга етишмоққа ҳаракат қилишди. Қанотларини ўтда ёқишга ҳозирлаб, «Биз изловчилармиз, шам нуридан нишон излаймиз. Агар ундан нимаки топсак, уни изҳор қилайлик. Шарҳ этиб, асл зотининг нимадан иборат эканлигини аниқлайлик»,— дедилар.

Бу сўз айтилгач, парвоналардан бири қанотларини қоқиб, шамни таҳқиқ қилишга борди. У юқоридан қоронғу кечада тўда бўлиб турган парвоналар гуруҳини кўрди, ўртада шам ёқиғлиқ турар эди. Парвона шам нуридан кўзини мунаввар қилиб, ёна туриб, шам ҳақидаги сўзларини оламга ёйди. У шам ҳақида сўз юритар, лекин бошқалар бундан хабардор бўлмас, унинг сўзлари бошқа парвоналар қалбига етиб бормас эди. Парвона ҳар қанча равшан ёниб сўзламасин, эшитувчилар бундан ҳеч наф топмадилар. У айтган сўзлар фойда келтирмагач, яна бошқа бир парвона шамга қараб парвоз қилди. У шам базмига кириб бориб, нурига диққат билан назар солди. У ҳам бояги парвонадек ёниб қанчалик сўз айтмасин, парвоналар тўдасига мақсад аён бўлмади.

Яна бошқа парвона ҳам бу ишга уриниб, шам боши атрофида кўп айланди. Ундан ҳам мурод ҳосил бўлмади, мушкил очилмади.

Бундан ўзгаларга ҳам изтироб тушиб, улар мақсад сари шитоб билан интилдилар. Шам теварагида кўп қанот қоқиб, ҳар бири қанот-қуйруқларини куйдирдилар. Ҳар бири куйганча, ўзи истаган мақсадга эришди, аммо

Буни шарҳлаш қийин иш бўлиб, нақл қилиш эса ҳаром ҳисобланарди. Чунки киши шуълани тил билан шарҳ эта олмайди, куймасдан туриб, унинг моҳиятини била олмайди.

Парвона бу иш таҳқиқидан хабар топгач, аъзойи бадани кул бўлиб, ундан асар ҳам қолмади. У кўрқмасдан ўзини шуълага ургач, аъзосига ўт тушиб, пок бўлди ва ўзи ҳам шуълага айланди. Чунки истаган мақсади унга аён бўлиб, бундан ортиғини баён қилишга ҳожат қолмади. Чунки у мақсад ичра нобуд бўлди ва бу фанода айни муддаонинг ўзига эришди. У ҳақиқатдан хабар топди, шунинг ўзи унга етарли бўлиб, бошқа сўз айтишга ўрин йўқ эди.

Агар кишилар парвоналарнинг бу ҳолига диққат қилса, уларнинг кўнглида иккита фикр кашф бўлади. Биринчиси шуки, куймасдан туриб, унинг мушкили очилмайди; шам билан бирликка эришмасдан туриб, муродига ета олмайди. Токки фано ўтига ўз вужудини солиб, бу шуълада бору йўғини ўртамас экан, мақсад нури унинг қўлига кирмайди, тилаган висоли унга юз кўрсатмайди.

Иккинчидан, бу хил чақмоқ уни оташ денгизига фарқ қилгач, унда сўз айтиш имкони қолмайди, бу иш сирини сўз билан баён этиш унинг учун амримаҳол ҳисобланади. Бунда куймасдан туриб, элга иш очилмайди, кимки куйса, ўзгалар унинг ҳолини билмайди.

Эй Фоний! Фано ҳақида лоф уришни бас қил! Васлга эришмоқчи бўлсанг, яхшиси, фано ўтида куй! Шам ўтига айланган парвона каби ўзингни шуълага девонавор ур! Вужудингдан асар, борлигинг ўриш-арқоғидан нишон қолмагач, мақсад ичра тилаганингга етасан! Бу можарони эл билмаса билмай қўя қолсин!

CLXV

Шайх Суфён Саврийнинг¹ фанодан сўнгра бақога эришмоқ ҳақида айтган сўзи

Шайх Суфён Саврийки, у дин ҳамсуҳбатларининг пешвоси эди, оллоҳ унинг жойини абадул-абад нурли қилсин. У маърифат ҳақида сўз юритаётган пайтда бир шогирди сўради:

¹ Шайх Суфён Саврий — машҳур шайхлардан, исми Абу Абдулло бинни Саид. 783 йилда вафот этган.

— Агар бир киши тангрига етишмоқчи бўлса, бу мақсадга қай йўсинда эришади?

У шундай жавоб берди:

— Бунинг масофасини минг манзилдан иборат деб бил. Уларнинг ҳар бирида дард ва офатлар бор. Бу зулмат ва нур ўртасидаги етти денгиздан ташкил топган бўлиб, улардан ҳар бирининг кенглиги чексиздир. Бу денгизлардан ўтмоқчи бўлсанг, қаршингда домига тортувчи улкан балиқлар намоён бўлади. Улар шундай даҳшатли балиқларки, бир дам тортса, икки оламини бус-бутунича барча халқи (яратилган нарсалари) билан бирга қўшиб ютиб юборади. Улар истиғно денгизида мақом тутиб, унинг атрофида сузиб юрадилар,

CLXVI

Қушларнинг фано водийси сўнгида бақо мулкидан нишон топганлари

Сўз юзига шундайин яхши ниқоб тортилиб, савол ва жавоблар тугади. Бу сўзларни эшитган қушлар ақл шарҳлаб бўлмас даражада қийин ҳолга тушдилар. Улар бу ишнинг ниҳоятда мушкиллигини, бу жамоанинг уни бажаришга қодир эмас эканлигини фаҳмлаб етдилар. Шу тугай файли улар ўзларидан умид узиб, туганмас қайғуга мубтало бўлдилар. Улар Худҳуддан бир хил ҳалок қилувчи сўзларни эшитгач, барчасининг қалбидан фиғон дуди кўтарилди. Балки улар бу иш сиридан воқиф бўлиб, бундан чексиз ваҳимага тушдилар. Бу ваҳима шу оннинг ўзидаёқ уларнинг бир қанчасини ҳалок қилди. Жон ваҳимасига дучор бўлганлари йўқликка кетгач, қолган қушлар ҳайратга чўмганча йўлга тушдилар. Улар йиллар тиним билмай қанот қоқиб, олдиларига дуч келган балодан қўрқмадилар. Шу тарзда улар ўзликларидан чиққунга қадар пасту баланд кўп йўлларни босиб ўтдилар. Бу йўлда улар шунчалик кўп қийинчиликларга дуч келишдики, уларни ҳатто юз туман тил билан ҳам шарҳ этиб бўлмайди. Агар сенинг олдинга ҳам бу йўл рўпара бўлиб, уни босиб ўтсанг, ундаги қийинчиликларни мушоҳада эта олишинг мумкин. Уларнинг бу йўлда қанчалик қонлар ютганини ўшанда биласан.

Пировардида бу зор қушлар гуруҳидан, ранж тортган ушбу мажруҳ тўдадан озчилик қисм танлари ниҳоятда қийналган ва жонлари ўртанган ҳолда мақсадга етиб келишди. Чунки йўл чексиз ва узоқ бўлиб, унда офат кўп,

дард, ранж ва шиддат эса бениҳоя эди. Шунинг учун бу қушлардан баъзилари йўлда жон таслим қилдилар, баъзилари оғир хасталикка дучор бўлиб, ярим йўлда адашиб қолдилар. Қушлар олдидан азоб-уқубатнинг аччиқ шамоли эсиб, бу мусофирларнинг умр ипларини кесар эди. Йўлда уларни балога дучор қилувчи ҳодисалар ҳадсиз-поёнсиз эди, шу сабабли улар имконият даражасича кўп нобуд бўлишди.

Оқибатда юз туман минг қушдан фақат юз минглаб машаққатга дучор бўлган бир неча қушгина омон қолиб, охирги манзилга етиб келди. Улар шунчалик ҳориб-чарчаган эдиларки, танларида ҳатто ҳаёт нишонасидан асар йўқдек эди. Жисмларида бирорта ҳам бутун парлари қолмаган, патлари худди тараша ўтинга ўхшаш парча-парча бўлиб тўзиб кетган эди. Танлари йўл ранжидан мадорсизланган, жонлари дард ва машаққат чекишдан хароб бўлган эди.

Улар келган манзилда олий даражадаги бир жойни кўрдилар. Бу ер шундай бир жой эдики, ақл унинг кенглигини идрок қилишга ожизлик қиларди. Бутун осмон ҳатто у ердаги оддий бир хасдан ҳам кичикроқдир. У ерда эҳтиётсизлик булутидан жала ёғар; момақалдироқ даҳшатли гумбурлаб, тез-тез чақмоқ чақилиб турарди. Гўё оламга бало тўфони ёғилиб, осмонни офат чақмоғи кул қилиб юборгандек эди. Бу ерда ётти кўк бир ҳовуч тупроқча, жаннатда ўсадиган сидра ва тўби каби дарахтлар эса хас каби қадрсиз эди.

Қушларнинг барчаси ўз ҳолига ҳайрон қолишиб, ожизликдан зору паришон бўлдилар. Улар бу ерда юзта ёрқин қуёш ҳам зарранинг юздан бирича қадрсиз туришини кўрдилар. Бундан уларнинг қанот-қуйруқларига ўт туташиб, ўз ҳолларига чексиз надомат билан «во ҳасрато» айта бошладилар:

— Биз ўттизта хомхаёл қуш кўнглимизга бўлиши мумкин бўлмаган иш савдоси тушиб, жонимизга ҳар доим ўлим ваҳимасидан қўрқув ёпишиб, бу йўлни босиб ўтиш учун улкан машаққатларни бошдан кечирдик. Умримизни ўтказиб, оҳ, шу мақсадга эришдикми? Бу даргоҳ шундай азим ва қўрқинчли эканки, бу ерда бизда на сон бор экан, на салмоқ!

Улар шу сўзларни айтиб, бошларидан дуд чиқаза бошлашди. Бу ҳол сарсонликда овора бўлган қушларнинг кўнглини бузиб, ҳар дамда янги бир умидсизлик юз туғдирар эди.

Хуллас, овора ва саргашта қушлар ўз ғамларига чора

гопа олмай, учиш учун қувватлари, оғир дард туфайли қўниш учун тоқатлари қолмаган бир пайтда ногоҳ парда эрқасидан иззат элчиси гўё давлат қуши каби уларнинг олдига етиб келди. У бу юз бало ипи билан боғланган ва қайратда қолган хаста қушлар тўдасини кўриб, уларнинг ҳолини сўрашга майл кўрсатди ва шундай деди:

— Ҳой, бу тўда қандай жамоатдир?! Бу минг балога мубтало бўлиб, балодан бўлак баҳра топмаганлар ким экан? Бу паришонҳол ва саргардон, қадр қийматда тупроқ билан тенг бўлганлар ким бўлди? Бу хил таҳқирларга маҳкум бўлиб, бу ҳақоратдан кўзига ҳеч нарса кўримаганлар ким?!

Қушлар унга шундай дедилар:

— Биз хор ва зор бўлган, беҳуда иш қилувчи, ожиз ва беэътибор бир гуруҳмиз. Шоҳ истаб йўлга чиқдик ва бу йўлда жонимизни турли азобларга гирифтор қилдик. Шунчалик кўп машаққат тортиб, унинг даргоҳига етишмоқни орзу этгандик.

Биз шоҳи бўлмаган бир қўшин эдик. Агар қўшинда шоҳ бўлмаса, у қандай қўшин бўлади?

Умр бўйи йўлда машаққат тортиб, юз туман турли хорликлар кўриб, ана шу тарзда неча юз минг бу йўлга мансуб бўлган тўда (улар шунчалик кўп эдики, бундан инсон ақли ожиз қоларди) шу йўлга кириб, ҳалок бўлишди. Бу даргоҳга фақат биз ўттизта қушгина етиб келдик. Истагимиз Симурғ бизга шоҳ бўлиб, барча яхши-ёмонимиздан хабардор бўлсин эди. Агар бизнинг бу таклифимиз шоҳга маъқул тушса, биздек бир неча зору асир унинг қуллигини бажонидил қабул этар эдик!

Элчи қушларнинг бу сўзларини эшитиб, уларга шундай деди:

— Эй гумроҳ тўда! Сизлар ақлсизликка ошно бўлиб қолибсиз! Сизлар ошуфтаҳолликка тушиб, димоғингизга пуч хаёлларни кетирмоқдасиз. Шу аҳволда қайси тилингиз билан шоҳнинг номини зикр қилмоқдасиз? Нечук бу фикр кўнглингизга йўл топа қолди?!

Сизлар ҳеч нарсага арзимайдиган, балки ундан ҳам паст турадиган бир гуруҳсиз. Шоҳ эса сизларнинг бу пойма-пой андишангиздан юксакда туради. Ўзингиз ҳеч нарсага арзаймасизу яна қизишиб, бекордан-бекорга ҳовлиқасиз! Гўё ўзингизни мавжудман деб тасаввур қиласиз! Сизда аслида на сон бор, на ҳисоб бор ва на вужуд! Борман деб тухмат қиласиз, аммо йўқсиз! Кўнглингиз хом-хаёл билан тўла, муддаоингизнинг барчаси амримаҳолдир!

Бу ер шундай муаззам жойдирки, ҳатто бунда юз минг қуёш ҳам кичик бир зарра каби нур соча олмайди. Бу ерда юз минг қутурган фил бир ўлик пашшадек гап! Шундай бир жойда сиз на борсиз, на йўқсиз, балки борлигингиз йўқлигингиздан ҳам камдир!

Бундай беҳуда сўзларни айтмасдан, тезда орқангизга қайтинглар. Агар яна бирор гапингиз бўлса, қайтаётган пайтда айтиб кетинглар!

Бу сўзларни эшитгач, қушларнинг ҳуши бошларидан учиб, уларга ожизлик юзланди, ҳатто тиллари гапга айланмай қолди. Ҳаммалари бир-бирларининг пинжигга кириб, умидсизлик ўтида ёна бошладилар. Улар ўзларига ўзлари шундай дер эдилар:

— Эвоҳ! Зое кетган меҳнатларимизга минг афсус! Тортган шунча шиддатларимизга минг афсус!

Агар шоҳ шундай олий даргоҳга эга бўлса, биз каби бир неча хароблар унинг олдида қандай кўриниш беради? У биздек фақирларни назарига илармиди? Ҳайф шунча умид билан ҳаракат қилганларимиз! Ҳайф абадий давлатга эришамиз деб қилган орзуларимиз!

Қушларнинг барчаси чуқур қайғуга, чексиз ҳасрат ва армонга гирифтор бўлдилар. Улар:

— Биз каби ғамли, орзу ва умидларидан йироқ тушган бир гуруҳ бор эканми?!— дея хитоб қилишди.

CLXVII

Қушларнинг фанога эришишдан умидсизликка тушиб турганларида, Ҳудҳуднинг тўғри йўл кўрсатгани туфайли уларда қувват ҳосил бўлгани

Шунда Ҳудҳуд уларга деди:

— Эй бечора, хонумону мулкидан овора бўлган тўда! Шоҳ марҳаматидан ноумид бўлманг, чунки унинг сифатларидан биттаси қарам кўрсатишдир. Агар унинг висолига эришиш қийин бўлса, ишқида ўлмоқ ҳам яхши ишдир.

Биз бу иқболни қўлга киритиб, бугун унинг даргоҳига етиб келдик. Шу саодатнинг ўзи ҳам биз учун олий мартабадир. Энди унинг ишқида барчамиз ҳалок бўлсак ҳам майли.

Бу сўзларни эшитган қушларнинг барчаси ошиқлик изҳор қилиб, Ҳудҳудга шундай дейишди:

— Эй ҳикматшиор! Биз ўз олдимизга дуч келган барча балоларга сабр-тоқат кўрсатиб, сенинг ҳамма буйругингни қабул этдик! Сен қаерда қанот урган бўлсанг, биз

сендан айрилмадик. Нимапки амр этган бўлсанг, қаршилик кўрсатмадик. Аммо васл чоғи бизга айрилиқ гами юзланди. Бу сен айтган сўзларга тўғри келмайди-ку!

Худҳуд уларга шундай деди:

— Сиз тушкунликка тушманг ва бундан асло озор чекиб, ранжу уқубат тортманг! Қачонки биз бу йўлга қадам қўйиб, юз хил бало-қазони чекишга жазм этган маҳалимизда бизнинг бундан мақсадимиз шоҳга эришмоқ ва унинг даргоҳига етишмоқ эди. Эндики биз бу мақсадга етиб, унинг даргоҳига йўл топган эканмиз, ўзингизни асла мақсаддан йироқда деб гумон қилманг.

Агар ошиқ ўз ишқида ҳақиқий камолотга эришган бўлса, унинг учун ҳижрон ҳам, висол ҳам тенг ҳисобланади. Чунки ёрнинг хоҳиши ошиқ учун орзу этилган нарса бўлиб, у нимани истаса, ўша маъқул саналади. Ер васлини қўлга киритмаган бўлсангиз, сиз учун унинг ёди билан яшаш етарли эмасми?! Ҳар бир киши ёр ёди билан жон берса, унинг бу ўлими мангу ҳаёт билан тенгдир.

CLXVIII

Ҳикоят

Мажнунни даштда бир киши учратиб қолди. У ўзи билан ўзи сўзлашмоқда эди. У киши Мажнундан сўради:

— Сен ким билан сўзлашмоқдасан?

— Эй бахтли одам, мен Лайли билан сўзлашмоқдам,— деб жавоб берди Мажнун.

— Ахир у сендан жуда узоқда-ку!

— Эй ғофил, у менинг жонимдан ўрин олган! Уни ёдга олиш жонимга озиқ бағишласа, йўл йироқлиги уни унуттишга ҳалал бера олармиди?

Кимки ишқда камолот касб этса, унинг вужудида маъшуқ ёди мужассамланган бўлади. Агар сиз ҳам ишқ бора-сида лоф урмоқчи бўлсангиз, ундан сизга дард келса ҳам шодлик ўрнида қабул этинг!

CLXIX

Қушларнинг олий фанога эришиб, бақо васлига етгани

Бу мусофирлар кўпгина денгиз ва қуруқликларни босиб ўтиб, кўзлаган манзилга етиб келган эдилар. Улар туну кун йўл юришдан сира ҳормасдан олдиларига ҳар

қандай бало келса ҳам юз қайтармасдан ўз истакларига эришганларида, бу мағлуб тўдага жамолни кўришга тўсқинлик қиладиган парда тутилди. У қушларга ўз улуғворлигини кўрсатиб, қаршилиқ кўрсатса ҳам, бенаво қушлар ўз фикрларидан қайтмадилар. Гарчи улардан баъзилар кўнгилсизлик кўрсатган бўлсалар-да, Худҳуд тўғри йўлга бошловчи сўзлари билан уларнинг тушкунлик ва кўнгилсизликка тушишига йўл қўймай, бу борада анча ваъзлар айтди. Худҳуд айтган сўзлардан уларга жон кириб, мушқил ишлари янада осонлашди. Чунки уларга содиқлик ва ихлос қўйиш ёр бўлди, ёрни иштада эса бу икки ҳолатнинг фойдаси кўпдир. Гарчи улар улуғлик олдида тубан, хор бўлган бўлсалар-да, Худҳуд уларни ҳам емасликка чорлаб, кўпгина далиллар келтирди. Уларда мардоналик мавжуд бўлиб, комил йўлбошчиси ҳам оқил ва доно эди.

Шундай қилиб, бу содиқлик ва ихлосликдаги иккинчи фанога¹ эришиш ёрни уларга ошно қилди. Васл боғидан марҳамат кўрсатиш шабадаси эсиб ёки Масиҳ дилининг покиза нафаси келиб, улар олдида ниқоб бўлиб турган барча пардаларни бирма-бир олиб ташлади. Нур ва зулматдан иборат бўлган ҳамма пардалар бартараф қилинди. Васл боғида шодлик ва мақсад гули очилиб, унинг муаттар бўйдан кўнгуллар яйради. Қушларнинг дилларидаги шикасталиқ йўқолиб, васл ичра бу хил мақсад ва шодликка эришдилар.

Бу гулшанда ҳар бир гул гўё бир кўзгу каби эди. Қушлар қаёққа қарасалар, ўзлари намоён бўлар эдилар. Бу ерда булардан бошқа яна нур ва софлик, ошкора ва яширин варасаларнинг ҳаммаси бор эди. Бу гўё кишининг кўзгуга қарагани ёки тиниқ, покиза сувга боққани каби эди. Ҳамма нарса бошдан-оёқ кўзга ташланиб, кўзгу ёки сувнинг киши аксини кўрсатганига ўхшар эди.

Бу ўттизта қушнинг шунча кўп машаққат ва ранж чекиб, бу ерга етиб келганларидан мақсад уларга Симуруғ ўз юзини кўрсатиб, бу фанолардан ана шундай бақога эришмоқ эди. Аммо улар қаёққа қарасалар ўзларини кўрдилар Оллоҳ-оллоҳ! Бу қандай ажойиб сўзки, Симуруғнинг орзу қилган ўттизта қуш ўзларини ўша Симуруғ² сифатида кўрдилар!

¹ Иккинчи фано.— энг олий даражадаги фонийлик. Тасаввуф таълимотига кўра бу босқичда сўфий руҳан ёр (худо) васлига эришган бўлади.

² Бу ўринда «Симуруғ» сўзи ёрдамида сўз ўйини қилинган. «Симуруғ» форс-тожикчада «ўттизта қуш» деган маънони ҳам билдиради.

Бунда худди садаф гавҳарга айлангани каби «мин араф»¹ сири зоҳир бўлди.

Эй кўнгил! Бу нозик маъноли сўзлар қушлар тилидир, балки рамзу имо мулкидан хабардор бўлган кишилар тилидир. Гарчи бу сўзларни тушуниш қийин бўлиб, муаммоли бўлса-да, у риёзат чекиш билан равшанлашади. Чунки риёзат инсондаги ҳайвоний сифатларни йўқ қилади. Киши шу хилда ўз нафсониятини инкор эта олса, унда руҳий покликдан бошқа ҳеч нарса қолмайди. Сен бу маънига хилофлик қилма!

Инсон зотида шундай шараф мужассам этилганки, агар у ўзидаги ёмон ахлоқни бартараф этиб, фиръавникка² тақлид этмаса, унда Мусога ўхшаш энг яхши сифатлардан ўзга сифат қолмайди. Ёки шараф ганжигга эгалик қилиб, ўзидаги Абу Жаҳллик хислатини йўқотса, Ҳабибуллоҳдек³ юксак шарафга эришади ҳамда борлик ва йўқликдан огоҳ бўлади. Ваҳдат меърожигга чиқиб, поклик сиридан унга хабар етади. Кўзи васл нуридан шундай ёришиб кетадики, бу пайтда орадан «менлик» ва «сенлик» йўқолади.

Ҳақ вужуди денгиз мавжларини юзага келтиради. Мавж нақшидан денгизга не зиён етади? Денгиз, хоҳ у мавжли бўлсин, хоҳ мавжсиз, ўзидаги сув билан денгиз саналади. Сувсиз мавж ҳосил бўлмайди. Мавжининг бору йўқлиги денгизга боғлиқдир.

Агар сен буни чуқур ўйлаб кўрсанг ёки ишқ сирларини диққат билан мулоҳаза қилсанг, оллоҳ сифати билан бирлашиб кетганингда, огоҳ хотиринг билан шу сўзларни айтишга журъат этасан: яъни, яратилган ҳамма нарсадан асосий мақсад сенинг ўзингсан! Сендан ташқарида ҳеч нарса мавжуд эмас! Сен ўзинг зотнинг мухтасар тафсилсан ҳамда борлиқ мушкилларини тушуниб етувчисан! Шунинг учун ўз вужудингга тафаккур қилиб, нимани истамоқчи бўлсанг, фақат ўзингдан истагил!

Сен жаннат боғчасидаги ажиб бир гўзал қушсан ва шараф бўстонида покдомонсан. Лекин Симурғ истаган у

¹ Шу сўзлар билан бошланувчи ҳадисга ишора. Бу ҳадисда шундай дейилган: «Кимки ўз нафсини билса, у ўз хўжаси (худо)ни ҳам билади».

² Фиръавник — золимлик, зўравонлик, такаббурлик. Фиръавн Шарқ адабиётида ёмонлик ва зўравонлик тимсоли ҳисобланган. Унга яхшилик ва покизалик тимсоли бўлган Мусо образи қарама-қарши қўйилган.

³ Муҳаммад Пайғамбарнинг сифатларидан бири «Оллоҳнинг севимли дўсти» демакдир.

қушлар галаси сулук ичра риёзат билан сайр қилиб, бу йўлда ўзларини қобил этдилар ва бу талабдан васл ҳосил қилдилар. Сенда ҳам у имконият тарзида мавжуд бўлиб, агар ёмон феълингни тузатсанг, мақсадга эришасан! Агар бу йўлда ўзингни қобил этмай, пасту баланд сўз айтсанг, дорга осилишинг турган гап.

Қимки бу маънидан огоҳ бўлса, билгилки, бундай сўзларни айтишга тил қисқалик қилади. Бундаги сўз ўзгачаю маъно ўзгачадир. Сўз билан машғул киши ундаги маънони англамайди.

Менга қандай маъно аён бўлган бўлса, уни қуш тили билан баён қилдим. Айтган сўзларим фақат ўз зоҳирий маъносида тушунилмасин, ундаги чуқур маъноларнинг юзлари ёпилмасин. Бу сўзларимни фақат қуш тилини билганларгина фаҳмлай оладилар. Фаҳмлагач, ундаги мазмундан қаттиқ ваҳимага тушадилар.

Аммо зийрак қуш бу сўз тагида нималар борлигини дарҳол англайди. Бу сўз барча сўзлар ичида энг мушкилдир, у тилсиз кишиларнинг тилидир. Шарт шуки, уни англаган киши мабодо ўзгаларга шарҳ қилиб ўтирмасин, чунки тилидан бошига бирор офат етиши мумкин.

Эй илоҳ! Мен бу сўзларни айтиб, сенга тавба қиламан. Айтиб бўлмас сўзларим учун сенинг ўзингдан паноҳ истайман. Бу фикрларни ўзимча режаламадим, балки Атор сўзларини шарҳ қилиб бердим. Сўзимга офат тушишидан ўзинг асра, кимга пайравлиқ қилаётганимни назарга ол. Агар мен хатога йўл қўйсам, у нуқсонсиздир, чунки у камол варақларига кўп хатлар ёзган. Сўзда агар табъим галат айтишга мойиллик кўрсатган бўлса, уни комил бошлиқ сўзлари туфайли деб бил. Мен ўнга пайравлик қилиб, сен ҳақингда сўзлар айтдим, узримни қувватлаб, гуноҳимдан ўт.

CLXX

Ўз адоси қусури узрига тамсил

Бир паришон табнатли девона бўлар эди. У биров савдосидан кўп зор аҳволга тушган эди. У кўнгил қўйган жонона давронга офат солувчи, балки ишваси билан барча жонлиларга қирон келтирувчи эди. Ҳусн бобида ҳур ва парилар ҳам унга таслим бўлган, ой ва қуёш ҳам унинг олдиди чиройли кўринмас эди. Оламини унинг ҳусни ғавғоси тутган, турли шаҳарлар ва мамлакатларга унинг шови,

шуви тарқалган эди. Ҳуснининг латофати гарчи чексиз бўлса-да, ва лекин у икки иш билан машҳур эди. Биринчиси, у билимдонлик ва зукколикда камолот соҳибаси бўлса, иккинчиси, шиддат билан жафо кўрсатишга ҳам уста эди.

Бир кун ишда мажнунтабиат бўлиб қолган ошиқ маъшуқасини ёдга олиб, унинг юзини гулга, қаддини сарвга, кўринишини товусга, юришини тазарвга қиёс қилди. Девона ўзига хуш ёққан бу сўзларни айтиб турганида, унинг олдига ой юзли дилбар етиб келиб, у айтган сўзларни пана жойдан туриб эшитди. Сўнгра юриб унинг қошига келди ва шундай деди:

— Сен айтган бу таърифлар мен учун киноядан бошқа нарсалар эмас. Мен улардан ниҳоятда ор қиламан. Қоматимни сарв деб айтдинг, аммо сарв менинг қаддим каби хиром эта оладими?! Юзимни гул деддинг, лекин қайси гулда мен каби юз балолик кўз ва қош бўлади! Кўринишимни товусга қиёс қилдинг, қачон товус элнинг ақлу ҳушини олибди?! Юришимни тазарвга ўхшатдинг, аммо қай бир тазарв кишилар қатлига сабаб бўла олган?!

Ой юзли гўзал ғазаб билан бу сўзларни айтиб, унга хитоб этди. Ошиқ унга жавоб қайтаришдан ожиз бир ҳолга тушди:

— Мен хато қилиб қўйдим, бундан ниҳоятда шармандаман, шундай бўлса-да, сени васф этувчи бир гуноҳкор бандаман!..

Ой кўринишли бу сўзларни эшитиб, шу заҳотиёқ:

— Жаҳондан вужудингни йўқ қилиб юбораман!— дея унга ғазаб қилди.

Девона ўзини ерга ташлаганча зор ёлвориб, шундай деди:

— Эй ҳусни билан парилар ва ҳурларга орият келтирган. Мен сен тўғрингда нима сўз айтган бўлсам, уларнинг барчаси сенга бўлган муҳаббатим туфайлидир, ихлосим ва дўстлигим туфайлидир. Уларда ҳеч қандай шикоят, ўринсиз таъна-дашномлар ва киноялардан асар ҳам йўқ.

Аммо сени мақтаб, эркин васф этишда камчиликка йўл қўйибман, буни тан оламан. Энди ўзинг марҳамат кўрсатмасанг, ҳолим хароб бўлади. Мен айтган бу сўзларни нодонликка йўйсанг, уларнинг барчасини жаҳолат ва билмасликдан деб ҳисобласанг. Чунки уят мени телбани ҳалок қилмоқда, агар сен ҳам ўлдирмоқчи бўлсанг, бу энди менга оғир заҳмат бўлиб тушади!

Телба ўз нуқсонини бўйнига олиб, узрхоҳлик қилгач, шариваш ҳам лутф кўрғазиб, унинг қонидан кечди.

Бу йўл аҳлига етакчилик қилганлардан бири Хожа Абдулла Ансорий шундай деган эди:

— Киши созини руд оҳангига мослаб, бу оҳанг ичра бир ёқимли қўшиқ айтса, бироқ бу куйи ва қўшиғидан мақсад тангрини ёдга олиш бўлса, эй, пок эътиқодли, билгилки, унинг бу иши ғафлат оҳанги билан Қуръон тиловат қилишдан яхшироқдир.

Агар қўшиқ ва нағмада огоҳлик мавжуд бўлса, бу тоат вақтидаги гумроҳликдан яхшироқ саналади.

CLXXII

Ўз камчиликларини афв этишни ёлвориб сўрамоқ ва суноҳларидан ўтишни илтимос этмоқ

Эй ғойибдан барчага ҳукмдор сахий ҳақ! Барча саховат аҳлининг мавжудлиги сен туфайлидир. Сенинг лутф ва эҳсонингга поёну ҳад йўқ, мурувват ва инъомларинг сон-саноқсиздир. Сени васф этиб ҳар неки ёзган бўлсам, гарчи улар жозибали бўлмаса-да, сендан кечирим сўрайман. Фақат мен эмас, балки неча буюк алломалар васфинг ҳақида йиллар давомида қалам сурсалар, улар ҳам инсоф билан ўз ожизликларини бўйинларига олишлари лозим бўлади.

Мендек бир ошуфтаҳол девона Фоний агар сен ҳақингда бир неча сўз айтган бўлса, унинг хато ва нуқсонларини карам юзасидан афв қил, ёзган яхши-ёмон ёзувларини учун кечир. Мен нима ҳақида қалам сурган бўлсам, сендан ёздим, сендан ўзга ҳақида сўз юритмадим, менга шунинг ўзи етарлидир. Ортиқ ёки кам деган бўлсам ҳам сендан дедим, чин ёки ёлғон айтган бўлсам ҳам сендан айтдим. Сенинг сирларинг менга қанчалик аён бўлган бўлса, уларни қуш тили билан баён қилиб бердим.

Бу дам худди чала сўйилган қушдек ўзимни йўқотиб, қуш тили билан сенга ёлвормоқдаман. Чунки барча қуш ҳам ширин сўз айтиш, нозик маъно ва чечанликка эга бўлавермайди. Агар булбул лутф билан ажойиб дostonлар айтса, қарға ёқимсиз куйларни ҳаддан оширади. Бас, шундай экан, барча қушнинг куйлаши дилга хуш келавермайди, барча қушнинг нағмаси дилкаш бўлавермайди.

Мен улар тилидан сўз айтдим, албатта, барча қушнинг

сайраши бир мақомда бўлмаган. Тўти ва шорик¹ одамга ўхшаш гапира олсалар-да, ҳар бирининг нутқи ўзгача дир. Улар сайрашида тафовут мавжуд бўлиб, бири ҳақ ҳақида сўз айтса, иккинчиси бут ҳақида сўз дейди, Бирида шак бўлса, яна бирида дин мавжуд.

Аммо Фонийнинг куфру дин билан иши йўқ. Чунки у ҳар нима айтган бўлса, сен туфайли айтди! Сен унинг хатоларига пардапўшлик қилгин, токи у ҳам фано базмида бир қултум май ича олсин! Унга фано жомини насиб этганинда, бақо иқболини бермоқликни ҳам унутма!

' CLXXIII

Шайхнинг васфи ва ўзининг унга пайравлик қилганлиги тавсифи

Эй Фоний! Яна бир гўзал асар ёзиб, қушлар тилини ажойиб йўсинда шарҳлаб бердинг.

Қушлар тилига йўл топганлардан бири Сулаймон пайгамбар эди. Кейин вазири Осаф ундан таълим олиб, қушлар тилини ўрганди, аммо бу тилдан у ҳеч кимни хабардор этмади. Бу иккаласидан ўзга киши бунинг уддасидан чиқмади, бошқа одамлар қуш тилини билмаганликлари учун унинг фаҳмига етмас эдилар.

Тез айланувчи фалак шитоб билан орадан бир неча минг йилни ўтказиб юборди. Шундан сўнг чаққон сайр этувчи, чечан нутқ айтувчи ва ўткир ақлли омади юришган бир қуш² майдонга чиқди. Уни қуш дема, балки фано Қофининг анқоси де, барча қушлар тилининг доноси де! У бу йўлнинг бошловчиси ва авлиёлар қибласи бўлиб, кўнгли тўғри йўл кўрсатиш учун зиёлангандир. У ҳақиқат сирларини кашф этишда фарид³ — ягона ва тенги йўқдир, нутқидан ҳақиқат аҳли баҳраманд бўлади. Бу киши ирфон аҳлининг йўл кўрсатувчиси, маърифат бозорининг Атторидир⁴.

У бу гулшан ичра пайдо бўлганида гўё қушлар ҳам нутқини ундан ўргангандек бўлдилар. Унинг қуш тили билан тақаллум этиши Осафдан ҳам, ҳатто Сулаймондан ҳам ортиқроқ эди. Чунки улар қуш тилини билган бўлса-

¹ Шорик — майнанинг одамлар сўзига тақлид эта оладиган бир тур.

² Фаридиддин Аттор кўзда тутилган.

³ Аттор исмига ҳам ишора қилинган.

⁴ Бу сўз ҳам тақаллус, ҳам ўз маъносида ишлатилиб, нозик сўз ўрни ҳосил қилинган.

лар-да, лекин бундан элга бирон-бир нафъ етмади. Ҳақ Аттор тилини бийрон қилгани учун «Мантиқут-тайр» достони ошкор бўлди. Бу тил изоҳини тўла-тўқис баён этиб, илоҳий сирларни шарҳлаб берди. Бошланиш ва тугалланиш ҳақида чиройли сўзлар хазинасидан кўплаб гавҳарлар сочди. Бу гавҳарлар билан замона чўнтагини тўлдирди, барча кишилар ундан баҳраманд бўлдилар. Хазинадаги тилсим очилгач, ҳар гадога бу гавҳарлардан муайян улуш тегди. Асарини кўпчиликка қуёш каби ошкор этиб, сўзларидан Жамшид жоми каби садо чиқарди. Кимки лабташна бўлса, бу майдан унга ичирди. Ўзгалар бу ҳақда сўз айтишдан ожиз қолдилар. Қуш тили билан шундай калом сурдики, унинг бу сўзлари худди тўттий гўё сўзлари каби барчага манзур ва маъқул бўлди.

У ёзган асарни форсий тилни билувчи халқлар фаҳм этиб, ундаги барча яширин нозикликлардан хабардор бўлдилар. Аммо содда, бечора турклар бу тилни етарли даражада билмаганликлари сабабли қуш тили билан форсча ёзилган бу асарни тушуниш иқболидан маҳрум қолдилар. Улардан кўпчилигининг қўли қушдан холи бўлмасада, лекин уларга қуш тили тушунарли эмас эди.

Мен ёзу қиш Аттор дўконидан қанд ва шакар олиш билан шуғулландим, балки бу дўконда тўти янглиғ макон тутиб, шакар ушатар эдим. У қуш тили билан менга неки хитоб қилган бўлса, мен унга худди тўти каби жавоб қайтарар эдим. Йўқ, балки унинг пок руҳининг гапга чечан қуши арш боғидан келиб, менинг кўнглимга ўрнашиб олгандек эди. У менга қуш тили мушқилларини ҳал этиб, бу такаллумда устодлик қилар эди. Шу тариқа мен у калом ичра камолотга эришиб, мазкур асаримни туркий тилда ёздим. Гўё мастлигидан ёқимли сайраётган қуш каби кўп куйларимни туркона созга ҳамоҳанг қилдим. Қайси бир қуш, балки минг хил дoston куйловчи булбул деб айтгин, унинг ҳар бир дostonида янги бир оҳанг мавжуддир. Лекин унинг бу дostonлари гул шавқидан битилган бўлиб, ундаги нолаю афғонлар ҳам шуни васф этишга бағишланган эди. Мен ўша минг хил нола чекувчи булбулдирман. Ҳар бир фиғонимни бир дostonимда жо қилганман. Ушбу гулшан ичра мастонавор қадам қўйиб, куйларимни баланд пардаларда ижро этдим. Менинг бу куйларимни эшитган ҳар қандай сайроқи қуш ҳам улардан қусур топа олмас эди. Шайх руҳидан менга мадад етишиб, бу булбул сайраши чексиз бўлди. Ҳар бир киши бу мутаносибликка кўз ташласа, унга Қақнус қушини ўхшатган бўлар эди.

*Ўзининг шайх руҳи мададидан унга йхшатма қилган-
лигига Қақнус тамсили*

Қақнус¹ деган бир ажойиб қуш бор эмиш. У Ҳиндистон мулкида мақом тутган бўлиб, ўша ерда сайр қилар экан. Бу қушнинг шакли келишган, гавдаси ҳам бақувватдир. Унинг ҳар бир парида ўзгача нақшлар ва ранглар жилва қилади. У шундай ажойиб кўриниши билан бирга, ажиб бир тумшуққа ҳам эга. Тумшуғида бир талай тешиклар бор. Агар у жонга ҳузур бахш этувчи дилкаш бир наво тузмоқчи бўлса, тумшуғидаги ҳар бир тешикдан янги бир куй таралади. Агар у бирор куй чалса, бу куйни эшитган киши ҳушидан ажралади. У жуфтсиз ҳолда ўзи танҳо яшайди. Ҳеч бир қуш унга тенг кела олмайди. У кишилар оёғи етмайдиган олис бир ўрмонда маскан тутиб, бир дарахт бошида ўтиради. Бир кун Фисоғурс² ўша ердан ўтаётганида, унинг унлари қулоғига чалинибди. У бу куйдаги турли садоларни эшитиб, уларни ажратган ҳолда музика фанини кашф этибди.

Қақнус ўрмонда жуда узоқ йиллар ҳаёт кечириб, умрини ўтин йиғиш билан ўтказди. Бу ўтинлардан, улар хоҳ ҳўл, хоҳ қуруқ бўлсин, беҳад улкан бир хирмон ҳосил бўлади. Умри поёнига етгач, у неча йиллардан буён жамланган хирмони устига чиқиб, бир хушнаво куй тортади, ниҳоятда ҳазин оҳангда дилкаш бир наво билан сайрайди. Бу куйни эшитган ўрмондаги барча қушлар ва ваҳший ҳайвонлар унинг атрофида йиғилдилар. Унинг мунгли ноласи уларга қаттиқ таъсир этиб, кўпчилиги хастаҳол бўлганча ҳалок бўлади. Унинг бу куйлари ниҳоятсига етгач, охирида бир ажиб ўтли наво тортади. Бу наводан ўзи йиққан улкан хирмонга ўт туташиб, у турган манзил ва маскан олов ичида қолади. Бу ўт фалакка байроқ тортганча осмону фалакка кўтарилиб, хирмон гўё хашакка чақмоқ тушгандек ловиллаб ёна бошлайди. Бу ўтинлар ёнган сари Қақнуснинг ўзи ҳам улар билан бирга ёниб, парлари худди япроқлардек ўртанарди. Ниҳоят, унинг ҳам ўзи, ҳам йиққан ўтинлари кулга айланади. Бу ёнғиндан юз туман бўлак бир бутун бўлиб бирлашади.

¹ Ғарб адабиётида «Феникс» номи билан машҳур афсонавий қуш.

² Фисоғурс — қадимги юнон файласуфи ва математиги Пифагор (эрамаздан олдинги 571—497). Ривоятларга кўра куй ва музика исбобларини у ихтиро қилган эмиш.

Бу куллар бир тоғ бўлиб уюлгач, унинг ичида бир қақ- нусбачча — Қақнус боласи бекиниб ётади. У аста-секин қимирлаб, кул ичидан бош кўтаради, кейинчалик турли- туман зийнатларга эга бўлган қанотлар чиқаради. Ҳаво- га кўтарилиб, атрофга назар ташлайди ва ўрмонни кўра- ди ҳамда ўтин йиға бошлашга киришади. У ҳам умри давомида ўтин тўплаб, бу иш охирида бир дилкаш ун тор- тади. Унинг ёши поёнига етгач, у ҳам ўз отаси нима иш қилган бўлса, ўша ишни қайтаради.

Шайх¹ гўё ўша аввалги қушга ўхшайди. У ҳам умри- ни куй айтиш билан ўтказди. У шундай ажойиб дилкаш наво билан сайрадики, унинг куйи барча ваҳший ҳайвон- лар ва қушларни ўзига мафтун этди. Барча унинг бу офат етказувчи навосидан нобуд бўлиб, хирмон ва унинг эгаси каби кулга айланди. Аммо ўша кул ичидан чўғдек ялти- раб, балки чўғ ичидан самандар каби чиқиб келган бир қуш боласи бор эди. Аввалги қуш қандай ҳолатда кун кечирган бўлса, бунда ҳам ўша ҳолат зоҳир бўлди. Бу ҳам яна ўшанча жамъ этди ва унинг ҳам умри ниҳоясига етди. Гулшан ва даврондаги ҳар хил қушлар, фақатгина қушлар эмас, балки ваҳший ҳайвонларни ҳам ўз атрофи- да йиғди. Тумшуғидан юз хил наво чиқарди, бу наволар- нинг барчаси ҳақнинг яширин сирлари ҳақида эди. У ҳам ўзига, ҳам хирмонга ўт солиб, ўзини ва ўзгаларни куй- дирди.

Мен уни ота, ўзимни ўғил деб атамай, у бир олий си- фатли шоҳ бўлса, мен унинг бандаси, қулиман.

Чунки аввал у бу оловга куйиб, барча оламга ўт сол- ди. Сўнгра бу ўтдан биронта кимса менчалик куйиб-ён- мади, оламни ўртовчи ва дунёни ёритувчи шуъла бўлиб порламади. Қуш тили воситасида шуълалар пайдо қилиб, ҳам ўзимни, ҳам элнинг кул бўлишини билдим. Бу дунё отамдан нимаики кўрган бўлса, менга ҳам у насиб бўлди. Олам элини ҳам, ўзимни ҳам ўртадим. Сўзни ҳам қуш ти- лидан ўзгача қилмадим. Умидим шуки, бу фано ёлқини барча куйганларга абадийлик ато этсин.

CLXXV

Талаб йўли адосида муножот

Ё тангри! Барча мавжудот сенга интилади, сен уларга матлубсан ҳам муҳаббат аҳлига маҳбубсан! Икки олам.

¹ Фариддин Аттор кўзда тутилган.

даги барча мавжудот сени ахтаради, сенга мойил бўлганлар бошқа нарсага хоҳиш қилишдан ўзларини четга тортадилар. Сендан ўзга, гарчи у малак ёки пари бўлса-да, толиб бўлиб излашга арзимади. Жаннат ва кавсар булогини ҳам, жаннатдаги тўби дарахтию ҳурларни ҳам сенсиз исташ қусурлидир.

Жону кўнглимни ўзингга толиб эт! Дард ила ишқингга шавқимни голиб эт! Ҳам менга талаб завқини восил қил! Ҳам яна талаб топмоқни ҳосил қил! Ўзингдан бошқани кўнглимдан чиқариб ташла! Унда сени эслашни қалбим ҳузурига айлантир!

CLXXVI

Тамсил

Бир толиб мурид Қаъбани зиёрат қилиш учун йўлга чиқди. Бистом шаҳрида уни Боязид учратди. У шайх билан учрашувга мушарраф бўлди. У ердан ўтиб, яна Қаъба томон йўл олди.

Бу хом кишига ҳаж қилиш муяссар бўлгач, у орқасига қайтди ва яна Бистом шаҳрига етиб келди. Ғофил солик салом бажо келтириб, пир хизматига сарфароз бўлди.

Шайх уни кўргач, шундай деди:

— Эй йўловчи! Васл истаб қанча водий ва даргоҳларни босиб ўтдинг. Оллоҳнинг уйи ҳақида бизга бирон нишона айтиб бер!

Огоҳ муршид шу сўзларни айтгач, у:

— Кўрган уй ниҳоятда олий бўлса-да, аммо уй эгасидан холи эди!— деб жавоб қайтарди.

Шунда хабардор шайх ҳожига деди:

— Эй талабдан асло хабар топмаган киши! Ахир уй эгаси йўлда сенинг ҳамроҳинг, ҳар қадам қўйган йўлингда огоҳинг эди-ку! Сени ўз уйига етказган ҳам — ўша! Олиб борган ва қайтариб келган ҳам унинг ўзи! Сенда буни фаҳмлаш учун фаросат етишмас эди. Шунинг учун гарчи толиб бўлсанг ҳам, сенинг бу ҳаракатинг нуқсонлидир.

Ё раб! Мени бу талабда комил этгил! Матлубимдан сира ғофил қилмагил! Интилишимда кимки ҳамроҳлик қилса, у ҳамроҳдан менга огоҳлик бергил!

Эй кўнгилни ишқидан равшан қилиб, ҳажр тиканзорини гулшан этган! Ишқинг ўтидан ой ва қуёшга ёруғлик етишади, шунинг учун ҳам улардан туну кун нур ёғилиб туради. Ишқинг чақмоғи жонларга ўт солади, шуъласидан ободу вайронларга ўт тушади. Ишқинг жонни ўртагувчи бир оташин юлдуз бўлса, унинг сири пок бир гавҳардир. Жонимга ўша юлдуздан нур етказ! Кўнглимга бу гавҳардан сурур етказ! Кўнглимни ишқинг бодаси билан маст қил, бундан мен худди майпараст каби маст бўлай! Бу май билан мени беҳуш айла! Ақлим ўртадан кўтарилгач, мени васлингга восил эт!

CLXXVIII

Ҳикоят

Омир қабиласидаги Қайсни ишқ мағлуб этгач, унинг ақли ҳуши ишқ аро жинниликка юз тутди. У Лайли ишқда шунчалик мағлуб эдики, гўё истовчи ую, бу эса исталгандек эди. У бу ишққа шунчалик қоришиб кетган эдики, бунда у худди мутлақ Лайлининг ўзгинаси эди, яъни ишқда Лайли билан бир бутунликка эришган эди.

Кунлардан бир кун биров ундан: «Отинг нима?»— деб сўради. У: «Лайли»,— деб жавоб қилди.

— Буни қандай исбот қиласан?— дебди бояғи киши.

— Қимнингки зоти Лайли бўлса, буни исботлаб ўтиришга ҳожат йўқ! Гарчи бу сенга шак бўлиб туюлса ҳам, мейга яқиндир!— деб жавоб берди у.

Бундай ошиқликка юз минг офарин бўлсин!

Мени ҳам ишқ ўтига ёндиргил! Ишқ ягоналиги ичра мени ҳам маъшуқ этгил! Унда ишққа чўмишни менга қисмат этки, ўзлимга бўлган муносабатим буткул узилсин! Ишқ аро Фонийни нобуд айлагил, сўнгра ишқинг бирла мавжуд айлагил!

CLXXIX

Маърифат йўли адосида муножот

Эй инсонни маърифат кони қилиб, унинг кўнглини маърифат жаҳони айлаган! Маърифатни ҳар кимга тақсим-

лаб, жаҳонда унга ориф — билувчи дея исм қўйдинг. Кимларни маърифатга муяссар этган бўлсанг, уларнинг ҳолатини турлича қилдинг. Бунда ҳар бир кишининг сайр этишини ўз камолига мослаштирдинг. Ҳар бир кишининг яқинлигини унинг турмушига яраша қилиб бердинг. Бу биебон йўлини беадад этдинг, улар йўловчи учун чекланмагандир.

Ё раб! Бу йўллардан қайси бирига солиқ маърифат истаб кирса, у сенга олиб боради? Овора Фонийни ҳам шу йўлга сол! Йўлни босиб ўтгач, висол насиб этгил.

CLXXX

Тамсил

Бир солиқ шоҳ олдидан ўтиб бормоқда эди. Шоҳ бу огоҳ кишига қараб: «Кел, ёнимда бир нафас ўтир, нимаюки орзу қилсанг, муҳайё этай!»— дея илтимос қилди.

Солиқ унга шундай деди:

— Тангрини таниганимдан буён ундан бошқа ҳамма нарсага маъюс кўз билан қарайман. Бу ўткинчи дунёда уни тилаб топишдан бошқа яна бир нарса борми ўзи? Агар керакли бирон нарса сўрасам, уни ҳам менга ҳақ беради. Бу соҳада мен сенга муҳтож эмасман!

Ё раб! Уша солиқда қандай сифат мавжуд бўлса, Фонийга ҳам ўшандай маърифатни насиб эт! Унинг додига етиб, нодонлик, жабр ва зулмдан қутқар! Уни ҳам ўзига, ҳам ўзингга ориф эт!

CLXXXI

Истиғно йўли адосида муножот

Эй даргоҳинг юз фалакдан ҳам кенгроқ бўлган! Остонанг минг Зуҳалдан¹ ҳам юксакроқ турган! Осмон ва юлдузлар сенинг олдингда қандай вужудга эга бўлсин? Уларнинг борлиги йўқлик билан тенгдир! Оламни йўқ қилиш ёки бор қилиш сен учун хамирдан қил суғургандек гап. Оллоҳ-оллоҳ! Бу не қадар улуғ мартаба бу не вахтиёжона

¹ Зуҳал — Сатурн сайёраси. Урта аср космогониясида у энг баланд сайёра ҳисобланган.

ликдир: сенинг ҳузурингда бир чўлоқ чумоли ва ўрмон шери бўлса ҳам, бўлмаса ҳам бирдек ҳисоб!

Мен ўрмон шери эмас, балки чўлоқ чумолиман. Шунчалик ожизманки, ҳатто у чумоли ҳам мендан юз марта ор қилади. Бошқаларга мен зорни эҳтиёжсиз эт! Фарёдимага етиб, кишиларга мени муҳтож этма!

CLXXXII

Тамсил

Намруд ҳақ-таоло Халилини ўтда куйдириш учун ўз палақмонини созлади. Тоғ-тоғ қилиб тахланган ўтинга олов ёқишиб, унинг алангасини кўкка еткардилар. Ишқ кўчасида оллоҳ далили ҳисобланган Халилиллоҳни бу ўт томон палақмонга солиб отишди.

Шу пайт юқоридан ҳукм бўлиб, унинг олдига Жабраил етиб келди. Халил ўтга етишган чоғида Жабраил унга шундай деди:

— Эй Халил! Сен бу пайт ўзингда нимага эҳтиёж сезяпсан? Қандай лутф-эҳсон кўрсатилишини хоҳлайсан? Сен нима десанг, ўшани муҳайё қилай, нимани истасанг, шунга амалга оширай.

Халил унга шундай деди:

— Менга ўтни қисмат этган эҳтиёжим нима эканлигини ҳам ўзи билади. Ҳозир сенга илтимос қиладиган ҳеч қандай эҳтиёжим йўқ!

Барча ҳолатда ҳам ўзингга муҳтож эт! Менинг насибамни кишиларга эҳтиёжсиз қил!

CLXXXIII

Ҳайрат йўли адосида муножот

Эй даргоҳингда ақл ҳайрон қолиб, ҳайрат водийсида саргардон бўлган! Нимаки сендан ўзга бўлса, у сенга ҳайрон, ҳайратобод ичра волаю саргардон. Сенинг зотинг бобида баркамол ақл ҳам ҳайратга тушади. Зотинггина эмас, балки ҳар бир сифатларинг бобида у лол қолади. Қоргоҳингдаги ҳар бир эшилган ип ақлнинг бўйнига ҳайрат арқони бўлиб боғланади. Илм ва ақл эгалари яратувчилик қудратингга лол, улардам ҳар бирининг ҳар дам ҳайрати ортади.

Ушбу ҳайрат маслагида қўлимдан тутиб, бу ҳайрат-ланиш ичра йўлимни кўргазгил! Ҳайрат ичра мени саргардон қўймасдан, осонгина ўз васлинг сари тортгил!

CLXXXIV

Тамсил

Бир камтар ва хоксор ошиқ бор эди. У бир тошмехр ишқига мубтало бўлди. Бу ғамда қанчалик ўртанмасин, унга дийдор кўришмоқ давлати насиб этмас эди. Ўз вақтини ҳижрон ғамида васл ёдидан кўп армон чекиш билан ўтказар эди. Унинг ранж тортиши ва зорлиги ҳаддан ошиб, жисмига беморлик риштаси боғланди. Чунки унинг кўнгли энди севимли ёридан бутунлай умидини узган, шу туфайли жонига қайғу ўти маҳкам ўрнашиб олган эди. У ўзига ўзи шундай дер эди:

— Ё раб! Менинг муродим шуки, навниҳол ҳурсифатли сарвим қошимга келсаю мен унинг юзини бир кўрсам, унга кўнглимдаги ғамимдан бир-икки оғиз сўз айтсам!

Халқнинг ошиқ ҳолига раҳми келар, кишилар унинг меҳрсиз дилбарини зулм қилмасликка чорлаб, кўп насихат қилишар эди.

Ниҳоят маъшуқани ғамгин ошиқ ёнига келтирдилар, бу билан гўё унинг ҳузурига умрини бошлаб келгандек бўлдилар. Нозанин ошиқ кўнглини талон-торож қилганча кириб келди ва хастанинг ҳожатини чиқармоқчи бўлиб:

— Кўнглингда қандай гапинг бўлса, айтгин!— деди.

Ошиқ унинг юзига ҳайрат билан кўз тикканча қолди. Унинг тили ҳайронликдан лол бўлиб, тани заифликдан беҳолликка юзланди. Ҳайрат унинг ҳушини бошидан учириб юборди. Ўз дардини айтмоқчи бўлган ошиқ шу тарзда гунг бўлиб, хомуш қолди.

Ҳушига келганда ёри аллақачон кетиб бўлган эди. Бундан ошиқнинг касалманд танига мушkil ҳолат юзланди. Ҳайратдан бу нотавон заиф бир сўз айта олмасдан жонини топширди.

CLXXXV

Тавҳид йўли адосида муножот

Эй зотингга пок бирлик мусаллам бўлган! Ваҳдат аҳли сенинг отингни завқ билан тилга оладилар, Ҳар киши-

ни азалдан якка қилиб яратдинг, ажралиш ва ёлғизла-
нишни бунга боис қилдинг. Қимки агар ўзлигидан буткул
қутулган бўлса, ўз олдингда ўшанинг тавҳидини яхши са-
надинг. Қимгаким тавҳидни очиб берган бўлсанг, уни
мадҳ этиб, ҳатто куфр билан ҳам дўстлаштирдинг. Қимни
ваҳдат сари бошлаган бўлсанг, унда фақат сен қолиб «у»
ва «бу»ларни инкор қилдинг.

Ё раб! «Мен» ва «ўзлик» ширкатини мендан йўқот ва
мени соф бирлигинг сари еткар! Менда «менлик»дан ни-
шон қўйма, мени ҳамма нарсадан этак силкитиб, ўзли-
гингда йўқотиб юбор!..

CLXXXVI

Тамсил

Бир кеча чин ошиқ шоҳ Маҳмуд¹ ўрнидан туриб, Аёз-
нинг² нима билан машғул эканлигини билмоқчи бўлди.
Ҳарчи бу фурсатда Аёз уйғоқ бўлса-да, кўзларини юмиб,
ҳийла билан ўзини ухлаганга солиб, тахт пойига ёстиқ қў-
йиб ётар эди. Шоҳ Маҳмуд унинг бошига етиб келди. У
бир дам унинг ҳуснига назар ташлаб, ўзидаги шавқ ўтига
чора топтоқчи бўлди. У беҳад завқ-шавқ билан унга бо-
қиб, ўзидаги ишқни бошқача тусга киритди. Шоҳ маҳваш-
нинг оёқларига ўзини ташлаб, шавққа тўлган ҳолда кўз-
ларини Аёзнинг товонига сурта бошлади. Аёз эса узрхоҳ-
лик билан оёғини тортиб олмас эди.

Шоҳ нозанин уйғоқ эканлигини билди. Унга шундай
деди:

— Эй Аёз, сендан жонимда доғ ҳосил бўлмоқда! Мен-
даги сенга бўлган шундай муҳтожликни кўриб, нега бун-
чалик беандоза ноз қилдинг? Нега оёғингни йиғиб, ўр-
нингдан туриб ўтирмадинг? Бизга меҳр изҳор айлаб, би-
рон сўз демадинг?

Шунда гулюзли Аёз деди:

— Эй соҳибназар шоҳ! Менда у дам «менлик»дан асар
бормиди? Менда у дам «менлик» батамом йўқолган бў-
либ, бирон кишига узр айтиш учун мажол ҳам қолмаган

¹ Маҳмуд — ғазнавийлар сулоласининг машҳур ҳукмдорлари-
дан Султон Маҳмуд Ғазнавий (998—1030).

² Аёз — Султон Маҳмуд Ғазнавийнинг хос маҳрами ва қули Абу
Нажм (1057 йилда вафот этган).

эди. У дам Аёз йўқ эди, фақат шоҳ бор эди, ҳам унга ошиқ, ҳам унга суюкли эди.

Ваҳдат кимга бундай ғавво солса, унда султондан Аёзнинг фарқи бўлмайди. У бирлик оламидан хабар топади. «Менлик» ва «сенлик»дан унда асар ҳам қолмайди.

CLXXXVII

Фақру фано йўли адосида муножот

Эй фано аҳли сенинг васлингга эришган бўлиб, улар васл ишратгоҳига дахлдорлар! Кимки сендан абадийликка эришмоқчи бўлса, у ўзини фоний қилса, бунга етишадди. Ҳар бир киши ўзлигини йўқ қилмасдан туриб, бу фанонинг фаносини билмайди. Бундай киши висолинг мақсадига имкон топа олмай, бу фанолардан бақо анжомига эриша олмайди.

Ё раб! Фонийга шундай йўқликни насиб этки, бундан у абадият хазинасидан ўзига тегишли бойлик топсин! Аввал унинг борлигини ўзингда йўқот, сўнгра бу йўқлик ичра борлиқ ярат. Бу борлиқда унинг иши тамом бўлиб, сенинг висолингни топсин, вассалом!

CLXXXVIII

Тамсил

Бир комил киши ҳожатини чиқармоқни сўраб, тангрига шундай муножот қилди:

— Илоҳо, пок зотингга шундай борлиқ мужассам бўлганки, унга фанони кўриш имкони йўқдек. Сенинг зотингга эришмоқ йўлида вужудимни йўқликка чиқарсанг. Унда вужудлик ранги сира йўл топмасдан, сенинг васлингни мушоҳада этишдан ўзга ҳеч нарса қолмасин! Менинг бу фоний вужудимдан асар истаган уни боқий вужудидан топа олсин. «Менлик» ва «сенлик» орамиздан кетиб, ордан «мен» йўқолиб, фақат «сен» қолгин. Ўзаро «сен»-«мен» деб нисбат бериш йўқ бўлгач, мен сендан висол топайин!

CLXXXIX

Бу китобни назмга солишда ўз муносабатини билдириш

Бу ҳодиса ҳамон ёдимдан кўтарилмайди: болалик чоғимда мактабга қатнаб юрган кезларим эди. Болалар ер-

га мук тушганларича, ҳар тарафдан бир сабоқни эгаллаш учун ун чекар эдилар. Улар сабоқ оғирлигидан қийналар, «Қаломуллоҳ»ни такрорлашдан озор тортар эдилар. Устод хотирани мустаҳкамлаш, зеҳни ўткирлаш ва саводимиз равон бўлсин учун шеър ўқитар эди. Баъзан насрдан «Гулистон»ни мутолаа қилсак, гоҳо «Бўстон»¹ каби шеърний асарларни ўқир эдик.

Бу пайтда менинг қизиқувчан таъбим Фаридиддин Аторнинг «Мантиқут-тайр» достонига кўнгил қўйган эди. Мен бу асарни такрор-такрор ўқир, ёш кўнглим ундан баҳра топмоқда эди. Таъб унда ёзилган сўзларга ошно бўлгач, бошқа асарларни ўқишга майл кўрсатмади. Ундаги ажойиб ҳикоятларга ўрганиб қолдим, қуш тилидан айтилган киноя ва мажозий фикрлар менга ошно бўлиб қолди. У ердаги бирон фикрга зеҳним қизиқиб, унинг нима мақсадда айтилганини билишга ҳаракат этар эдим. Бундан оладиган завқ мени кўп хушҳол этиб, бу сўзларнинг шарҳлари мени дол этар эди. Шу аҳволда кўп вақт у билан машғул бўлиб, бу дафтарга эътиқодим тобора ортар эди.

Шундан сўнг мен кишилар билан улфат бўлишдан қочдим. Бу китоб хилватдаги энг қадрдон сирдошим бўлиб қолди. Натижада кишиларнинг яшаш тарзлари ва ҳаракатлари таъбимга малол кела бошлади. Оқибат бу китобга бўлган ишқим мени шу хил шайдолик сари етаклади. Бу савдо мени девона бир ҳолга солиб, мен, узлат эшигини очай ва бу оламнинг бемаъни элидан қочай, дедим.

Болалар мендаги бу ҳолатни англагач, ғавғо-тўполон кўтарганча уни ота-онамга етказишди. Ота-онам менинг бу ҳолатимдан ваҳимага тушдилар. Улар: «Бу оташин сўзни унинг ёш, хом таъби кўтара олмайди. Бу асар унга оғирлик қилиб, у жинни бўлиб қолиши мумкин. Кейин уни тузатиб бўлмайди», деган хаёлга бордилар. Улар бу китобни қўлимдан тортиб олиб, уни бир жойга яширдилар ва кўнглимни у билан машғул бўлишдан маҳрум этдилар. Менга уни ўқишни қатъий манъ қилишиб, «Мантиқут-тайр» устида фикрлашни тақиқлаб қўйдилар. Ота-онам, шояд тез фурсатда ўғлимиз бу аҳволдан қутулиб, ўзига келиб қолар, деган умидда эдилар.

Лекин бу асар менга ёд бўлиб қолган эди. Уни доимо яширинча такрорлаб юрар эдим. Кўнглим қуш тили билан сирдош бўлиб, ундан бошқа сўзга майлим оз эди.

¹ «Гулистон» ва «Бўстон» — Шайх Саъдийнинг машҳур асарлари номлари.

Мен турк шеърятнда байроқ кўтариб, бу мамлакатни бир қалам остнда бирлаштирдим. Тўрт девон¹ билан «Панж ганж»² ҳеч бир қийинчиликсиз, ҳам ва машаққат чекмаган ҳолда қўлга кирди. Агар тахмин этувчи котиб назм ва насримдаги шеърятимни чамалаб кўрса, уни юз минг байт атрофида қисс этар эди.

Шеърят соҳаснда шунчалик муваффақиятларни қўлга киритган бўлсам-да, лекин бир хаёл сира ёдимдан кўтарилмас эди. Яъни ҳақ мадад берса-ю, мен таржима йўли билан асар ёзсам. Бироқ бу асарни ёзиш жуда қийин бўлиб, бу ишни бажаришдан ожиз эдим. Қаламни равон юргизишга қўлим бормас эди. Оқибат кўрдимки, умрим тез ўтиб кетмоқда. Мен ўлиб, бу китоб ёзилмай қоладиганга ўхшайди. Бундан мен у дунёга армон билан кетиб, бу армон ўти қалбимда умидсизлик доғини қолдирадими деб ўйладим.

Шундан сўнг бу ишга киришиб, унга бирмунча вақтимни сарф этдим. Олтмиш ёшга қадам қўйганимда қуш тилини шарҳлаш учун қаламим учини йўндим. Бу ишда Шайх руҳидан мадад сўрадим, у менга ёрдам қўлини чўзди. Кечалари бу руҳ менга ёр бўлиб, табъим бу маънога машғул бўлган пайтда доимо қўллаб турди. Қаламимни тез югуртириб, ҳар ярим кечага қадар қирқ-эллик байтни ёзмагунча тўхтамас, ажиб бир илҳом билан бетиним ишлар эдим. Шайх руҳидан кўп шижоат етиб, асаримни оз фурсатда тугалладим. Ўз-ўзимни қанчалик қийнамайн, бу асарни ёзиш мен учун оғир бўлиб, ундаги маъно кўздан яширинган эди. Аммо Шайх руҳидан мушқилим осон бўлиб, мендек бир номурод ўз муродига эришди.

Агар бир ғаввос кўп машаққат чекиб, ўзини бу денгизга ошно қилса, унинг қўлига гарчи дурлар илинмаса ҳам, бу денгиз мавжларида сузиб юрган хас-хашакларни йиғиб олса, сўнгра уларни қуритиб, ўтин қилса ва бу ўтиндан унинг вайрона кулбаси бир зум тутунсиз ёрса, деган умидим бор.

Мен бу денгиз ичра пок дурларни топа олмай, хас-хашакларни йиғиб олдим. Нима қилай, қўлимдан фақат шу ишгина келди, холос! Ҳижронда қолган табъим шу билан ҳам қаноатланади! Олиймакон шеър битувчи олам аҳлига ўз денгиздаги кондан нақд гавҳарлар сочган бўл-

¹ «Хазойинул-маоний» девонлари кўзда тутилган.

² «Панж ганж» («Беш хазина»), «Хамса» достонларига ишора қилинган.

саю менинг ундан оширишга ҳаддим сиғармиди! Ундан олган эҳсонларни васф қилсам ҳам менга кифоя қилади.

Умидим шуки, ҳар ким бу китобга кўз солиб ўқиса ва ундаги сўзлардан кўнглига ҳарорат етса, уни Шайх нафасидан деб йўйсин ва бу асардан файз топиб, ўз мурод мақсадига эришсин. Бунда бизни ҳам у билан бир қаторда кўриб, кўнгли иккилик сари майл қилмасин.

СХС

Тамсил

Бир толиб киши кўнглига иштиёқ тушган ҳолда қийналиб, шаҳар оралаб кетиб бормоқда эди. Кўчада йиқилиб ётган деворни кўрди. Унинг атрофида кишилар тўпланиб, можаро қилмоқда эдилар. Чунки одамлар бу катта кўчадан ўтиб қайтишар, бугун эса девор йиқилиб, улар ўтадиган йўлни беркитиб қўйган эди. Одамлар:

— Ё раб! Энди қайси томондан ўтамиз? Эвоҳ, буни энди ким иморат қилади? Ким бу деворни қайтадан уришга киришади?!— дейишарди.

Шу тариқа бирмунча муддат йўл тамоман бекилиб қолиб, барча кишилар йўлдан ўта олмай, ожиз қолишди.

Эл ичида ана шу хил пзтироб ва чорасизлик бўлиб турган пайтда улар қошига умидвор толиб етиб келди. Бу ҳолатни кўргач, кўнглига хуш ёқиб, фарёд чекканча, ҳаяжон билан ўзидан кетди. Эл унинг бу ҳолатидан таажжубга га тушиб: «У бекордан-бекорга, асосиз равишда чинқариб, ўзидан кетди»,— дедилар.

У ҳушига келгач, истак ва мақсад даштида овора бўлган бу бечорадан ҳол-аҳвол сўрадилар. У шундай деди.

— Мен бу ерда тўпланиб турган кишиларни кўрдим, аммо уларнинг нима учун йиғняганликларини билмадим. Лекин арваллари бу томондан ўтаётганимда деворга бир назар ташлаб ўтар эдим. У доим бу томонга қийшайиб борар эди. Мана бугун у йиқилиб ҳам тушибди. Бу оддий жонсиз тупроқ бу хил сифат кўрсатиб, оқибатда ўзи истаган томонга йиқилиб тушибди. Мен эса ўзимдан ноумид бир ҳолдаман, истаган мақсадимдан ҳам беҳад йироқдаман. Девор менга бу рамзни ошкор этгач, мен умидсизга ҳам умид юзланди: ҳақ мени қаёққа бошласа, ўша ёққа мутлақ йўлласин! Менинг асосий муродим фақру фанога эришмоқ эди, бу мушкилни менга ҳақнинг ўзи осон қилди.

Бугун менга шундай бахт ёр бўлиб, беихтиёр шу ҳолатга тушдим.

Бу китобда тахаллус ўзгартиришининг узрини айтиш

Кичик ёшлигимданоқ менга шеър ёзиш соҳасида ғариб хаёлларга берилиш насиб этган. Шеърнинг қайси бир турсида асар ёзган бўлсам, улар туркий тилда ниҳоясига етар эди.

Ҳар бир киши бирон иш қилган бўлса, у бажарган баъзи ишларда ўзининг бир белгиси бўлади. Қўйиладиган бу белги ё муҳр, ё ёрлиқ, ёки тамға шаклида бўлиши мумкин. Саҳифаларни зийнатловчилар ёки шеър ёзувчилар учун тахаллус қўйиш ёзувчининг тамғаси вазифасини ўтайди. Сир аҳли қайси вараққа шеър битган бўлса, у ўша нишон (тахаллус) билан имтиёз топади. Уқиган кишилар уларни бир-биридан ажратиб, бу Саъдийники ёки Низомий қаламига мансуб ва ё буни Хусрав Деҳлавий ёзган ёки бу Жомий асаридир, дейишади.

Мен эса турк тилида асар ёзишга киришиб, шу тилда табъим ва қаламим туфайли шеърлар бунёд этдим. Табъим булути ўзидан дурлар сочганида шеърларимда «Навой» тахаллусини қўлладим. Жаҳон бўстонида ўз мақсадимга эришдим, бахтиёр кишилар шеъриятимдан куй, наво топиб, баҳраманд бўлишди. Форсий шеъриятда ҳам қалам суриб, назмнинг турли навъларида асарлар ёздим. У маънолардан менга фойза етгач, шеъриятим «Фоний» тахаллуси билан белги топди.

Мана энди «Лисонут-тайр»ни яратиб, унда ҳар хил қушлар билан биргалликда парвоз қилдим. Бунда шундай наво туздимки, уни ҳам «Навой» тахаллуси билан тугатсам мақсадга мувофиқ бўлар эди. Чунки наво қилиш қушлар тилининг сайрашига хосдир. Бу уларнинг дилкаш афғони ва ҳазин дostonларидир. Яна, бу дoston ҳам туркий услубда эди, шу сабабли унда «Навой» тахаллуси қўлланса ўринли бўлар эди.

Бу асарда нима учун «Фоний» тахаллуси қўллаганимни билмоқчи бўлганлар учун сабабини айтаман: меннинг бу асарни ёзишдан кўзлаган мақсадим манбага қайтиб боришни тасвирлашдан иборат эди. Бунда эса фоний бўлмасдан туриб, иш ниҳоясига етмайди, шу сабабли ушбу асарим ҳам «Фоний» тахаллуси билан тугалланди.

Иккинчи сабаб шуки, маънолар эгаси бўлган Шайх¹ қушлар тилидан дoston айтиб, қушларни сайр эттирди ва

¹ Фариддин Аттор назарда тутилган.

уларга етти водийдан учиб ўтишни белгилаб берди. Ўз асарига қушларга кўп азоб-уқубат чектиртириб, уларнинг сўнгги — Фано водийсига қўндирди.

Мен келтирган бу икки таносиб бир-бирига мос бўлиб, шеъримда бу тахаллусни қўллаганимнинг сабаби ҳам шундандир. Агар бунда «Фоний» тахаллусини қўйган бўлсам, юқоридаги таносиблар асосида иш кўрдим. Агар биров сабаб истаб, сўрагудек бўлса, шарҳ қилган сўзларим унга жавоб учун етарлидир.

СХСII

Ислоҳ подшосининг дуоси ва кечирим сўраш адоси

Кимки бундай ишларни амалга оширмоқни⁷ ният қилса, замона тинчимас экан, ўз мақсадига эриша олмайди. Сен замон Доросининг адолати барқарор бўлгандагина замона тинч бўлиши мумкин деб гумон қил.

У шундай бир кишики, унинг борлигидан замонага тинчлик ёғилиб туради. Халқ доимо унинг саховат ва эҳсонига шуқр айтиб келган. Бу киши шарқ ва ғарбнинг ҳукмдори шоҳ Абдулғозий Султон Хусайндир, унинг эҳсони абадий бўлсин!

Мен унинг сифатларини, хулқини, лутф ва марҳаматини, адолат ва инсофини қандай қилиб мақтай оламан! Агар мен каби юз минг шеър ёзувчи минг йил давомида қоғоз саҳифаларини унинг сифатлари билан тўлдирса, шунда ҳам унинг васфининг мингдан бири айтилмаган, балки юз мингдан бири ёзилмаган бўлади.

Унинг мадҳияси ва дуосини шу билан тамомлаб, қолган гапларимни қуш тили билан давом этайин. У даврон боғидаги шундай бир қушки, унинг ҳамроҳи доимо саодат бўлсин! У салтанатнинг юксак осмонида сайр қилиб юрсин ва бахт боғида ўзига ошён қурсин! Бу бахт, иззат ва давлат унинг боши узра доимо ҳашаматли соябон бўлиб турсин! Унинг адолатли бўстонида юз туман қуш ҳеч қачон зулм тошидан озор чекмасин! Ҳукми то абад даврон аро барқарор бўлсин! Барча инсонлар ва жонлар унинг амрига бўйсунсин! Давлатининг душманлари унга тобеъ бўлишсин! У ҳамманинг гуноҳидан ўтиб, халққа ҳимоячи бўлсин!

Бу назм тарихини айтиш ва тавба қилиб, кечирим сўраш

Мен хилват бир жойда қаламимни йўниб, ўзимнинг бу дилкаш ёзувларимни нақш қилдим. Пайғамбарлар бошлиғи¹ Батҳо тарафдан² Ясрибга³ томон йўлга тушгандан⁴ сўнг тўққиз юз тўрт йил⁵ ўтганда улуснинг кўнглига ўт солувчи ушбу асар майдонга келди.

Мен бу дostonни худди шу йил бошлаб, шу йил ниҳоясига етказдим. Тўғрироғи, бир-икки ой бу иш билан яхшироқ шуғулланиб, юқоридаги шарҳни вужудга келтирдим. Кечалари турли машғулотлардан бўшаган пайтларимда бир-икки соат вақтимни бу асарни ёзишга бағишладим. Доим шу тарзда ғайрат билан иш тутиб, бошлаганларимни тугаллашга муваффақ бўлдим.

Ё раб! Ушбу ажойиб, дилни сеҳрловчи шўхнинг васлини менга насиб этдинг! Энди уни ҳам эл кўзига севимли қил, барча кўнгилларга ёқимли эт! Гарчи унда ифода этилган мақсадни билиб олиш қийин бўлса-да, лекин қуш тилини эл кўнглига аён қилгил! Қимки ундан муддао ҳосил қилиб, марҳамат юзасидан Фонийни ҳам дуо қилса, унинг дуосини ҳам инобатга олгин ва иккаламиз ўртамизда турган пардани олиб ташлагил!

Агар табъимга бир оз хато ёки нуқсон юзланган бўлса ва ундан қаламимга саҳв ёки халал етган бўлса, ё раб, ўзинг мурувват кўрсатиб, барчасининг гуноҳидан ўт, ёмон ёзувларим учун ўзинг ёрлақагин! Эй карам эгаси! Қандай паришон сўз айтган бўлсам, барчаси учун тавба қилиб, сендан улуғ эзулик тилайман.

¹ Муҳаммад пайғамбар кўзда тutilган.

² Макка шаҳрига ишора қилинган.

³ Ясриб — Мадина шаҳрининг қадимий номи.

⁴ Яъни, Муҳаммаднинг Маккадан Мадинага кўчиши — ҳижрати навбарда тутилади, шундан исломда янги йил ҳисоби бошланади.

⁵ Ҳижрий 904 йил, мелодий 1498—99 йилларга тўғри келади.

МУНДАРИЖА

Куш тили ишорати билан. <i>С. Ганиева</i>	5
I. Жон қуши	11
II. Ғз камчиликларидан шарманда бўлиб, бу уятдан боши тубанлик тупроғига эгилганлиги юзасидан барча ҳожатларни амалга оширувчи ҳакам олдида муножот	13
XIII. Олижаноблик эгаси ва поклик қибласи Шайх Фариддин Атторга ... мадҳу сано айтмоқ ва Ғз Ғтинчини баён қилмоқ	15
XIV. Қушларнинг бир ерга тўпланиши ва Ғрин талашиб, бир-бирлари билан пизоъ қилишлари ҳамда бир шоҳга муҳтож бўлишлари	18
XV. Қушларнинг Ғзларига шоҳ истаб, уни топа олмай ҳайрон бўлиб турганларида Худҳуднинг Симури ҳақида хабар бергани	19
XVI. Худҳуд Симури ҳақида хабар бергач, қушлар хушҳол бўлиб, у ҳақда суриштирганлари	19
XVII. Қушлар диққат билан сўраганларидан сўнгра Худҳуд Симуредан нишонлар айтгани	20
XVIII. Қушларнинг Худҳуддан Симурининг зухур этиш ибтидосини сўрагани ҳамда Худҳуд уларга бу маънидан афсона ва бу сирли қушдан нишона айтиб бергани	23
XIX. Чин шаҳрининг сифати ва Симури пари у ерга тушганининг кайфияти	23
XX. Худҳуд Симуридан афсона айтгач, қушлар табиатида шавқ Ғтиннинг алангалангани	24
XXI. Худҳуд қушларга кўнгиб бериб, уларни бу йўлга тарғиб этгани	25
XXII. Худҳуднинг Тўтига хитоб қилиб, уни мақсад йўлига тарғиб этгани	26
XXIII. Худҳуднинг Товусга хитоб қилиб айтган чиройли сўзлари	26
XXIV. Булбул навоси оҳангида Худҳуднинг хушовоз сайрагани	27

XXV. Қумрининг сайраши усулида Худхуднинг нағмасозлиги	27
XXVI. Қаклик сайраши йўсинида Худхуднинг куйлагани	28
XXVII. Тазарв хироми тезлигида Худхуднинг сайр ҳақида дам ургани	28
XXVIII. Дуррож равиши нисбатида Худхуднинг қадам ургани	28
XXIX. Кабутар парвози тарзида Худхуднинг парвози	29
XXX. Шоҳбоз ҳусну истиғноси васфида Худхуднинг раҳнамойлиги	29
XXXI. Шунқорнинг шоҳларга ўхшашлиги таърифида Худхуднинг мадҳ айтгани	30
XXXII. Қушларнинг йўлга чиққанлари ва машаққат шилдатидан баъзиларининг сафарига путур етгани	30
XXXIII. Тўтининг узри	32
XXXIV. Худхуднинг Тўтига жавоби	32
XXXV. Далиллаш учун ҳикоят	33
XXXVI. Товус узри	34
XXXVII. Худхуднинг Товусга жавоби	35
XXXVIII. Ҳикоят	35
XXXIX. Булбул узри	36
XL. Худхуднинг Булбулга жавоби	36
XLI. Ҳикоят	38
XLII. Қумри узри	38
XLIII. Худхуднинг Қумрига жавоби	39
XLIV. Ҳикоят	39
XLV. Кабутар узри	40
XLVI. Худхуднинг Кабутарга жавоби	40
XLVII. Ҳикоят	41
XLVIII. Кабки дарий узри	41
XLIX. Худхуднинг Кабки дарийга жавоби	41
L. Ҳикоят	42
LI. Тазарв узри	42
LII. Худхуднинг Тазарвга жавоби	43
LIII. Ҳикоят	43
LIV. Қарчиғай узри	44
LV. Худхуднинг Қарчиғайга жавоби	45
LVI. Ҳикоят	45
LVII. Шунқор узри	46
LVIII. Худхуднинг Шунқорга жавоби	46
LIX. Ҳикоят	47
LX. Бургут узри	47
LXI. Худхуднинг Бургутга жавоби	48
LXII. Ҳикоят	49

LXIII. Куф узри	49
LXIV. Худхуднинг Куфга жавоби	49
LXV. Ҳикоят	49
LXVI. Ҳумой узри	50
LXVII. Худхуднинг Ҳумойга жавоби	50
LXVIII. Ҳикоят	51
LXIX. Урдак узри	51
LXX. Худхуднинг Урдакка жавоби	52
LXXI. Ҳикоят	52
LXXII. Товуқ узри	53
LXXIII. Худхуднинг Товуққа жавоби	53
LXXIV. Қушлар Худхуддан ўзларини Симурғга бўлган нисбатларини сўраганлари	54
LXXV. Худхуднинг қушларга жавоби ва Симурғ зуҳуридан хитоби	55
LXXVI. Ҳуснини намойиш қилишга кўзгуни восита қилган шоҳ ҳикояти	56
LXXVII. Искандарнинг элчиликка борганлиги ҳақида	57
LXXVIII. Қушларнинг бу йўл сифати ҳақидаги саволига Худхуднинг жавоби	57
LXXIX. Ҳикоят	58
LXXX. Қушларнинг пешволикка қуръа ташлаганлари ва қуръа Худхуд номига тушгани	81
LXXXI. Бир водий бошига келиб қушларни ҳайрат лол этгани ва бир қушнинг Худхудга савол бергани	82
LXXXII. Ҳикоят	83
LXXXIII. Водий қийинчиликлари ҳақида қушларнинг Худхудга саволлар бергани ва унинг жавоб айтгани	83
LXXXIV. Бир қушнинг саволи	85
LXXXV. Худхуднинг жавоби	85
LXXXVI. Шайх Нажмиддин Кубронинг сўзи ва итга тушган кўзи ҳақида	85
LXXXVII. Яна бир қушнинг Худхудга саволи	86
LXXXVIII. Худхуднинг жавоби	87
LXXXIX. Шайх Абу Сайид Абулхайр ҳикояти	88
XC. Яна бир қушнинг Худхудга саволи	88
XCI. Худхуднинг жавоби	89
XCII. Одам Сафий алайҳиссалом' ҳикояти	90
XCIII. Яна бир қушнинг Худхудга саволи	90
XCIV. Худхуднинг жавоби	91
XCV. Шайх Абу Туроб Нахшабий ҳикояти	92
XCVI. Яна бир қушнинг Худхудга саволи	92
XCVII. Худхуднинг жавоби	93
XCVIII. Ҳикоят	94
XCIX. Яна бир қушнинг Худхудга саволи	95

С. Худҳуднинг жавоби	95
СI. Ҳикоят	96
СII. Яна бир қушнинг Худҳудга саволи	96
СIII. Худҳуднинг жавоби	97
СIV. Ҳикоят.	98
СV. Яна бир қушнинг Худҳудга саволи	100
СVI. Худҳуднинг жавоби	100
СVII. Ҳикоят	101
СVIII. Яна бир қушнинг Худҳудга саволи	102
СIX. Худҳуднинг жавоби	103
СX. Ҳикоят	105
СXI. Яна бир қушнинг Худҳудга саволи	105
СXII. Худҳуднинг жавоби	106
СXIII. Ҳикоят	107
СXIV. Яна бир қушнинг Худҳудга саволи	107
СXV. Худҳуднинг жавоби	103
СXVI. Ҳикоят	108
СXVII. Яна бир қушнинг Худҳудга саволи	109
СXVIII. Худҳуднинг жавоби	109
СXIX. Ҳикоят	110
СXX. Яна бир қушнинг Худҳудга саволи	110
СXXI. Худҳуднинг жавоби	111
СXXII. Ҳикоят	112
СXXIII. Яна бир қушнинг Худҳудга саволи	113
СXXIV. Худҳуднинг жавоби	114
СXXV. Ҳикоят	114
СXXVI. Яна бир қушнинг Худҳудга саволи	115
СXXVII. Худҳуднинг жавоби	115
СXXVIII. Ҳикоят	116
СXXIX. Яна бир қушнинг Худҳудга саволи	116
СXXX. Худҳуднинг жавоби	116
СXXXI. Ҳикоят	117
СXXXII. Яна бир қушнинг Худҳудга саволи	119
СXXXIII. Худҳуднинг жавоби	119
СXXXIV. Ҳикоят	119
СXXXV. Яна бир қушнинг Худҳудга саволи	120
СXXXVI. Худҳуднинг жавоби	120
СXXXVII. Ҳикоят	121
СXXXVIII. Яна бир қушнинг Худҳудга саволи	122
СXXXIX. Худҳуднинг жавоби	122
СXL. Ҳикоят	123
СXLI. Яна бир қушнинг Худҳудга саволи	123
СXLII. Худҳуднинг жавоби	123
СXLIII. Ҳикоят	124
СXLIV. Яна бир қушнинг Худҳудга саволи	124
СXLV. Худҳуднинг жавоби	125

CXLVI. Ҳақоят	125
CXLVII. Яна бир қушнинг Худҳудга саволи	129
CXLVIII. Худҳуднинг жавоби	129
CXLIX. Талаб водийсининг сифати	130
CL. Ҳикоят	131
CLI. Ишқ водийсининг тавсифи	133
CLII. Ҳикоят	134
CLIII. Маърифат водийсининг васфи	135
CLIV. Ҳикоят	137
CLV. Истиғно водийсининг баёни	138
CLVI. Ҳикоят	140
CLVII. Тавҳид водийсининг таърифи	141
CLVIII. Ҳикоят	142
CLIX. Ҳайрат водийсининг сўзи	143
CLX. Ҳикоят	144
CLXI. Фақру фано водийсининг адоси	150
CLXII. Ҳикоят	152
CLXIII. Қомил фанога эришмоқ ҳақида Ҳожа Баҳ- вуддин Нақшбанд сўзлари	153
CLXIV. Парвоналар тўдаси ҳақиқий шам шарҳида	154
CLXV. Шайх Суфён Саврийнинг фанодан сўнгра ба- кога эришмоқ ҳақида айтган сўзи	156
CLXVI. Қушларнинг фано водийси сўнгида бақо мул- кидан нишон топганлари	157
CLXVII. Қушларнинг фанога эришишдан умидсизлик- ка тушиб турганларида Худҳуднинг тўғри йўл кўрсатгани туфайли уларда қувват ҳосил бўл- гани	160
CLXVIII. Ҳикоят	161
CLXIX. Қушларнинг олий фанога эришиб, бақо вас- лига етгани	161
CLXX. Ўз адоси қусури узрига тамсил	164
CLXXI. Ҳикоят	166
CLXXII. Ўз камчиликларини авф этишни ёлвориб сў- рамоқ ва гуноҳларидан ўтишни илтимос этмоқ	166
CLXXIII. Шайхнинг васфи ва ўзининг унга пайравлик қилганлиги тавсифи	167
CLXXIV. Ўзининг Шайх руҳи мададидан унга ўхшатма қилганлигига Қақнус тамсили	169
CLXXV. Талаб йўли адосида муножот	170
CLXXVI. Тамсил	171
CLXXVII. Ишқ йўли адосида муножот	172
CLXXVIII. Ҳикоят	172
CLXXIX. Маърифат йўли адосида муножот	172
CLXXX. Тамсил	173

CLXXXI. Истиғно йўли адосида муножот	173
CLXXXII. Тамсил	174
CLXXXIII. Ҳайрат йўли адосида муножот	174
CLXXXIV. Тамсил	175
CLXXXV. Тавҳид йўли адосида муножот	175
CLXXXVI. Тамсил	176
CLXXXVII. Фақиру фано йўли адосида муножот	177
CLXXXVIII. Тамсил	177
CLXXXIX. Бу китобни назмга солишда ўз муносабатини билдириш	177
СХС. Тамсил	180
СХСI. Бу китобда тахаллус ўзгартиришнинг узрини айтиш	181
СХСII. Ислом подшосининг дуоси ва кечирим сўраш адоси	182
СХСIII. Бу назм таърихини айтиш ва таъба қилиб, ке- чирим сўраш	183

На узбекском языке

Алишер Навои

ЯЗЫК ПТИЦ

Тақризчи *В. Раҳмонов*

Редактор *А. Қосимов*

Рассом *А. Фуломов*

Расмлар редактори *Ю. Габзалилов*

Техн. редактор *В. Барсукова*

Корректор *А. Азимов*

ИБ № 1865

Босмахонага берилди 23. 12. 83. Босишга рухсат этилди 07. 09. 84. Формати 84×108¹/₁₆. Босмахона қоғози № 3. Адабий гарнитура. Юқори босма. Шартли босма л. 10,08. Шартли кр.-оттиск 10,32. Нашр л. 10,3. Тиражи 75000. Заказ № 130. Баҳоси 1 с. Фафур Фулом номидаги Адабнёт ва санъат нашриёти. 700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари бўйича ЎзССР Давлат комитети Тошкент «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмасининг 2-босмахонаси. Янгийўл шаҳар, Самарқанд кўчаси, 44.

Навой, Алишер.

Лисонут тайр / [Насрий баён муаллифи Ш. Шарипов; Масъул муҳаррир С. Ғаниева].—Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1984.—192 б.

«Лисонут-тайр» Алишер Навоий бадий даҳоси билан яратилган сўнги — олтинчи дostonдир. Унда ўрта аср Шарқ мутафаккирларини асрлар давомида ўйлантириб келган инсон ва табиат моҳиятига оид мураккаб фалсафий масалалар жамулжам этилган. Шоир дostonда инсоннинг маънавий камолотга эришиш йўлини қушлар бошидан кечган рамзий саргузаштлар тимсолида моҳирона тасвирлаб берган.

Навои, Алишер. Язык птиц,

Уз1

**ҒАФУР ҒУЛОМ НОМИДАГИ
АДАБИЁТ ВА САНЪАТ НАШРИЕТИ
1984 ЙИЛДА ҚУЙИДАГИ КИТОБЛАРНИ
БОСМАДАН ЧИҚАРАДИ:**

Норбой Худойберганов. «ҲАҚИҚАТ ЁҒДУЛАРИ».

Сидқий Ҳондайлиқий. «НАВБАҲОР».

Тўплам. «ҲАЁТ ҚУЗГУСИ».

Муҳаммадали Қўшмоқов. «ДАРЕЛАР УҒҚИ — ДЕНГИЗ».

Ўзбек халқ оғзаки ижоди. «БОЙЧЕЧАҚ».

Ўзбек халқ оғзаки ижоди. «ОЛТИН БЕШИҚ».